

2023/2

XXXII. évfolyam

POLITIKATUDOMÁNYI SZEMLE

Az MTA Politikatudományi Bizottsága
és a Társadalomtudományi Kutatóközpont –
Eötvös Loránd Kutatási Hálózat, MTA Kiváló Kutatóhely
referált folyóirata

© Társadalomtudományi Kutatóközpont
Eötvös Loránd Kutatási Hálózat
Magyar Tudományos Akadémia Kiváló Kutatóhely, 2023
© A folyóiratban publikáló szerzők, 2023

Kiadja a TÁRSADALOMTUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT
A kiadásért felel a Társadalomtudományi Kutatóközpont főigazgatója

Társadalomtudományi Kutatóközpont
1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4.
Postacím: 1453 Budapest, Pf. 25.

ISSN 1216-1438 (Nyomtatott)
ISSN 2064-6550 (Online)

Megjelenik a Compositio Libri Kft. gondozásában
Tördelő- és olvasószerkesztő: Kardos Gábor

Nyomdai munkák: Séd Nyomda, Szekszárd
E-mail: kereskedelem@sednyomda.hu

A szerkesztőség címe: 1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4.
Postacím: 1453 Budapest, Pf. 25.
Telefon: 224-6724
Honlap: www.poltudszemle.hu
E-mail: posze@tk.hu
Szerkesztőségi titkár: D. Nagy Judit
Szerkesztőségi fogadóóra: kedden 9–13 óra között

TARTALOM

POLITIKAELEMÉLET

- *Balázs Zoltán*: John Rawls és a lovak 7
- *Demeter M. Attila*: Az örök békéről s annak mai esélyeiről
(Immanuel Kant nyomán szabadon) 27

POLITIKAI RÉSZVÉTEL

- *Kontró Fanni–Susánszky Pál*: Oktatással kapcsolatos tüntetések
Magyarországon 2015 és 2021 között 49
- *Éltető Andrea–Riczy Judit*: Zöld iparpolitika a hibrid
rendszerekben – retorika versus gyakorlat 72
- *Dudlák Tamás*: A civilizációs államok felemelkedése:
civilizációs diskurzus a 2010 utáni Magyarországon 98

RECENZÍÓ

- *Győri Boldizsár*: Milyen az ideális politikuskarakter? Egy realista válaszkísérlet
(*Illés Gábor: A realista politikus – A cselekvés perspektívái
a realista politikaelméletben*) 123

- ÖSSZEFOGLALÓK 129

Szerkesztők:

Szabó Andrea, (2014–, főszerkesztő 2019–)

Arató Krisztina (2019–)

Gyulai Attila (2022–)

Szerkesztőbizottság:

Szabó Márton (elnök)

Ágh Attila

Balogh István

Balogh László Levente

Bayer József

Boda Zsolt

Bozóki András

Csizmadia Ervin

Enyedi Zsolt

Ilonszki Gabriella

Körösényi András

Kurtán Sándor

Lánczi András

Pálné Kovács Ilona

Szabó Máté

Tóka Gábor

A folyóirat szerkesztői voltak:

Alapító szerkesztők:

Bozóki András (1992–1999)

Szabó Márton (1992–1994)

Szabó Máté (1992–1999)

Balázs Zoltán (2011–2012)

Boda Zsolt (2008–2018)

Csizmadia Ervin (2000–2013)

Fricz Tamás (1994–2013)

Kurtán Sándor (2000–2010)

Lánczi András (2000–2002)

Szűcs Zoltán Gábor (2014–2021)

POLITIKAELEMÉLET

Balázs Zoltán
John Rawls és a lovak

Demeter M. Attila
Az örök békéről s annak mai esélyeiről
(Immanuel Kant nyomán szabadon)

JOHN RAWLS ÉS A LOVAK*

Balázs Zoltán

(Budapesti Corvinus Egyetem, Társadalomtudományi Kutatóközpont
Politikatudományi Intézet)

*A tanulmány beérkezett: 2023. február 24., opponálás: 2023. március 22. – 2023. április 12.,
véglegesítés: 2023. május 11.*

ÖSSZEFOGLALÓ

Esszémben John Rawls mára kanonikus státusba került politikaelméleti főművét abból a szempontból faggatom, hogy a radikális, illetve metafizikai rossz miként tudja kezelni. Az első részben bemutatom, hogy a Könyv miért releváns a politikai teológia számára, s hogy a rossz lényegét miért és hogyan kapcsolja össze az önbecsülés megsértésével. A második részben Jonathan Swift nevezetes Gulliveriádájának negyedik utazását használom a rawlsi elképzelés mélyebb vizsgálatához. A lovak társadalmának működése ugyanis meglepően pontosan tükrözi az igazságosságelmélet föltevéseit. Swift segítségével azonban pontos különbséget tudunk tenni a rossz három síkja – a természetes, a kívülre helyezett és a belső, kitéphetetlen rossz – között, sőt, azt is beláthatjuk, hogy a rawlsi politikai teológiai megoldások a rossz kezelésére súlyos implicit veszélyeket hordoznak, végső soron pedig kudarcot vallanak.

Kulcsszavak: John Rawls ■ Jonathan Swift ■ Gulliver ■ radikális rossz

RAWLS ÉS A POLITIKAI TEOLÓGIA

A Könyv

Az igazságosság elméleté-nek van bizonyos szakrális-kanonikus jellege. Ezzel nincs egyedül a szekuláris politikaelméletben. Thomas Hobbes a *Leviatán*ban teljes természetességgel értekezik teológiai kérdésekről, ahogy John Locke első értekezése is bibliamagyarázat. S Rousseau *Társadalmi szerződése* hasonlóképpen tart igényt egyfajta kanonikus, 'szent szöveg'-státusra, amelynek 'istene' az általános akarat (oszthatatlan, felülbírállhatatlan, tévedhetetlen), s amelynek teológiáját a szöveg végén helyet foglaló civil vallásról szóló fejezet összegzi.

* A tanulmány az FK-138367 számú Politikai normativitás című projekt keretében, az Innovációs és Technológiai Minisztérium Nemzeti Kutatási Fejlesztési és Innovációs Alapból nyújtott támogatásával, az NKFIH-1280–2/2021 pályázati program finanszírozásában valósult meg.

Matthew Scherer ebbe a sorba illeszti John Rawls nevezetes igazságosságelméletét, helyesebben a Könyvet is, de még ennél is továbbmegy, leszögezve, hogy „John Rawls szent” (2006: 341.). A hagiográfiában a szent kitűnőségét igazolni kell. Rawls kitűnőségének (amely személyes erényességgel is párosult, amit halála után méltatói nem mulasztottak el kiemelni) Scherer szerint az egyik alapja éppen az a személyes tekintély, az a sajátos hang vagy hangvétel, amelynek a Könyv a maga különös vonzóerejét köszönheti. Jóllehet a szöveget rendszerint száraznak, legföljebb tárgyilagosnak, de mindenképpen lírátlanak találják, Scherer szerint valójában „nem elvont érvek gyűjteménye, hanem retorikai szempontból kifinomult és érzéseket is megszólaltató teljesítmény” (uo., 352). Áthatja egy nagyon is személyes hitelű jóindulat, megértés, empátia, józan ész. A filozófus még az eredetiség hangoztatásáról is lemond. Másként: csak semmi költőiség, mert az egyeseknek taszító, másoknak vonzó. Ezen a hangon kell, ahogy Rousseau írja a törvényhozóéről, „amely erőszak nélkül magával ragad és rábeszélés nélkül is meggyőz” (1978: 507.), meghirdetni a 'jóhírt'. Mert „[n]em vettük észre, hogy a [Rousseau] paradoxonja ma is fennáll, s ma is teológiai természetű: Rawls persze nem istenek szájába adja a 'bölcsséget' [...], hanem a 'szent és bölcs' animátor egyfajta pozícióját veszi föl, aki úgy képes a szükséges meggyőzőerőt biztosítani, hogy nem kell kimonodtan isteni tekintélyre hivatkoznia” (2006: 351.).

Rawls 'jóhíre' az, hogy a békés és igazságos (méltányos, erkölcsös) társadalomhoz nincs szükség tökéletes egyénekre (angyalokra), de nem azért, mert valahogy anélkül is menni fog, hanem azért, mert valahol mindannyian úgy vagyunk tökéletesek (megváltottak), ahogy vagyunk. Ezt nehéz elfogadni: a filozófus – vagy politikai bölcs – azonban szakadatlanul, szelíden unszol bennünket, hogy higgyük el.

Ha elfogadjuk egyrészt *Az igazságosság elméletének* efféle kanonikus-szentírási státusát – Scherer további, itt nem tárgyalandó érveket is felsorakoztat a tézise mellett –, másrészt a szerző, John Rawls személyes hitelét, akkor joggal várhatjuk el tőle, hogy a *politikai teológia* további problémáival kapcsolatban is legyenek megoldási javaslatai. Minden teológia egyik alapproblémája a rossz létezésének magyarázata. Az alábbiakban arra keresem tehát a választ, hogy Rawls milyen módon foglalkozik az inherens és ember okozta rossz valóságával. Ehhez két módszert használok: természetesen a 'szent könyv' releváns gondolatait elemzem elsőként, utána pedig egy talán szokatlan megoldással nem Rawls-t, hanem Jonathan Swiftet idézem fel, mégpedig a Gulliver negyedik utazását. Ennek az az oka, hogy Swift meglepően rawlsiánus képet fest a tökéletesen racionális és jóindulatú lények közösségéről, ugyanakkor Rawlsnál jóval mélyebben elemzi a rossz megjelenésének problémáját.

Rawls életében a radikális rossz¹ két nagy formája, a természetes és az ember által okozott rossz egyaránt kulcsszerepet játszott. Két öccsét veszítette el ő és családja úgy, hogy tőle kapták el a fertőzést. Talán ez is motiválta arra, hogy

az egyetemen a lelkészi hivatás iránt érdeklődjön. De a világháború két, ember által előidézett, de metafizikai szintű gonoszsága, az atombomba és Auschwitz, Rawls számára hitvesztést okozott. Hozzátehetjük: nem valamiféle totális és harcos ateizmust. Egyik utolsó interjújának vázlatos átiratához saját maga fűzött néhány „föl nem tett kérdést,” („questions they did not ask me”), megadva a választ is, s ezek egyike úgy szól, hogy ‘Megváltásra szorul-e az élet?’ S a válasz: ‘Igen, az élet megváltásra [redeem] szorul’ (Lefebvre, 2021: 2.). A megváltást úgy magyarázza, mint a mélyebb – vagy éppen magasabb – értelem megadásának szükségességét. John Rawls tehát nem fut el az ember életének magasabb vagy mélyebb, de mindenképpen valamilyen metafizikai, vallási szempontú értékelése elől, s ezt személyes élettörténete nem is engedné. Ebben pedig a szenvedés és a rossz megkerülhetetlen. Legalábbis az ember által okozott rossz – definíció szerint – társas, társadalmi, végső soron politikai probléma, így teljes joggal várhatjuk, hogy *Az igazságosság elmélete* mint totális politikaelmélet, azaz profán szentírás, ebben az ügyben is eligazít bennünket.

Az önbecsülés mint legfőbb jó

A könyv (Rawls, 1997) fókuszja, mint a címe is jelzi, az igazságosság – ámbár Rawls rövidesen méltányossággá alakítja –, így a ‘rossz’ is először ehhez kapcsolva jelenik meg (180–183.). „A sajátos megszorítás az, hogy az észszerűen gondolkodó embert nem gyötri az irigység.”² Hozzáteszi, hogy valószínűleg további hasonlóan romboló érzések sem gyötrik, például a szégyen vagy a megalázottság. Ám ez még kevés, ennél többre van szükség. Ez a több az önbecsülés, ami „saját értékességü[n]k tudata” (219.), ami abban is segít, hogy az igazságosságelvek számunkra adott esetben kedvezőtlen hatását méltósággal tudjuk elviselni, abban a tudatban, hogy ezzel elismertségünk növekedni fog. A megbecsültség az önbecsülés alapja, így mindenképpen jobban járunk, ha ezeket az elveket elfogadjuk.

A 66. paragrafusban kerül terítékre a ‘jó élet’ témája. Rawls itt kifejezetten tradicionális veretű, arisztotelészi fejtegetéseket közöl, egészen odáig, hogy tudatja: a „jó vagy erkölcsileg értékes ember tehát olyasvalaki, aki az átlagosnál magasabb szinten áll azokat a sok helyen fontos erkölcsi vonásokat illetően, amelyeket az eredeti helyzetben a felek észszerűen kívánnának meg egymástól” (511.). Aláhúzza, hogy itt a ‘jó’ kiterjesztett fogalmával van dolgunk, mivel az eredeti helyzetben és az igazságosság alapelveit illetően csak egy szűkebb, az erkölcsi érdemekre tekintettel (még) nem levő elosztási logika (nevezzük politikainak) működhet. Hogy igaza van-e, vagyis hogy a ‘jó’ szűkebb és tágabb értelmezéséről van-e szó, nem pedig lényegi ellentmondásról, azt itt nem tárgyalom, de megemlíteni mindenképpen szükséges (nem világos, hogy az eredeti helyzetben miért ne dönthetnének a ‘jó’ és az ‘érdem’ szükségképpen összekap-

csolása mellett). Itt az a lényeg, hogy a rawlsi elmélet a maga arisztotelészi tónusában elég világossá teszi, hogy nem csak a politikai túlélés, hanem az értelmes (i. e. boldog, jó) emberi élet társadalmi konstrukciójaként is tekint magára.

Olyannyira, hogy ad fortissimum, Rawls szerint a „jó teljes elmélete végül azt is lehetővé teszi, hogy megkülönböztessük az erkölcsi értékesség fajtáit, illetve hiányának eseteit. Így megkülönböztethetjük az igazságtalan [unjust], a jellemtelen [bad], és a gonosz [evil] embert” (513., az angolban 385.). Az igazságtalan ember olyan javakra törekszik, amelyek önmagukban jók, de ezeket túlzó mértékben akarja. A jellemtelen (rossz) már hatalmat akar, mert úgy gondolja, hogy akkor ismerik el: az elismerés iránti vágya még rendjén való, de eszköze súlyos félreértést tükröz. A gonosz ember azonban kifejezetten kedveli az igazságtalanságot, „gyönyörűséggel tölti el az uralma alatt állók tehetetlensége és megalázottsága, és élvezi, hogy benne ismerik fel lealacsonyításuk értelmi szerzőjét” (uo.). Ezek elég prófétai hevületű szavak és bizonyosan a szerző mély meggyőződését fejezik ki, és még igazak is lehetnek. Mi több, mintha az egész elméletet átlöknék az ellentétes irányba, vagyis abba, hogy előbb a zsarnokságot kell gyökeresen kiirtani (a gonoszság itt a zsarnokságot jelenti) ahhoz, hogy az önmagukat egymáson keresztül megbecsülni akaró individuumok hozzáláthassanak a deliberációhoz. Ez *mindig* sürgetőbb teendő, mint a javak elosztása; ám ebben az esetben mégsem az igazságosság, hanem a szabadság egyfajta republikánus közösségének megteremtése a politikai alapfeladat.

Gyanúnkat tovább növelheti, hogy a következő gondolatmenetben Rawls arról igyekszik meggyőzni az olvasót, hogy a 'jól elrendezett,' azaz igazságos társadalmi berendezkedés lélektani alapja az önbecsülés iránti mély vágyunk. A korábban írtakat és idézetteket megismételve itt még egyértelműbbé teszi, hogy „az eredeti helyzetben a felek szinte minden áron el akarják kerülni az önbecsülést leromboló társadalmi körülményeket” (514.). Az igazságosság elvei tehát kifejezetten instrumentális szerepbe kerülnek, azaz az önbecsülés (self-respect) intrinzikus értékét hivatottak szolgálni. Szinte himnikus hangnemben írja, hogy „önmagunk és egymás tiszteletének feltételei követelik meg, hogy közös terveink észszerűek legyenek és kiegészítsék egymást; hogy e tervek jól kifejlesztett természeti adottságainkra épüljenek, és mindenkiben kiváltságos érzését, s hogy a tevékenységek olyan összehangolt rendjét alakítsák ki, amit mindenki méltányol és élvez” (515.).

A büntudat és a szégyenérzet is úgy függenek össze, hogy a társadalmi szabályok (igazságosságelvek és a belőlük következő normák) megsértése büntudatot vált ki, amit *mások* ítélete hitelesít. Ez azért okoz szégyenérzetet, mert saját értékességünk tudatát sérti, hiszen az ítélet (rosszallás, helytelenítés, éles kritika, rendreutasítás, visszautasítás) mások felől érkező, ránk vonatkozó negatív visszajelzés. A szégyenen keresztül megvan tehát az a visszacsatolás, amely lélektanilag is hitelesíti az elméletet, megadva annak realizmusát (leg-

alábbis a morális síkon). Azért 'érdemes' követni az erkölcsi szabályokat, hogy ne kelljen szégyenkezniük, ami önbecsülésünket rombolná. Az erkölcsi szabályok pedig egy tágabb szabályrendszer, az igazságosságelmélet keretei között nyerik el értelmüket. De végső soron a társadalmi megállapodás csak az önnön értékességüket megvédeni képes és akaró individuumok megegyezése lehet.

Nem könnyű John Rawls-t elhelyezni a társadalmi szerződéselméletek hagyományában. Intenciói szerint nem az emberi természet megértéséből indul ki, mint Hobbes és Locke, hanem a jól ismert eredeti helyzet-konstrukcióból, aminek realizmusát igen sokan kétségbe vonták. Többször leírja, hogy számára az „erkölcsi lélektan törvényei” (218.) nem mellékesek ugyan, de csak fordítva relevánsak. Eleinte úgy tűnik, hogy valóban oda fogunk kilyukadni, hogy a kérdés nem az, hogy az igazságosságelvek levezethetők-e az emberi pszichéből és társas viselkedésből, hanem az, hogy azok *összeegyeztethetők-e* az önbecsüléssel vagy sem. A könyv második felében azonban, mint láttuk, az igazságosságelvek kimondottan instrumentális szerepbe kerülnek, és már eleve azért választjuk őket, hogy önbecsülésünkön lehetőleg ne essen csorba. Rawls szavai szerint (amelyek a könyvnek ezt a fordulópontját látszanak képviselni) „az igazságosság elvei az embereknek azt a *vágyát foglalják a társadalom alapszerkezetébe*, hogy mindig önmagában vett célként bánjanak egymással” (220., kiemelés hozzáadva, az angol eredetiben: „the principles of justice manifest in the basic structure of society men’s desire to treat one another not as means only but as ends in themselves [Rawls, 1990: 156.]). Rawls itt még Kantra utal, de már megkezdte az arisztotelészi fordulatot, ami egyúttal Hobbes és Locke felé való visszatekintés, sőt, nyitás is. Az önbecsülés nyomatékosítása, különösen centrális problémává emelése ugyanis Hobbes okfejtésére emlékeztet. Közismert, hogy Hobbes szerint részben abból ered a háború állapota, hogy a hírnév, az elismertség szűkös jószág, amiért küzdelem zajlik. Locke-ot nem érdeklik különösebben ezek a javak, de gondolatmenete lényege, hogy a közösen elfogadott szabályrendszer nem semmisíti meg az egyének autonómiáját. Rawls tulajdonképpen úgy kombinálja a két klasszikust, hogy az igazságosságelméletnek (a szabályrendszer keretének) kimondottan próbájává teszi, hogy az önbecsülést (ami a kölcsönös tiszteletből fakad) biztosítja-e. Realisztikus (hobbesiánus vagy arisztotelészi) erkölcsi lélektani konzekvenciák híján az igazságosságelmélet haszontalan, sőt, káros is lehet.

Van tehát egy kellően metafizikai (az ember boldogságigényére reflektálni szándékozó) kiindulópontunk. Természetesen lehet ragaszkodni ahhoz, hogy Rawls elsősorban az emberi jogok filozófusa, de úgy gondolom, hogy elég szövegszerű bizonyítékunk van arra, hogy legalább annyira a személy filozófusa is (Lefebvre, 2021). Mindenesetre ehhez illeszkedik a politikai teológiai kontextus, s benne maga Rawls, aki a könyv révén a lelki(gyakorlat)vezető, a bölcs és iránymutató szerepében mutatkozik meg. Az ember önértékűségének té-

mája nem csak folyton visszatér, hanem valamiféle szelíd rábeszélés-ként, meghívásként is hat, és Rawls hangja gyakran egyértelműen személyessé válik. A jogok idiómája, mint ahogy a tudományé is, egy kicsit mindig elidegenítő, a filozófia azonban egy kicsit mindig teológia.

A radikális rossz

Rawls meggyőződése, hogy az igazságos társadalom elég vonzó. De láttuk, hogy a gonoszság, a rossz szerinte is veszély. A gonosz egyik vélelmezhető ismérve, hogy nincs büntudata és szégyent sem érez; nem a kölcsönös megbecsülés és tisztelet légkörében érzi magát boldognak, hanem mások eltiprásából szerez örömet. Csak hogy ezzel a lehetőséggel Rawls közvetlenül *nem néz szembe*. Amivel szembenéz, az az *irigység* problémája. Az eredeti helyzetben a felek, írja, ettől mint adottságtól eltekintenek, és csak úgy veszik figyelembe, mint ami az igazságos (de nem egyenlőség-alapú) társadalomban az elosztási rendszer következtében kialakulhat. A kérdés tehát úgy szól, hogy az igazságos társadalom nem okoz-e mértéktelen irigységet.

Rawls szerint nem; mi több, az igazságosan berendezett társadalom végső soron csillapítja ezt a hajlamot, és pedig pontosan azért, amiért azt valójában választották. Ugyanis az irigység, írja, akkor romboló igazán, ha gyűlölettel párosul, ami pedig valamilyen tehetetlenségből ered. Innen pedig már nem nehéz ráfordulni az önbecsülés témájára, hiszen a tehetetlenség lényege, hogy nem tudok változtatni a helyzetemen, vagyis mások hozzám való viszonyulásán. Rawls szerint az irigység végső oka tehát nem más, mint önértékelésünk defektusa, amit pedig csak egy megfelelően elrendezett társadalmi struktúra tud orvosolni.

Ám így visszajutunk oda, hogy az irigység (és hasonló romboló érzések) csak következményei egy mélyebb megváltatlanságnak. A megváltás természetesen az ember dolga, konkrétan pedig a filozófusé, aki meghirdeti az örömhírt: képesek vagyunk olyan társadalmat alkotni, saját erőnkéből, amely legmélyebb vágyunkat úgy elégíti ki, hogy még az óhatatlanul felmerülő rossz – mint az irigység – is kezelhető marad: „A jól berendezett rendszer e vonásai együttesen érik el, hogy ritkább az olyan helyzet, amelyben a kevésbé szerencsések valószínűleg szegénynek és megalázottnak érzik magukat. Még ha hajlanak is némi irigységre, annak *sohasem lehet komoly szerepe*” (612–622., kiemelés hozzáadva).

A gyökeres vagy radikális rossz problémája és lehetősége azonban nyitva marad. Persze erre azt is mondhatjuk, hogy megváltani csak az embert lehet, a gonoszt nem. Az megmarad önmagában és önmagáért. A társadalmi rosszról szóló gondolatait Rawls ezzel zárja: „[a]mit egy társadalmi rendszernek nyilvánvalóan nem szabad megtennie, az az, hogy olyan hajlandóságokat és

törekvéseket bátorít, amelyeket el kellene nyomnia és meg kellene hiúsítania. Ameddig a társadalom által napvilágra hozott lélektani sajátosságok alakulása támogatja intézményeit vagy legalábbis elfogadhatóan alkalmazkodni tud azokhoz, addig nincs szükség arra, hogy újra átgondoljuk, hogy az igazságosság melyik felfogását válasszuk. Meggyőződésem, noha ezt nem mutattam meg, hogy a méltányosságként felfogott igazságosság kiállja ezt a próbát” (626).³ Az elnyomandó „hajlandóságok és törekvések” mögött – a fentiekből adódóan – mindig az önbecsülés sérelme áll. Az igazságosság (helyesebben, ismételjük, a méltányosság) elmélete ennek reparálására szolgál. Ha a panacea rossz, akkor előállhatunk mással. (Megjegyezhető, hogy Rawls könyve és gondolkodása nyomán kibontakozó liberális válasz az 1980-as években új karrierbe fogó erényetikára – a liberális erényetika – pontosan ezt a rawlsi programot valósítja meg, a legkülönbözőbb erények gyökéeként azonosítva az önbecsülést-önértékelést, illetve annak sérelmét az erkölcsi hibákban.) Ez volna a filozófus utolsó szava? Nos, talán nem.

A könyv utolsó fejezetei között ugyanis találunk még egy érdekes eszmefuttatást. Rawls a boldogságról is külön értekezik, ezzel is aláhúzva a metafizikai tételt, sőt, első látásra talán meghökkentő módon Aquinói Szent Tamás és még Loyolai Szent Ignác is előkerül, így a szöveg az elméleti és gyakorlati teológiai síkot is érinti. A filozófus elsősorban azt igyekszik bizonyítani, hogy a boldogság mint cél elérése nem lehet azonos egyetlen konkrét, meghatározott, „főcélal” (638., „dominant end”). Valójában a boldogság „összefoglaló jellegű cél” (639., „inclusive end”). Rawls ezután egy meglehetősen homályos és sommás eszmefuttatásban rosszallja a teológiai boldogságfogalmat, mivel az szerinte a „főcél” kitűzésének hibájában marasztalható el. Szerinte ugyanis a boldogság mindig pluralisztikus, és pedig az egyén szintjén is. Következtetése szerint „[h]a minden célunkat egy célnak rendeljük alá, az szigorú értelemben nem sérti ugyan az észszerű választás elvét [...], mégis észszerűtlennek, vagy ami még valószínűbb, esztelenségnek tűnik számunkra. Az én eltorzult, és a rendszer kedvéért alárendelődött az egyik célnak” (641.). Nos, ha ez így volna, akkor mondjuk egy Pasteur, egy Martin Luther King, vagy akár maga John Rawls élete is észszerűtlennek tűnne. Valójában ugyanis inkább azt tekintjük boldog embernek, akinek *van* életcélja, aminek következtében az illető valamilyen rendezett, egy adott hivatáshoz kötődő, harmonikus egészként áll előttünk. Ezt az „én egységéről” szóló 85. paragrafus voltaképpen elismeri, de igyekszik úgy tenni, mintha másról volna szó, mint amit korábban bírált.

A jelek szerint Rawls a társadalmi pluralizmust egyéni szinten is értelmezní akarja. De miért? Valószínűleg azért – s itt térünk rá utoljára a rossz problémájára –, mert az a bizonyos gonosz ember mégis megjelenik a lehetőségek horizontján: „amikor a főcél egyértelműen olyan objektív célként körvonalazzák, mint amilyen a politikai hatalom vagy az anyagi jólét, akkor az emögött rejlő *elvakultság* és *embertelenség* egészen biztosan nyilvánvaló” (641., kiemelés

hozzáadva). Ami még nyilvánvalóbb, az az, hogy Rawls tisztában van azzal, hogy a rossz bennünk rejlik, s így semmiféle elméleti konstrukcióval nem oldható meg vagy küszöbölhető ki. Ebben igaza van. Megoldási – megváltási – javaslata azonban, hogy ti. az egyént vagy az ént pluralisztikussá kell tenni, mintegy folyton arra ösztökélve, hogy lássa be: céljai kaotikusak, esetlegesek, tervei borulékonyak és sérülékenyek, ám ennek ellenére vagy éppen ezért kellene magát boldognak éreznie, mégpedig saját észszerűnek mondott válaszáival kisegítve, nem hangzik meggyőzően.

A metafizikai-teológiai kontextus

Helyezzük még egyszer teológiai-metafizikai kontextusba *Az igazságosság elméletét!* Ahogy jeleztem, Rawls személyes és szellemi indulása egyaránt bőségesen tartalmaz ilyen elemeket. Nevezetes későbbi tanulmánya (Rawls, 1985) elméletét kimondottan politikai és nem metafizikai hangszerelésben mutatja be ugyan, tehát explicit módon elhatárolja a metafizikai vitától; ám egy dolog a szándék, ami teljesen őszinte vágyat is kifejez, hogy egy adott politikai helyzetben és kérdésben (például egyes végletesen kiélezett morális vitákban) Rawls éppen nem kíván állást foglalni; és más dolog a szöveg különböző jelentéshorizontjainak vizsgálata, vagy 'faggatása', esetünkben éppen a rossz problémájára adható lehetséges válaszokkal kapcsolatban. Metafizika ide vagy oda, a Rawls elmélete mégis a Könyv, amelyben sokan reményt keresnek.

Arianne Conty például arra mutat rá, hogy a könyv tagadhatatlanul egy szekularizált, de protestáns-kantiánus társadalmi miliőt tételez föl, amelynek sarokköve, hogy az „egyéneknek már megváltottnak kell lenniük” (2015: 15.), azaz képesnek kell lenniük a kategorikus imperatívusz alkalmazására. A megváltás pedig az eredeti helyzet okozta megtérés, vagy hogy még merészebb utalással éljünk (amit Conty már nem tesz meg), hozzátehetjük, hogy abban érzékelhető az alapszentség, vagyis a keresztség motívuma is. Az eredeti helyzetben úgy merítkezik meg az egyén, ahogyan a keresztvízben; s az alámerülés után más emberként, a kegyelem és a hit embereként tér vissza, helyesebben lép át egy új közösségbe. Ez az aktus pedig mindenekelőtt megfosztás, pontosabban megszabadulás. Az eredeti helyzetben senki sem ismeri osztályhelyzetét, társadalmi rangját, természetből adott képességeit, hajlamait; de arról sincs tudomása, hogy társadalmi „a civilizáció és a kultúra mely fokára volt képes eljutni” (173.). Az igazságosság elméletének jó- vagy örömhíre térben és időben is egyetemes. S ebben a jellemzésben nem nehéz észrevenni a nevezetes páli analógiát: „Mert mindannyian, akik megkeresztelkedtetek Krisztusban, Krisztust öltöttétek magatokra. Nincs többé zsidó vagy görög, rabszolga vagy szabad, férfi vagy nő, mert mindannyian eggyé lettetek Krisztus Jézusban” (Gal 3: 27–28). Conty-t az „ígéret földjére” (15) emlékezteti ez a gondolat; természetesen ez is lehetséges. Min-

denesetre – némi paradoxont megengedve magunknak – ha ezt a teológiai nézőpontot elfogadjuk, akkor egészen új fénytörést kapnak azok a Rawls-ra vonatkozó kritikák, mindenekelőtt a komunitáriusoktól (a locus classicus Michael Sandel bírálata, 1982), amelyek a társadalomtól mesterségesen ‘elszakított’ egyénekből építkező gondolatmenet miatt Rawls-t eleve irreálisnak nyilvánítják. Ahogy Kant, úgy Rawls moralizmusa (egyúttal hiperracionalizmusa) is mélyen beágyazott egy valódi, fennálló politikai teológiai hagyományba, amelyet éppen fennállása és valóságosága miatt nem lehet minden további nélkül a fantázia és az utópia világába utalni.

Az eredeti helyzet teológiai értelmezési lehetőségei másokat is megihlettek. Lefebvre (2021) ebben egy klasszikus – ti. nyugati klasszikus – önvizsgálati hagyomány modern kiadását pillantja meg, sőt, a Rawls által elítélőleg idézett Loyolai Szent Ignác lelkigyakorlatainak profán verzióját látja benne. „Úgy gondolom, hogy a társadalom egyetlen viszonylag előnyös helyzetben lévő tagja sem döntene úgy, hogy belépjen az eredeti helyzetbe, *amennyiben az eredeti helyzetben lévő személyként gondolkodna*. Ez nem az eredeti helyzet ellen szóló érv, hanem annak tisztázása, hogy az voltaképpen mire is való. Rawls nem arra tesz kísérletet, hogy rávegyen minket arra, hogy az eredeti helyzetben lévő személyekként gondolkodjunk. Legtöbbünk nagyon is készségesen gondolkodik racionális önérdékkövető és maximin stratégiát választó egyénként. Rawls célja, hogy az eredeti helyzet perspektíváját *elfogadni akaró* személyekké változtasson minket.” (15., eredeti kiemelések). Az eredeti helyzet tehát lelkigyakorlat, aszkétikus próbatétel, s mint ilyen, voltaképpen a már hívők – a politikai, lélekben megtértek, mondhatni: a politikai liberalizmus hívei – számára vonzó és meggyőző konstrukció.

Egyébként Ignác lelkigyakorlatainak stratégiája a ‘közömbösség’ attitűdjének kimunkálása, természetesen nem a sztoikus értelemben, hanem a lélek végső célja szempontjából nézve. Minden jó, ami használ ennek, és minden rossz, ami árt: a közömbösség tehát egyfajta metaszinten értelmezendő. S hiába rosszallja a filozófus az ignáci ‘főcél’ (dominant goal) gondolatát, nem veszi észre, hogy ugyanazt a metaszintű perspektívát képviseli és ajánlja az eredeti helyzetben lévők számára, mint Szent Ignác. A könyv záróakkordjai között fel is bukkan az örökkévalóság motívuma: „Ha ennek az eredeti helyzetnek a nézőpontjából látjuk a helyünket a társadalomban, akkor *sub specie aeternitatis* látunk: nem csupán az összes társadalmi nézőpontból, de minden idők valamennyi nézőpontjából látjuk az ember helyzetét.” (678., eredeti kiemelések). Rawls siet hozzátenni, hogy ne transzcendens örökkévalóságra gondoljunk, hanem „a gondolkodás és érzés olyan formájára, amit észszerűen gondolkodó személyek tehetnek a magukévá” (uo.). A politikai teológiának azonban nincs szüksége transzcendens megalapozásra, legalábbis nem erősebb értelemben, mint amit az analógia megkövetel. A „minden idők valamennyi nézőpontja” mindenképpen isteni.

JONATHAN SWIFT RAWLS-KRITIKÁJA

A lovak parlamentje és az eredeti helyzet

Swift – talán a legnagyobb, de mindenképpen a legkönyörtelenebb szatirikus – nem tartozik éppen a politikaelmélet konstruktív vonulatához, de kritikusként megkerülhetetlen. A *Gulliver utazásai* műfajteremtő alkotásként van jelen az irodalmi köztudatban és számtalan utánozója akadt; a politikai eszmetörténet azonban kevésbé figyel rá, noha mindegyik utazás komplett társadalmi-politikai rendszert mutat be s állandóan visszatér Anglia, néha egész Európa viszonyainak tömör bemutatására. Talán a lilliputi utazás mesekönyvvé válása okozza, talán a swifti szatíra irgalmatlan hangvétele, hogy a könyv nem lett akkora sláger, mint mondjuk Mandeville *A méhek meséje* című, amúgy szintén fölöttébb szórakoztató írása. Mindenesetre Swift semmilyen politikai elméletet nem kímél. Az angol parlamentarizmust a 17. század politikai csúcsteljesítményeként ünnepli a hivatalos politikaelmélet – egyébként jó okkal –, de Swift könyörtelen bírálata annyira ünneprontó, hogy legszívesebben az előszobában felejtjük.

Ha a swifti bírálat még kritikaként sem túl konstruktív, akkor hogyan érdemes használni? Nos, E. R. Hammond konklúziója elég jó kiindulópont: „a fikcióalkotás”, „az 'igazságosság' szó hiteles jelentéseit” segít tisztábban látni (1982: 468.). A nagy szatirikus a *Negyedik utazásban* kivételes analitikus érzékét mutatja meg. Nem pusztán szétszed, hanem ok-okozati összefüggéseket is feltár, ahogy ezt Samuel Kliger jó pár évtizede észrevette (Kliger, 1945). A társadalmi valóság éppen ezek egymásra hatásából áll. De ha valaki, akkor maga a szerző tiltakozna az ellen, hogy ezekre elméletet lehetne építeni, vagy filozófiai látásmódot, például sztoicizmust, mint Hammond gondolja; esetleg valamilyen nosztalgikus regényként volna olvasható (például Spárta parafrázisaként, mint Higgins [1983] véli). Ellenkezőleg: elmélet vagy koherens koncepció helyett folyton változó optikát kapunk: a nyihahák világát hol tökéletes, hol disztópikus társadalomnak látjuk (Houston, 2007), s még azt sem tudjuk eldönteni, hogy a jehuk 'társadalma' jobb vagy rosszabb-e, mint a Gulliver által bemutatott európai és angol társadalom.⁴ A címszereplő helyét vagy funkcióját sem könnyű azonosítani: a megszokott figura helyett teljesen más Gulliverrel találkozunk, személyisége szinte kicserélődik, soha nem látott érzelmi viharok dúlják. A lovak iránti csodálata és a jehuk iránti gyűlölete miatt a korábbi utazásokban fölvetett teljesen kívülálló vagy résztvevő, ám döntően megfigyelő-leíró pozícióját föladja, s ezzel a szöveg még talányosabbá válik (Sullivan, 1984). A valamelyest is intelligens olvasónak hamar föl kell ismernie, hogy a főszereplő teljesen elfogult. Így Swift nem egyszerűen váltogatja az optikát, hanem a megtévesztően könnyen olvasható szöveg végére teljesen lehetetlen helyzetbe hozza az olvasóját. Nem lehet már tudni, hogy Swift rajtunk is gú-

nyolódik-e, amikor azonosulunk Gulliver nézőpontjával, vagy minket is elítél, mert nem azonosulunk vele (Smith, 1984).

Mivel tehát a negyedik utazásról közölt beszámolóinak egyszerűen nincsen olyan arkhimédészi pontja, ahonnan koherens értelmezést tudnánk neki adni és elméletté alakítani, ezért legjobb, ha a szöveget egyszerűen *használjuk*. Használni természetesen azt jelenti, hogy tudjuk, mire és hogyan. De most nem az igazságosság „hiteles jelentéseit” keressük. Javaslatom az, hogy vessük össze a Rawls által megkonstruált társadalmi alapszerkezetet azzal, ahogyan a nyihahák tekintenek saját magukra; és vizsgáljuk meg, hogy a rossz problémáját miképpen kezelik.

A rawlsi eredeti helyzet – s minden ebből inspirálódó deliberatív politikai konstrukció – swifti leírása a következőképpen néz ki: „Minden negyedik évben [...] összeül az egész nemzet reprezentatív nagytanácsa [...]; a gyűlés öt vagy hat napig szokott tartani. A résztvevők érdeklődnek a különböző országrészek helyzete és állapota iránt [...]. Ha valahol valamiben hiány volna [...], azonnal pótolják közös beleegyezéssel, közös adakozásból. A gyermekügyek intézése is a nagytanács programjához tartozik” (1999: 385.) [A cél az, hogy minden családban egy hím és egy nőstény utód legyen, se több, se kevesebb.] „Az országgyűlési határozat neve ebben az országban *hnhloayn*, ami hozzátétőleges formában körülbelül annyi, mint ‘buzdítás’: ugyanis semmi fogalmuk nem lévén arra vonatkozólag, hogy egy értelemmel felruházott lényt ‘kényszeríteni’ lehessen – csakis a tanácsot és a buzdítást ismerik, mivel ha egy élőlény ellenkezésbe kerülne a rációval, azonnal fel kellene adnia igényét, hogy az értelmes teremtmények közé számíttassék.” (400.)

Az eredeti helyzetről tudjuk, hogy eleve gondolati konstrukció (ahogy a legtöbb társadalmi szerződéselmélet is), egyfajta igazolási módszer, így azon nem kell fennakadnunk, hogy a valóságban lezajlik-e hasonló tanácskozás a mi világunkban; mint ahogy a nyihahák parlamentjét is elképzeltük nagyrészt absztrakt eszköznek. A lényeg természetesen a lehetséges analógiákban van, ezek pedig elég szembeötlőek. Egyrészt a nyihahák fő gondja a *javak elosztása*, amelynek első elve az alapvető dolgok egyenlő biztosítása, beleértve az utódokat is. (Ez utóbbi ismérv az egyik érve azoknak, akik szerint a swifti lőtársadalom a spártai-platóni elitista-arisztokratikus koncepció mintája [Nichols, 1983], vagy éppen paródiája). Másrészt és ezzel összefüggésben feltűnhet az egyéni szempontok kiiktatása, a *tudatlanság fátylának* nem is annyira virtuális valósága. A szöveg másutt is kidomborítja, hogy a nyihahák világában az egyének tökéletesen transzparenssek, senkinek nincs és senkiről sem tételezhető föl, hogy bármilyen titkolnivalója volna; s természetesen egyetlen nyihahának sincs *neve* (id. mű); ez különösen is feltűnő a négy utazást együtt olvasva, hiszen Gulliver amúgy előszeretettel közöl fura neveket. Van természetesen magánélet, család, háztartás, udvariassági látogatások, sőt, kimondottan fontos, hogy a nyihahák élénk társaséletet élnek, amely mindig a köl-

csönös tisztelet és megbecsülés jegyében zajlik; de ez a magánélet tökéletesen nyilvános. Harmadrészt a *ráció* gyakorlatilag önmagát érvényesítő törvényként működik, és a konszenzus önmagától előáll. A véleménykülönbségeket illetően Swift megkülönböztetni látszik (egyértelműen ugyanis nem reflektál rá) az igazságra vonatkozó meggyőződéseket, amelyekről képviselőjét nem lehet eltántorítani, valamint azokat, amelyek tárgyszerű tévedésekből adódnak, s amelyeket ezért minden további nélkül föl lehet számolni. Az előbbi fajtaival kizárólag az emberi társadalomban találkozunk, a lőtársadalom csak az utóbbi ismeri. A rawlsi és a swifti eredeti helyzet között tehát az analógia meggyőzőnek mondható.

Ha az analógia megáll, akkor megtehetjük, hogy Rawls helyett Swift-et kérdezzük meg a rossz státusával kapcsolatban. Az általam ismert Swift-értelmezések nem teszik központi témává a rossz problémáját, de persze gyakran érintik. Érdeemes tehát szisztematikusan haladni.

A rossz első síkja: a természeti rossz

A nyihaháknak se vallásuk, se túlvilág-hitük nincs. Számukra az egyetlen és evidens metafizikai horizont a *természet*. A természet nem föltétlenül 'jóindulatú,' amennyiben balesetek és egyéb váratlan helyzetek (időjárási viszonyok, aszály, terméketlenség) előfordulhatnak benne, s ezek méltánytalan egyenlőtlenséget okoznak. A mutatkozó hiányokat „azonnal pótolni” kell. Ennyiben van a 'rossznak' is egy 'természetes' értelme, ti. annak felszámolására *kell* törekedni. A nyihahák a természetes vagy természet okozta rosszból nem csinálnak maguknak problémát, vagy megoldják azzal, hogy önmagukat a „természet koronájának” (335.) nevezik, amiből következik, hogy valamiféle axiológiai fokozatosságot föltételeznek a természetben is, azaz önnön tökéletességük felől nézve a természetben tapasztalható rossz tökéletlenségnek is felfogható, amelyet minden további nélkül képesek kezelni.

Rawls-nál a természetes rossz másutt, a velünk született képességekben mutatkozó különbségekben jelentkezik elsősorban, de a normatív logika ugyanez: „az elosztásbeli részesedés azonban nem az erkölcsi értékességet tükrözi, hiszen *erkölcsi szempontból önkényes*, hogy ki milyen természeti adottságok birtokában indul neki az életnek, s hogy gyermekkorban miként fejlesztik és gondozzák ezeket” (371., kiemelés hozzáadva). Bár nem sokkal később úgy fogalmaz, hogy az erkölcsi szempontok csak az igazságosság elveinek megállapítása *után* értelmezhetők, az 'erkölcsi szempontból önkényes' kifejezés mégsem ugyanaz, mintha az önkényesség helyett közömbösséget mondana. Magyarán Rawls is becsempész egy negatív erkölcsi szempontot a természet erkölcsi értékelésébe. A természet önkényességének korrekciója persze nem az egyének, hanem a társadalom közös erkölcsi felelőssége, de ez ettől még súlyos felelősség,

olyannyira, hogy az emberi társadalom voltaképpen alapcéljának akár azt is tekinthetjük, hogy a természet okozta rosszat legalábbis megpróbáljuk kiküszöbölni (egy szociáldarwinista elmélet ennek gyökeresen az ellentétét hirdetné).

Amire azonban Swift figyelmeztet, az a Rawls által explicitté nem tett *privatio boni*-föltevés, ti. hogy a természet hibái kiküszöbölhető fogyatékoságok. Ez a föltevés implicit módon az embert mint kollektív lényt – vagyis az emberiséget – kötelezi a kijavításra. Ahhoz azonban, hogy erre képesek legyünk, szintén eleve föl kell tételeznünk, hogy a természethez képest magasabb jót képviselünk. Lehet, hogy a föltevés helyes, de mindenképpen veszélyes, amennyiben olyan tökéletességtudatnak ágyaz meg, amely viszont már erkölcsi és intellektuális hiba. Az ember gondolkodása (ahogy a nyihaháké is) feltérhetetlenül bezárul. Végső soron az is elképzelhető, hogy a jehuk ugyanúgy a természet csúcsának tartják magukat, mint a lovak.

A rossz második síkja: a külső gonosz

A jehuk létezése a nyihahák egyetlen megoldhatatlan problémája. A probléma genezise meglehetősen különös: valamikor régen egy jehupár felbukkant, talán „iszapból és rothadó mocsárlépből” (387. – a ‘porból és földből’ teremtettség paródiája), ám elszaporodva a nyihahák „kisebbségbe kerültek, s az új állatok olyanok lettek a nemzet testén, mint a pestis” (uo.). A nyihahák sikeres hadjáratba kezdtek, a maradék jehukat pedig domesztikálták. Már amennyire lehetett, mert a jehuk undorító, alávaló, megvetésre méltó állatok maradtak.

A történet alapján azt kell föltételezni, hogy a természet képes létrehozni valami mélyebben gonoszt, mint amit a véletlen hibák és fogyatékoságok ki tudnának meríteni. De ezt miért tenné? Fölvethető, hogy a jehuk hasznossága valamilyen instrumentális értéket képvisel. Egyes kommentátorok ilyesmire gondolnak, amikor a nyihahák–jehuk viszonyát az angol–ír viszonytal hozták analógiába, emlékeztetve a hírhedt *A Modest Proposal*-ra is (Nichols, 1983). Viszont rövidesen megtudjuk, hogy a szamarak még alkalmasabbak volnának a jehuk igavonó barom szerepének betöltésére, tehát ez a megoldás nem meggyőző.

Vajon a lovak önnön tökéletességének belátására szolgál inkább a gonosz? Gulliver nevezetes fejtegetése szerint a nyihahák a jehu szót használják a rossz fogalma helyett vagy gyanánt. Még a természetes rosszat is így jelölik: a bal esetet okozó kő jehu-kő, a rosszul megépített ház jehu-ház, és – vélhetőleg – a kedvezőtlen időjárás jehu-idő. Úgy látszik, hogy a jehuk metafizikai értéke a rossz megnevezhetősége. A bibliai áthallások – a jó és rossz tudásának problémája – itt is erősek, bár a különbség is szembeötlő. A lovak ellenállnak a korrupciónak, számukra a rossz külső-idegen marad, hogy hegeli terminológiával is éljünk. S mégis, vagy talán éppen ezért, tartózkodásuk a végső megoldástól csak ideiglenes. Swift így írja le: az egyik gyűlésen „ismét kirobbant

régi vitájuk, hogy pontosabbak legyünk, egyetlen vitájuk egész történelmük folyamán”, nevezetesen, hogy „kipusztítandók-e a jehuk a föld színéről vagy sem?” (387). A drasztikus megoldás híveinek fő érve egyszerűen a jehuk inheregensége.

De figyeljünk arra is, hogy az ideiglenesség adja meg a lovak egyetlen politikai dimenzióját, történelmének gerincét, sőt, magát az időt, ami egyszerre múlt és örök jelen, vagyis állandósult, idegesítő ideiglenesség, valami olyasmi, amit Pál apostol nyomán Carl Schmitt katekhónnak nevez. Az ideiglenesség ugyanis fájdalmas, nyugtalanító, aggasztó: a rossz egyik fő formája.

A nyihahák parlamentjében a jehukra vonatkozó közpolitikai javaslatokról kibontakozó, egyetlen érdemi vitának a nyihahák társadalmában történelemformáló ereje van, s csak ennek van. A lovak számára saját történelmük a megmagyarázhatatlan rosszról szóló vitának a története. S ezért ez a történelem nem zajlik, hanem *van*. A politika a múltat jelenné teszi, amennyiben a dilemmákat egyszer és mindenkorra megőrzi. Szókratész, Antigoné, Kreón és a többiek a politikai jelen állandó szereplői. A politika – legalábbis a nyugati tradícióban – nem a Carl Schmitt-féle felületes és bornírt ’barát és ellenség’ értelmében konfliktusos zóna, hanem azért, mert az ember metafizikai lény, akiben (nem pedig akik *között*) a jó és a rossz összecsap, akiben ezek a szereplők újra és újra föllépnek, s akiket mindenáron igyekeznek kivetni – kivetíteni – önmagából, végül pedig radikálisan véglegesen megszabadulni tőle: magyarán kirtani. Ha nincs többé rossz, akkor véget ér a történelem, az idő, megszűnik az ideiglenesség és vele a politika.

Az igazságosság elmélete szelíd, rábeszélő szöveg, nem is állhatna messzebb a szatíra műfajától. Viszont az emberi önértékről szóló sorai mintha a lovak parlamentjének öndicsérő szónoklatait idéznék. Persze nem számol jehukkal, viszont számolnia kell a gonosszal, ami bennünk van. Valamit kezdeni kell vele. Például *jehuizálhatjuk*. Hogyan?

Szerb Antal szellemes megjegyzése szerint a Gulliver „[o]vasása közben az ember mélyen szégyelli, hogy ember” (1980: 362.). A szégyen, ahogy láttuk, az önkép súlyos sérülése, amelynek meggyógyítása sürgető igény. Egyfajta homeopátiás logika szerint azonban a szégyenérzet maga is orvosság. De nem a gúny, hanem a szelídség útján gyógyít. Szégyent számtalan dolog okozhat, például a jó életről alkotott elképzeléseink megghiúsulása: ez a természetes rossz. De Rawls számára az igazán fontos a társadalmi normák megszegéséből adódó *bűntudat miatti* szégyen. Míg az előbbi fajta szégyentől pszichoterápiás kezeléssel meg lehet szabadulni, addig az erkölcsi rossz okozta szégyentől *így* nem lehet, de nem is szabad. Ez ellen Rawls egész protestáns habitusa mélyen tiltakozik. Az erkölcsi normákból nem szabad kigyógyulni, mert azok szelíd fájdalommal gyógyítanak. Megszegésük következtében ugyanis bűntudatunk lesz, ami azt mutatja, hogy képtelenek voltunk uralkodni magunkon, tehát kudarcot vallottunk, s így szégyenben maradunk, ami rombolja az önbecsülésünket.

Bizonyára nem mindenki találja meggyőzőnek ezt az okfejtést, talán azért, mert kissé naivnak hat. (Egyébként alaposan meggondolva nem annyira naiv: többségünk jellemzően *betartja* a legalapvetőbb erkölcsi normákat, és alighanem *valóban* fél a normaszegés esetén várható szégyentől.) A mélyebb probléma mindenesetre itt is az önbecsülés értelmezésében rejlik. Emlékezzünk vissza, miként elemzi Rawls az irigységet! Szerinte az irigység okai leginkább az önbecsülés sérelmében rejlenek; s még olyan esetekben is, amelyek irracionális reakciónak, irigykedésnek tűnnek, érdemes 'mélyebbre' fúrni, s valószínűleg meg lehet találni az önbecsülésen esett sérelmet. Ennek oka azonban *külső*: „az irigységet kiváltó körülmények néha annyira kényszerítő erejűek, hogy – lévén az emberi lények olyanok, amilyenek – senkitől sem várhatjuk el, hogy mindig felülkerekedjen gyűlölködő érzésein” (618.). Ezek az érzések persze normaszegésbe torkollhatnak (lopás, sikkasztás vagy merő rombolás), ami miatt fölléphet ugyan szégyenérzet, de a normaszegők igen gyakran éppen arra hivatkoznak, hogy ők voltaképpen valamilyen igazságtalanság áldozatai, így nem nekik, hanem *valaki másnak* van igazán oka szégyenkezni amiatt, hogy őket szégyenbe akarják sodorni. Ez már alighanem ismerős gondolatmenet, s bizonyára sokan empirikusan érvényes tudományos leírásnak is tekintik. Az érvényességgel itt nem kell foglalkoznunk, csak azt a rawlsi következtetést kell még idetennünk, hogy az ilyen kényszerítő erejű, definíció szerint *külső* körülmények leépítéséhez éppen a méltányosságként értett igazságosságelmélet konstrukciója a legjobb, hiszen az erkölcsi normák ebben szolgálják a lehető legjobban az önbecsülésünket, s védenek meg a leghatékonyabban a szelíd szégyen révén a maró, gonosz szégyentől.

A *jehuizálás* lényege tehát a rossz külsővé-idegenné tétele olyan módon, hogy minden rosszat az önbecsülés sérelmeként azonosítunk, annak forrását pedig a külső körülményekben keressük. Nem a természet létezik csak kívül, hanem a rejtélyes rossz is. Ha pedig a rossz már kívül van, akkor a megoldás is a külső körülmények megváltoztatásában rejlik. Ez az erkölcsi normák révén történik. Az eredeti helyzetben tehát a felek azért fogadják el őket, hogy önmaguk számára biztosítsák saját értékességük tudatát. Végző soron minden normaszegés – bűntudat, majd szégyen – emlékeztetés arra, hogy a konstrukció még nem tökéletes, hiszen vannak, akik szenvednek. Egy tökéletes konstrukció a normaszegés minden indítékát végleg kiküszöbölné.

Gondoljunk még egyszer az eredeti helyzetre! Ahogy a lovak tökéletessége a kölcsönös, általános, és személytelen tiszteletben és elismerésben rejlik, úgy a rawlsi eredeti helyzetet is csak ilyen ismérvekkel lehet hitelesen elképzelni. Ahogy a lovak örökké tartó eredeti helyzetében mindenki egyenlő értékű, a természettől adott különbségek (pl. ügyességben, kitartásban) a faj további tökélesedését szolgálják, így közös javaknak tekinthetők; úgy az eredeti helyzet is örökké tart és semmiféle lényegi változást nem tűr meg. Ám a lovaknak is van fogalmuk a rosszról. Úgy tűnik, ennek az az értelme, hogy önbecsülésük hi-

ánytalan legyen. A rawlsi eredeti helyzet tulajdonképpen *felkészülés a rosszra*, vagyis az önbecsülés sérelmére, amelynek szintén *nincs magyarázata*, ha mégoly egyszerű is; csupán valami homályos, rejtélyes tudás arról, hogy van vagy lesz valami, ami mélyen sérti a saját magunkról alkotott tökéletes képet. A lovak a jehuk kiirtásáról vitáznak, politikájuk a rosszról és annak radikális megoldásáról szól, de valamiért nem tudnak dűlőre jutni. Az eredeti helyzetben az igazságosság elveiről vitáznak, szintén abban a reményben, hogy a felek megtalálják a megoldást a még nem is létező problémára. A szelíd hangvétel megnyugtató lehet, mégis *Az igazságosság elmélete* mindvégig a láthatatlan démonnal birkózik.

Ez a démon nem azonosítható úgy, ahogyan a lovak számára 'nyilvánvaló,' hogy a jehuk gonoszok. Még nem tudjuk, hol és milyen alakban fog fölbukkanni. Mivel azonban más horizontunk nincs, mint a politikai-társadalmi, hiszen elméletünk eleve kizárja a metafizikát, ezért – üzeni Swift – kénytelenek leszünk a gonosz birodalmát is társadalmi-politikai eszközökkel azonosítani. A politikai szemüvegen keresztül megpillantjuk az inherensen rosszak vagy gonoszok emberi társadalmát is. A rossz forrása *a másik*; csak hogy mivel mindenki beletartozik a 'másik' fogalmába, ezért valamiféle *másik* másokra van szükségünk.

Természetesen föl sem tétélezhető, hogy Rawls bármilyen embercsoportot (rasszt, osztályt, vallási közösséget) szándékozott volna megtenni a gonoszság forrásának. Éppen azért van szükség Swift könyörtelen éleslátására és állandó perspektíva-váltásokból álló zseniális technikájára, hogy a kivetített rossz rettenetes politikai veszélyeire figyelmeztessen. Érdemes fölfigyelni arra, hogy Gulliver hogyan válik szinte a könyv legelején a lovak abszolút engedelmes szolgájává (Sullivan, 1984; Donoghue, 1996). Egyik korábbi utazásában sem fordul elő, hogy vendéglátóját „gazdájának” nevezze és fanatikus csodálatba essen a tapasztaltak láttán. Lótársadalom iránti csodálatát csak fokozza, paradox módon, „gazdája” vele szembeni állandó lenézése, a jehukhoz való besorolásának hangoztatása. Ebből következően Gulliver a jehufajtól görcsösen igyekszik önmagát elhatárolni, mintegy kihányva magából a rosszat. Ez eleinte komikus hatást kelt, de a végén már komorulnak a baljós következmények. Gulliver pontosan tudja, hogy a jehuk elvadult emberek, mégis alacsonyabbrendű fajként használja őket: távozáshoz készített kenuját „szorosán összevarrt jehubőrrel” húzza át, vitorlája szintúgy „e jeles állatok bőréből” készül, „persze lehetőleg a legfiatalabbakat nyúztam le, mivel az öreg irhák már vastagok és merevek voltak” (402.). Lehet, hogy Gulliver 'agymosása' drasztikus, de Swift művészetének egyik titka éppen az, hogy stílusának abszolút könnyedsége tökéletesen visszaadja azt a könnyedséget, amivel Gulliver a nyihahák fanatikus – tulajdonképpen visszataszító – csodálójává válik, annak a megtérőnek a példájává – hogy ne mondjuk: példányává –, aki elhiszi önmagáról, hogy végleg kivetette magából a gonoszt.

A rossz harmadik síkja: a belső gonosz

Fentebb azt írtam, hogy a lovak számára a jehuk valamiféle inherens rosszat testesítenek meg. Különböző hibáik a rossz külső megjelenési formái. Bár a jehuk gonoszságának legalább az a haszna megvan, hogy a lovak jó tulajdonságai jobban látszanak saját szemükben, azért gonoszságukban mégis van valami megokolhatatlan, valami, ami miatt a lótársadalom a jehuk gyakorlati és a metafizikai *hasznosságán* túl *kénytelen* is foglalkozni velük. Ezt a kapcsolatot első látásra akár a jóindulat is vezérelheti (tolerancia, gondoskodás, fegyelmezés – ami a domesztikáláshoz szükséges), de a kiirtásuk mint állandó lehetőség nem engedi meg, hogy ezzel megelégedjünk. A jehuk *kint* vannak, de nem úgy, mint a többi faj, amelyekkel a lovak elismerik a természetes egységet. A jehuk az eltávolított, mégis és éppen ezért folyton jelenlévő rosszat képviselik.

Ezt a kényes és ideiglenes egyensúlyt Gulliver megjelenése borítja föl. A lovak kénytelenek ráébredni, hogy Gulliver értelmessége és ájult hódolata a jehuk potenciális tulajdonsága is. Mert megtörténhet, hogy Gulliver vezetésével föllázadva megsemmisítik őket, miután fölismerik, hogy bennük is megvan az értelem és a csodálat képessége. Ezt a lovak tulajdonképpen régóta tudják, de a fenti logikával háritva abban 'csupán' saját tökéletességük ellentétét látják. A nyugtalanító gondolat az, hogy *az ellentét egyúttal analógia* is. A rossz valamiként mégis hozzátartozik az értelemhez és a tisztelethez, akármennyire is azok kiforgatása.

Ez elviselhetetlen igazság. A lótársadalom gyakorlatilag a jehuk kiirtása mellett dönt (ha szelídebb eszközökkel is: az ivartalanítás majd meghozza a faj pusztulását); Gullivert pedig száműzik. Swift az emberi értelem és csodálat 'jóságának' gondolatát mély szkepszissel illeti, de ebből a szkepszisből sem adódik megoldás. Ha nincs többé jehu, s Gulliver mint alázatos kísértő távozott, a lovakban akkor is megmarad a tudat, hogy önnön értelmességükben és egymás tökéletessége iránti kölcsönös tiszteletükben is veszély rejlik. A rossz bennük is megvan. Ahogy a bűnbeesés története végén is azt olvassuk, hogy 'megnyílt a szemük' – de nem valami metafizikai igazságra, hanem önnön mezeitelenségükre, ami, noha létezett, mégsem létezett, úgy a nyihahákról sem tudjuk elképzelni, hogy a Gulliver utáni világban ugyanolyan ártatlanok maradnak, mint voltak. Gulliver ugyanis azt testesítette meg, egy olyan világról beszélt, aminek egyáltalán nem volna szabad léteznie, mert eleve hazugságból áll (Philmus, 1971), de az nem csupán létezik, hanem terjed és prosperál, s fölveti a gyanút, hogy a lovak és a jehuk között is van valami közös.

Rawls legmélyebb szembenézése a gonosszal néhány rövid mondat, amelyet már idéztem. A gonosz embert „gyönyörűséggel tölti el az uralma alatt állók tehetetlensége és megalázottsága, és élvezi, hogy benne ismerik fel lealacsonyításuk értelmi szerzőjét.” Az eredetiben az „értelmi” „wilfull” [386.], amit talán jobb „tudatos”-nak fordítani, mert az a hasonló magyar szövegész-

szefüggésben jobban sűríti a szándékosság, a megfontoltság és a rosszindulat mozzanatait. A gonosz legmélyebb titka ugyanis nem az ilyen vagy olyan kisiklás, érzelmi labilitás, előítélet, hajlam vagy hasonlóság, hanem ezek olyan együttése, amelyre talán legjobb kifejezésünk a megátalkodottság.

De ez a titok nem úgy van elrejtve, hogy csak le kell leplezni. Mivel bennünk van, s mindannyiunkban, ezért tulajdonképpen eleve nyilvános. Kit nem tölt el gyönyörűséggel a hatalom? Az engedelmeskedés? Az élvezett hódolat? S még tovább is mehetünk, mint Rawls, mert Swift mélyebbre lát. A lovak között uralkodó tisztelet kétségkívül vonzó, olyannyira, hogy az Gullivert ömlengő és önkéntes hízelgésre indítja. Ez viszont az önbecsülés hiányára vall, csakhogy nem azért, mert azt kívülről veszik el, hanem azért, mert belülről mondunk le róla – ahogy Gulliver. A rossznak tehát mindkét fél oka lehet, az elnyomó és az elnyomott is, és ezt mindketten tudják a másiktól.

Rawls jó nyomon jár, de inkább csak elindul. Hiszen az önbecsülés számára annyira hozzátartozik az emberléthez, hogy az alapvető javak között kell szerepelnie. Valóban ezek között is megemlíti (123., majd részletesebben 507.); de hogyan lehetne *egyenlően* elosztani az önbecsülést, egyáltalán *elosztani*? Nyilván sehogy; ez az alapvető jó megelőzi az elosztási problémákat. Ha azonban definíció szerint mindenki rendelkezik vele, akkor elvenni sem lehet tőle. Ez is ellentétes a legalapvetőbb tapasztalatainkkal. Az önbecsülés olyan elemi szükségletünk, amit elveszíthetünk, de amit nem tudunk másoktól megszerezni. Anélkül, hogy minden cselekvésünk végső motivációját akarnánk ebből levezetni, vagy Rawls egyetlen mondatát – bármennyire is kulcsgondolat – mindent megalapozó axiómának tekinteni, a belső gonoszságnak alighanem lényegi köze van ahhoz, hogy valamit súlyosan félreértünk önmagunkkal, pontosabban saját emberségünkkel kapcsolatban.

MacManmon (1966) hívja föl a figyelmet Gulliver búcsúszavainak jelentőségére: „Már rég nem izgat, ha ügyvédet, zsebtolvajt, tábornokot... vagy hasonlót látok: az mind a természet rendjéhez tartozik. De ha egy fekélyes nyomorék akad az utamba, kinek testét-lelkét [...] szétrágta a nyavalya, és még hozzá gőgös is: akkor abban a pillanatban elvesztem minden türelmemet” (422.). Ezek valószínűleg Swift saját érzelmei is, miközben maga sem volt mentes, finoman szólva, az önteltség hibájától (a türelmetlenség ugyanis annak egyik tünete). A továbbiakban még biztosít arról, bár a juhok között felfedezte a gőg csíráit, de a nyihahák teljességgel mentesek tőle. Ez nem túl meggyőző, ahogy igyekeztem megmutatni. Az önmagunkkal való elteltség ugyanis az önteltség gyökere, s ez – Gulliver révén – a lovakban is megjelenik. S mihelyt megjelenik, az önbecsülés átadja helyét a gőgnek. A gőg pedig az én kiterjesztése minden mértéken túl, ami szükségképpen mások bekebelezéséhez vezet.

Ezen nem segít semmilyen elosztási séma. Ezért lehet igaza Lefebvre-nek (2021), akitől már idéztem, s aki szerint Rawls célja, hogy „az eredeti helyzet perspektíváját *elfogadni akaró* személyekké változtasson minket” (15.). Az ere-

deti helyzet, ahogy szintén írtam, egyfajta rítus, megmerítkezés. Ám ez nem a keresztvíz, hanem Léthe, a feledés folyója, hogy a túlpartra átérve a gögtől megtisztult lelkeként alapítsuk meg az igazságos társadalmat. Csakhogy az ilyen módon remélt megtisztulás után már csak árnyakként létezhetünk.

KONKLÚZIÓ

Bármennyire szokatlanul hangzik, *Az igazságosság elméletét* politikai teológia-ként is olvashatjuk. Ezt szerzője személyes hitelessége és filozófiai elkötelezettsége is indokolja: Rawls az önbecsülés filozófusa, és politikaelmélete ebből az arkhimédészi pontból válik teljesen érthetővé. Ezért joggal várható, hogy a radikális vagy gyökeres rosszról is álláspontja legyen. Igyekeztem megmutatni, hogy ez így is van: az irigység, majd a szégyen és a büntudat elemzése fontos részei a könyvnek, s mindegyik ugyanabba az irányba mutat, vagyis – ellentétben a deklarált céllal, amely szerint az elmélet a helyesről, s nem a jóról szól – Rawlsnak határozottan arisztoteliánus elképzelése van a jó végső soron való elsőbbségéről. Ebből adódik a rosszról alkotott felfogása, ami azt az önbecsülés sérelmével azonosítja, amit mások okoznak, anélkül, hogy azt vissza tudnánk vezetni a társadalmi körülményekre. Ez azonban nagyon halványan van jelen a könyvben, mivel annak teljes mondanivalóját megkérdőjelezné. A radikális rossz problémájának teljes átgondolásához ezért nem a rawlsi elmélet, hanem Jonathan Swift *Gulliverjének* negyedik utazását használtam, mert erős analógiát lehet megfigyelni az abban fölvázolt lőtársadalom és a rawlsi eredeti helyzetben egymáshoz kapcsolódó egyének világa között. A radikális rossz három dimenzióját különböztettem meg, a természeti, a külsővé tett és a belső rosszat. Azt mutattam meg, hogy Swift keserű elemzésében a rossz legyőzése mindegyik dimenzióban meghaladja az emberi képességeket. Ha ezt a politikaelmélet nem veszi tudomásul, veszélyes illúziókban ringatja magát, még akkor is, ha önmagáról a legszebbeket gondolja.

JEGYZETEK

- ¹ A radikális rossz fogalmát nem szigorú filozófiai (kanti) értelemben használom, de arra utalok: vagyis arra a rosszra, amely nem tekinthető tévedésnek, merő véletlennek, félreértésnek stb. A természet radikális rossz volta pedig arra az élményre utal, hogy az ember alapvetően nem számíthat arra, hogy a természet valamilyen támogató, átvitt értelemben jóindulatú módon viszonyul hozzá.
- ² Az idézetek helyesírása változott (ésszerű – észszerű). Az új szabályok szerint idézek.
- ³ Krokovay Zsolt kitűnő fordítása ezen a döntő helyen sajnos nem pontos. Rawls azt írja, hogy „I believe, though I have not shown” (474.) – ami a magyar kiadásban úgy szól, hogy „nem tudom megmutatni.”

⁴ Sullivan (1984) és Ann C. Cline (2007) egyaránt két 'iskolát' különböztetnek meg: a 'hard school' szerint Swift *tényleg* úgy gondolja, mint Gulliver, vagyis hogy a nyihahák irigylésre méltó társadalomban élnek; a 'soft school' óvatosabb és szerinte Gulliver mizantrópiája nem nevezhető normálisnak.

IRODALOM

- Cline, Ann C. (2007): Gulliver as Pet aind Pet Owner: Conversations with Animals in Book 4. *English Literary History*, 2: 323-349. <https://doi.org/10.1353/elh.2007.0014>
- Conty, Arianne (2015): Profane Illuminations: Democracy and Messianic Faith. *Politics, Religion and Ideology*. 1: 39-64. <https://doi.org/10.1080/21567689.2015.1010522>
- Donoghue, Denis (1996): The Brainwashing of Lemuel Gulliver. *Southern Review*, 1: 128-140.
- Hammond, Eugene R. (1982): Nature-Reason-Justice in Utopia and Gulliver's Travels. *Studies in English Literature*, 3: 445-468. <https://doi.org/10.2307/450241>
- Higgins, Ian (1983): Swift and Sparta: The Nostalgia of Gulliver's Travels. *Modern Language Review*, July: 513-531. <https://doi.org/10.2307/3730227>
- Houston, Chlöe (2007): Utopia or Anti-utopia? Gulliver's Travels and the Utopian Mode of Discourse. *Utopian Studies*, 18 (3): 425-442. <https://doi.org/10.5325/utopianstudies.18.3.0425>
- Kliger, Samuel (1945): The Unity of Gulliver's Travels. *Modern Language Quarterly*, VI: 401-415. <https://doi.org/10.1215/00267929-6-4-401>
- Lefebvre, Alexandre (2021): The Spiritual Exercises of John Rawls. *Political Theory*, 1: 1-23. <https://doi.org/10.1177/00905917211041768>
- MacManmon, John J. (1966): The Problem of a Religious Interpretation of Gulliver's Fourth Voyage. *Journal of the History of Ideas*, 27 (1): 59-72. <https://doi.org/10.2307/2708308>
- Nichols, Mary P. (1983): Rationality and Community: Swift's Criticism of the Houyhnhnms. *The Journal of Politics*, 4: 1153-1169. <https://doi.org/10.2307/2130193>
- Philmus, Robert M. (1971): Swift, Gulliver, and „The Thing Which Was Not“. *English Literary History*, 38 (1): 62-79. <https://doi.org/10.2307/2872363>
- Rawls, John (1985): Justice as Fairness: Political not Metaphysical. *Philosophy & Public Affairs*, 3: 223-251. https://doi.org/10.1007/978-1-349-21763-2_10
- Rawls, John (1997): *Az igazságosság elmélete*. Budapest, Osiris. Az itt használt angol kiadás: *A Theory of Justice. Revised Edition*. Cambridge, Belknap Press of Harvard UP, 1990.
- Rousseau, Jean-Jacques (1978): A társadalmi szerződésről. In: *Értekezések és filozófiai levelek*. Budapest, Magyar Helikon.
- Sandel, Michael (1982): *Liberalism and the Limits of Justice*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Scherer, Matthew (2006): Saint John. The Miracle of Secular Reason. In: H. de Vries and L. E. Sullivan (eds): *Political Theologies*. New York, Fordham UP, 341-362.
- Smith, Frederik N. (1984): The Danger of Reading Swift: The Double Binds of Gulliver's Travels. *Studies in Literary Imagination*, Spring: 35-47.
- Sullivan, E. E. (1984): Hoynhnhnms and Yahoos: From Technique to Meaning. *Studies in English Literature*, 24: 497-511. <https://doi.org/10.2307/450541>
- Swift, Jonathan (1999): *Gulliver utazásai*. Budapest, Európa.
- Szerb Antal (1980): *A világirodalom története*. Budapest, Magvető.

AZ ÖRÖK BÉKÉRŐL S ANNAK MAI ESÉLYEIRŐL

(Immanuel Kant nyomán szabadon)

Demeter M. Attila

(Babeş-Bolyai Tudományegyetem, Magyar Filozófiai Intézet)

*A tanulmány beérkezett: 2022. november 25., opponálás: 2022. november 29. – 2023. január 18.,
véglegesítés: 2023. február 21.*

ÖSSZEFOGLALÓ

Tanulmányommal a célom az volt, hogy az örök béke lehetőségeire reflektáljak a mai világunkban, azokra a rövid esszékre támaszkodva, amelyeket Kant életének utolsó két évtizedében írt, s amelyek tárgya a történelemfilozófia volt. A tanulmány első részében *Az örök békéről* szóló esszéjét használtam kiindulópontnak (hiszen Kant ebben fektette le ennek a békének az alapvető feltételeit), és azt vizsgáltam meg, hogy ezek a feltételek mára teljesültek-e valamilyen mértékben. A konklúziója ennek a résznek az, hogy a fejlemények, amelyek Kant kora óta bekövetkeztek, okot adhatnak számunkra némi óvatos optimizmusra: az általa megszabott feltételek ugyanis részben teljesültek. Rögtön megváltozik azonban ez az optimista kép, ha az örök békéről való töprengés közben figyelembe vesszük Kant egy másik írását is, amely az első volt a rövid történelemfilozófiai esszéi sorában, s aminek Kant *Az egyetemes történelem eszméje világpolgári szemszögből* címet adta. Ennek elemzését kíséreltem meg a tanulmány második részében, abból a meggyőződésből kiindulva, hogy a két szöveget együtt olvasva jóval teljesebb képet kapunk arról, miként gondolkodott Kant a történelem irányáról és az örök béke feltételeiről. Bár ez az esszé részben már megelőlegezi *Az örök békéről* szót, bő tíz évvel később keletkezett szöveg főbb gondolatait (Kant itt is a köztársasági kormányzatot és a „népszövetség” létrehozását tekinti a béke feltételeinek), ugyanakkor különbözik is tőle, mert Kant itt a történelem „rendszerének” egy általános koncepcióját is kidolgozza. A második részben tehát azt vizsgáltam meg, hogy a történelemnek ez a víziója milyen reményeket hordoz az örök béke tekintetében. A következtetésem az, hogy Kantnak ez az esszéje nem annyira válaszokhoz, inkább kérdésekhez vezet el minket, s hogy az ezekre a kérdésekre adható minden válasz egyformán nyugtalanító lesz.

Kulcsszavak: Immanuel Kant ■ történelemfilozófia ■ örök béke

Valahányszor a békéről gondolkodunk (nem arról, amelyik lezár egy háborút, hanem arról, amely lehetetlenné teszi a jövőbeli háborúkat), mindig mintegy reflexszerűen Immanuel Kant neve jut az eszünkbe, s az ő esszéje az örök békéről. Egyébként joggal. Kant nélkül nincs Hegel, Hegel nélkül nincs Kojève, Kojève nélkül nincs Fukuyama, összeomlik tehát az egész nagy történelemfilozófiai konstrukció, amit a filozófusok a 18. század vége óta szorgos munkával építettek, s amelynek a talapzata az a szilárd meggyőződés volt, hogy a

világ megy valamerre, s a történelemnek van célja. Ráadásul Kant terjedelmes esszéjéből valóban tanulhatunk ma is, egyebek mellett ennek a békének a leglényegesebb *feltételeiről* is, amelyeket ő az ún. „végleges cikkelyekben” fejt ki. Mindazonáltal én itt mégsem csupán erről az esszéjéről értekeznék, hanem egy másikról is, amit bő tíz évvel korábban, 1784-ben írt. Ez volt az első a történelemről szóló rövidebb írásai sorában, s Kant *Az egyetemes történelem eszméje világpolgári szemszögből* címet adta neki. Bár Kantnak ez az esszéje jóval kevésbé híresült el, tanulmányozása ugyanolyan hasznos lehet ma is, s úgy vélem, hogy a kettőt együtt olvasva jóval teljesebb képet kapunk arról, hogy miként gondolkodott ő a történelem céljáról és az örök béke feltételeiről. De ezzel együtt is számomra ezek a szövegek inkább csak amolyan támpontok, amelyeknek a segítségével megpróbálok az örök béke esélyeiről gondolkodni. Céлом tehát nem annyira Kant esszéinek filológiaiilag szabatos és kimerítő olvasata, mint inkább az ezekre támaszkodó reflexió az örök béke mai esélyeire. Hozzátenném még, hogy vállalkozásom nem egészen eredeti: hasonló (vagy részben hasonló) gondolatkísérlettel találkozunk egy kortárs francia filozófus, név szerint Pierre Manent egyik könyvében, akit az esszém vége felé egyébként hosszasan (és egyetértőleg) idézni is fogok.

AZ ÖRÖK BÉKE FELTÉTELEI EGYKOR ÉS MA

Mindenekelőtt azonban két olyan megjegyzés, ami Kant *minden* történelem-filozófiai szövegére egyformán igaz. Az egyik (s ezt Hannah Arendt is megjegyzi Kant politikai filozófiájáról szóló előadásaiban), hogy feltehetőleg Kant „maga sem vette ezeket az írásait túl komolyan” (Arendt, 2002: 226.). Figyeljük csak meg, írja, hogy *Az emberi történelem fellelhető kezdete* című 1786-os írásának az elején azt mondja, hogy „puszta kékjutásra merészkedik” (Kant, 1997b: 89.), a *Minden dolgok vége* című 1794-es szövegében pedig azt állítja, hogy csupán „eszmékkal játszadozik” (Kant, 1997c: 243.). A leginkább árulkodó azonban, teszi hozzá, az örök békéről szóló 1795–96-os írásának „az ironikus hangvétele” (Arendt, 2002: 226.), ami már rögtön a címválasztásban is megmutatkozik, hiszen Kant maga mondja el nekünk mindjárt a szövege elején, hogy a címet „egy hollandus vendégfogadó” cégtáblájáról kölcsönözte, amelyre eme „szatirikus fölrat” alá „egy temető volt festve” (Kant, 1997d: 257.). Azaz csakis a föld alatt lelhetünk rá az örök békére. A másik, hogy bár Kantot idealista filozófusnak szoktuk tekinteni, s az „idealista” a köznyelvben gyakran az „utópikus” szinonimája, Kant semmiképpen sem volt utópikus gondolkodó. Még ha elérhető állapotnak is tartotta az örök békét, meg volt győződve arról, hogy ezt csakis „kezdeti tökéletlen kísérletek után, számos felfordulás, pusztítás és az általános belső kimerülés nyomán” érhetjük el (Kant, 1997a: 51.). Ugyanide tartozik (s ezt Arendt szintén megjegyzi), hogy Kantnál folyton előbukkan az

elképzelés (mint ahogyan, tegyem hozzá, folyton előbukkant Herdernél, majd később Hegelnél is), miszerint háborúkra, katasztrófákra és öldöklésre szükség van a történelemben, s hogy azért van szükség ezekre a borzalmakra, mert nélkülük az emberiség kreatív erői elszunnyadnának, s visszasüllyedne „a puszta állati megelégedettség nyers állapotába” (Arendt, 2002: 262–263.). Talán a legnyilvánvalóbban *Az ítélőerő kritikájában* mondja el ezt nekünk Kant, ahol azt írja: a háború elkerülhetetlen, mert csupán ez lehet az útja annak, hogy „az emberek a legmagasabb fokra fejlesszék mindazokat a tehetségeket, amelyek a kultúrát szolgálják” (Kant, 2003: 355.). Vagyis a háború az, ami az emberiséget kiemeli a természeti állapotából s a kultúra állapotába juttatja.

Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a történelem célja ne lehetne a háborúk teljes megszűnése, vagyis az örök béke, de mégiscsak felveti a kérdést (amelyet egyébként Kant is feltett magának), hogy ez akkor milyen *következményekkel* járna az emberiségre? Kant maga ebben a helyzetben attól a veszélyétől féltette az emberiséget, nehogy „az erői elszunnyadjanak” (Kant, 1997a: 53.), és a saját alapvetései felől tekintve jogosnak (és logikusnak) tűnik az aggodalma: ha ugyanis a háború alakítja ki a kultúrához szükséges „tehetségeket”, akkor az örök béke valóban kárhoztathatja az emberiséget a (kulturális értelemben vett) sterilitásra. De alighanem érdemes fontolóra venni emellett a Kojève által vázolt alternatívát is (bármennyire furcsán hangzik is első hallásra), hogy ti. a történelem végén maga a *kultúra* válik természetivé. A történelem vége utáni ember, írja a Hegelről szóló könyvének egyik lábjegyzetében, úgy fogja építeni az otthonát, úgy fogja létrehozni a műalkotásait, ahogy „a madarak építik a fészkeket és a pókok fonják a hálóiakat”, koncertjeit úgy fogja adni, mint „a békák és a kabócák”, úgy fog játszani, mint „az állatkölykök”, s úgy fog szeretkezni, mint a „felnőtt példányok”. Ráadásul, teszi hozzá, minden valószínűség szerint a beszéd képességét is végleg el fogja veszíteni, s „az úgynevezett »beszéde« olyan lenne, mint a méhek állítólagos »nyelve«” (Kojève, 1969: 159–160.).

Mármost, visszakanyarodva mindezek után az örök békéről szóló esszéhez, az egyik ok, amiért ezt ma érdemes fellapozni, az az, hogy megnézzük: vajon azok a feltételek, amelyeket Kant szabott meg benne az örök béke számára, mára teljesültek-e? Kant maga egyébként ezeket a feltételeket, amelyeket kimondottan *jogi* (alkotmányos) feltételekként kezelt, három csoportba osztotta, annak megfelelően, hogy szerinte az alkotmány vagy „az emberek *állampolgári* jogait rögzítő alkotmány (*ius civitatis*)”, vagy „az államok egymással szemben élvezett *nemzetközi* jogait rögzítő alkotmány (*ius gentium*)”, vagy pedig „az emberek és az államok” közötti ún. „*világpolgári* jogokat rögzítő alkotmány (*ius cosmopolitanum*)”, amennyiben ugyanis „az emberek és az államok, egymással külkapcsolatban állván és egymásra befolyással bírván egy egyetemleges emberállam polgárainak tekinthetők” (Kant, 1997d: 264–265.). Az alkot-

mány tehát vagy az emberek, vagy az államok, vagy pedig az emberek és az államok közötti viszonyokat szabályozza. Kezdjük az elsővel.

Nem létezhet örök béke, állítja Kant, hacsak az egyes államokon vagy országokon *belül* a polgárok közötti viszonyokat nem tereljük az alkotmányosság útjára, márpedig egyetlen olyan alkotmány van, ami szerinte az örök béke szempontjából kielégítő: a köztársasági (ma talán úgy mondanánk: a demokratikus és liberális). Ha tehát örök békét akarunk, olyan kormányzatot kell létrehozunk, amelyben a nép hozzájárulása szükséges a hatalom gyakorlásához, s amelyben működik a hatalom megosztásának az elve. Ez az egyetlen olyan alkotmányos rend ugyanis, gondolta Kant, amelyben nem csupán a kormányzáshoz, hanem a más államok elleni háborúhoz is a polgárok felhatalmazása szükséges, önkényuralmi rendszerekben ehhez elegendő egyetlen ember akarat. Rögtön látható tehát, hogy Kant, ellentétben fiatalabb kortársával és vitapartnerével, Benjamin Constant-nal, nem figyelt arra, hogy a polgárokat egy köztársaságban is hatékonyan meg lehet győzni a propaganda segítségével a háború ügyének, hiszen, mint mondta, „könnyű a hatalomnak a népet mint alattvalót arra kényszerítenie, hogy uralkodóként azt az akaratot nyilvánítsa ki, amelyet elrendelnek neki” (Constant, 1997b: 81.). Constant ugyan maga is a felvilágosodás híve volt, s azt gondolta, akárcsak Kant, hogy a háborúkat előbb vagy utóbb fel fogja váltani a békés kereskedés, fölöttébb józanul viszont azt is hozzátette, hogy amennyiben mégiscsak lesznek a jövőben háborúk, akkor azok kivételesen lealjasítóak lesznek, és alighanem semmiben sem fognak hasonlítani a régi népek dicső (mert erkölcsnemesítő) háborúihoz, többek között éppen a háborús propaganda állandó működése miatt (Constant, 1997a: 51–57.). (Aligha tévedünk nagyot, ha Constant nézetei mögött a jakobinus köztársaság háborús propagandájának működésével kapcsolatos történelmi tapasztalatokat feltételezzük.)

Ezzel együtt, elfogadva Kant azon feltevését, hogy demokratikus és liberális rendszerek legalábbis vonakodnak oktalan háborút indítani, rögtön adódik a kérdés, hogy vajon szaporodik-e ezek száma a világban? Közelebb vagyunk-e az örök béke állapothoz manapság, mint voltunk kétszázannyi évvel ezelőtt, amikor Kant ezeket a sorokat írta? Nehéz eldönteni, annál is inkább, mert a látszat ellenére ez nem pusztán *empirikus* kérdés, vagy ha mégis az, akkor az is eldöntendő, hogy pontosan milyen *perspektívába* is kell illeszteni az ezzel kapcsolatos tapasztalatainkat. Kant szerint például a történelmi tapasztalataink (annyi, amennyi van – és ő meg volt győződve arról, hogy elég kevés van) azt mutatják, hogy mégiscsak megfigyelhető „az államforma megjavulásának a szabályos menete a földrészünkön” (mely földrész, teszi hozzá, majd „minden más földrésznek” törvényt fog adni [Kant, 1997a: 57.] – amiért is szokták manapság Kantot úgymond „kulturális imperializmussal” vádolni [Tully, 2002: 336.]). Ennél a fölöttébb vitatható vádnál azonban sokkal érdekesebb Kant fölöttébb izgalmas tézise: valóban azt mutatja-e a történelmi tapasztal-

talat, hogy a liberális demokráciák száma mintegy törvényszerűen növekszik a világunkban? Azt gondolom, hogy a kérdésre két eltérő választ is adhatunk, mégpedig annak függvényében, hogy éppen milyen perspektívába állítjuk a tapasztalatainkat, de a két válasz nem zárja ki törvényszerűen egymást.

Ha ugyanis az *egyetem*es történelem perspektívájából szemléljük a folyamatot, miként azt Kant maga is tette (kezdve az ókori görögökkel, s átfogva képzeletben az összes őket követő történelmi korszakot), akkor úgy tűnik, hogy a történelem Kantot igazolja. Mi több, a mai politikatudományi szakirodalom is igazat látszik adni neki ebben. Michel W. Doyle volt az, aki (maga is nagyrészt Kantra támaszkodva) a leginkább behatóan tárgyalta a kérdést, s arra a következtetésre jutott, hogy egyrészt ez a növekedés a 18. századtól kezdve számszerűen kimutatható (Doyle, 2012: 15–17.), másrészt a liberális demokráciáknak tényleg van egy jelentős hozadéka a nemzetközi béke szempontjából. A „liberális államok”, írja, bár nem kerülhették el „a világpolitikai rendszer egészét jellemző anarchia okozta bizonytalanságot”, de viszonyaikban „a nemzetközi anarchia hatásai megszelídültek”. Létezik tehát egy „különálló béke a liberális államok között” (Doyle, 2012: 29.). Félretéve azonban egyelőre a liberális béke kérdését: bár Doyle kissé nagyvonalúan számol (így mindjárt a 18. századi kezdeteknél a liberális rezsimek közé számolja az „1790–1795” között fennálló „Francia Köztársaságot”, ami eleve csak 1792 után létezett, s nem liberális, hanem diktatórikus rendszer volt), álláspontja ettől függetlenül igaznak, mondhatni banálisan igaznak tűnik. A 18. század végétől, de különösen a 19. közepétől tényleg megfigyelhető a demokratikus és liberális rezsimek lassú, de állandó terjedése a világban.

Ha viszont némileg *közelebb* megyünk a történelemhez, s a demokratikus és liberális rendszerek történelmi evolúcióját rövidebb időintervallumra vetítve vizsgáljuk, rögtön változni fog ez a kép. Így például az EIU (*Economist Intelligence Unit*), az egyik legismertebb, nem kereskedelmi és befektetési jellegű gazdasági elemzőintézet, ami évről évre közzéteszi a világ országairól készített úgynevezett „demokráciaindexét”, a 2021-es jelentését azzal kezdi, hogy a világ demokráciáinak a száma sosem volt annyira alacsony, mint manapság, legalábbis azóta, hogy ők ezt mérik (azaz 2006 óta). Földünk lakosságának kevesebb mint fele él demokráciában (egészen pontosan 45,7%), ami csupán az előző (2020-as) évhez képest is közel 4 százalékpontnyi csökkenést jelent (akkor ugyanis 49,4% volt ez az érték). Még aggasztóbb a helyzet, ha azt nézzük, hogy a lakosság hány százaléka él kifogástalanul működő demokratikus rendszerekben, amelyeket ők úgy neveznek, hogy *full democracies*. Ezek száma 2021-ben 21 volt, s a Föld lakosságának mindösszesen 6,4%-át tömörítették, de itt is látványos, 2 százalékpontos a csökkenés 2020-hoz képest (<https://www.eiu.com/n/campaigns/democracy-index-2021/>). Ha viszont a 2022-es adatsorokat nézzük, akkor (amint azt a jelentés készítői is megjegyzi) a „stagnálás” jeleit fogjuk látni. A demokráciák aránya az előző évhez képest ugyan

valamelyest csökkent (43,1%), viszont a kifogástalanul működő demokráciák száma nőtt (21-ről 24-re) (<https://www.eiu.com/n/campaigns/democracy-index-2022/>). Úgy tűnik tehát, hogy manapság a liberális demokráciák valamelyest defenzívában vannak (a jelentés készítői hosszán részletezik az okokat), ami nem jelenti azt, hogy ne létezne egy, a 18. század vége óta számszerűen is kimutatható növekedés, s még kevésbé jelenti azt, hogy Kant maga tévedésben lett volna, hiszen ő eleve nem lineáris fejlődésben gondolkodott: ellenkező esetben nyilván nem beszélhetett volna „kezdeti tökéletlen kísérletekről”, „felfordulásokról” és „belső kimerülésről”.

Létezik azonban egy harmadik válaszlehetőség is, mégpedig abban az esetben, ha azt mondjuk: ez az egész kérdés nem empirikus kérdés, s a liberális demokráciák végső győzelme akkor is biztos, ha az aktuális adatsorok netán éppen valamiféle regresszust mutatnak. Egy ilyen (nem empirikus) megközelítésre egyébként maga Kant jogosít fel minket. Mert noha ő valóban egy konkrét kormányformáról (a köztársaságról) beszél, s az egyetemes történelemtől szóló esszéjében a görögöket, rómaiakat és barbárokat említve valóban azt a benyomást kelti bennünk, mintha tisztán történelmi kérdésként kezelné az államformák „megjavulásának” folyamatát, de ugyanakkor hozzáteszi azt is, hogy ő a történelemtet „bizonyos értelemben *a priori*” „vezérfonál” segítségével értelmezi, vagyis úgy tekint rá, ahogyan azt „egy filozofikus elme” látná (Kant, 1997a: 58.). Meg kell próbálnunk tehát, állítja Kant, azoknak a perspektívájába behelyezkedni, akik a *végén* fognak állni majd a történelemnek, akik tehát azt „világpolgári szemszögből” látják, mert a történelmi tapasztalataink egyelőre túl kevesek ahhoz, hogy nagyívű következtetéseket vonjunk le belőlük. Innen, ebből a „különös nézőpontból” nézve le lehetjük csak meg azt a vezérfonalat, ami lehetővé teszi számunkra, hogy a történelmi tények „tervszerűtlen *halmazát*, legalábbis nagy vonalakban, *rendszerként* ábrázoljuk” (Kant, 1997a: 56.). Ahhoz tehát, hogy a történelem irányát vagy rendszerét lássuk, mondja Kant (s majd őt követve Hegel), el kell hagynunk a tények területét, s a végére kell képzeletben helyezni magunkat.

Bizonyos értelemben ezt tette Hegel (pontosabban Kojève) kései tanítványa, Francis Fukuyama is, amikor megírta a történelem végéről szóló sokat idézett és sokat vitatott könyvét: elhagyta a tények területét. Fontos ugyanis, hogy ő nem egy kormányzati formáról beszélt, amikor bejelentette a liberális demokrácia végső győzelmét, hanem pusztán a demokrácia (a népfeltség) és a liberalizmus *eszméiről*. Vagyis mindössze csak azt állította, hogy „ami diadalmaskodik, az nem annyira a liberális gyakorlat, mint inkább a liberális *eszme*”. Azt értette ez alatt, hogy „a világ nagy részén jelenleg nincs olyan egyetemes-ségre törekvő ideológia, amely versenytársa lehetne a liberális demokráciának, és nincs más egyetemes legitimációs elv, mint a népfeltség” (Fukuyama, 2022: 98.). Röviden tehát az volt az álláspontja, hogy a kelet-európai szocialista rezsimek vereségével a liberális demokrácia mint *legitimációs* elv komolyan ve-

hető rivális nélkül maradt. Ez viszont korántsem jelenti azt, írta, hogy mindenütt azonnal jól működő demokratikus és liberális rendszerek alakulnának ki. Éppen ellenkezőleg: „a demokratikus eszmék ugyan aláásták a kommunista rezsimek legitimitációját világszerte, magának a demokráciának azonban óriási nehézségekkel kell megküzdenie, amíg létrejön és megszilárdul” (Fukuyama, 2022: 83.). S ha ez így van, akkor függetlenül attól, hogy éppen mit mutatnak a tények, valóban mondhatjuk azt, amit ő, hogy ti. „az emberiség történelme folyamán megjelenő összes kormányzati formából, a monarchiáktól és oligarchiáktól egészen a teokráciáig s a fasiszta és a kommunista diktatúrákig, a 20. század végére egyetlen egy maradt ép és életképes: a liberális demokrácia” (Fukuyama, 2022: 98.). Tényszerűen nézve, állítja tehát Fukuyama, a liberális demokráciának van és lehet alternatívája: mint legitimitációs elvnek azonban nincs. Ilyen szempontból a liberális demokrácia végső győzelme mondhatni már eleve el van döntve.

Kant második feltétele az államok közötti viszonyokra vonatkozott, valami olyasmire tehát, amit manapság nemzetközi jognak nevezünk, és amit már ő maga is annak mondott. Kant vonatkozó gondolatmenetének a kiindulópontja, ahogy azt már az egyetemes történelemről szóló esszéjében körvonalazza, hogy bár az egyének, azzal, hogy államokat hoznak létre, kiemelkednek a természeti állapotból, maguk az egyes államok egymás között a „kötetlen szabadság” állapotában élnek, s így csakis ugyanazt a „rosszat” várhatják el egymástól, ami a természeti állapotukban magukat az embereket is „sújtotta”. Az államok közötti viszonyok tehát anarchikusak (nem jogszerűek), a vitás kérdések elintézésének nem igazán ismerik más módját, csak a háborút. Ebben a helyzetben pedig szükséges, állítja Kant, hogy az egyes államok is „kilépjenek a vadság törvény nélküli állapotából, s népszövetséget alkossanak” (Kant, 1997a: 51.). (Azért népszövetséget, s nem egy nagy, az egész Földet átfogó államot, amolyan „világállamot”, mert ez megszűntetné az eredeti feltételt, ti. ez már nem államok szövetsége lenne, hanem egyetlen nagy állam: mintha csak az egyéneket úgy gyűjtenénk össze egyetlen államba, hogy közben megszűnnének egyének lenni, olyasféléképpen, ahogyan azt Hobbes *Leviatánjának* eredeti borítója szemlélteti, ahol a sok ember egyetlen egy behemót emberré van összegyűrva.)

Mármost ilyen szövetség a 20. században létezett is, még a nevében (a *Nemzetek Szövetsége* vagy *Népszövetség*) is Kant emlékét idézte, csak hát nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket. Látványosan kudarcot vallott például a kisebbségi jogok biztosítása terén, s úgyszintén sikertelen volt a második világháború megakadályozására tett minden kísérlete (formailag meg is szűnt 1945-ben.) Az, ami manapság a legközelebb esik hozzá (vagy legalábbis a legközelebb esik Kant eredeti elképzeléseihez), nem az utódszervezete (vagyis az ENSZ), hanem az Európai Unió nagy politikai projektje: az EU tagállamai demokráciák, formája szerint valamiféle népszövetség stb. Egyáltalán nem vé-

letlen, hogy Kantnak az örök békéről szóló szövegét sokan egyenesen az Európai Unió „születési bizonyítványának” nevezik: valóban elég csekély a valószínűsége annak, hogy az EU tagállamai valamilyen katonai konfliktusba keveredjenek egymással. De még ha igaz is, hogy Kant szövege az Európai Unió születési bizonyítványa, semmiképpen sem abban az értelemben az, hogy Kant az EU jelenlegi politikai struktúráját előre megálmodta volna. Mi több, figyelmesen olvasva azt látjuk, hogy Kant mind az örök békéről szóló, mind pedig az egyetemes történelemlről szóló esszéjében eléggé kétértelmű annak tekintetében, hogy szerinte milyen politikai struktúra vinné közelebb az egyes államokat a békéhez: hol „népszövetségről” beszél, hol pedig egy „leendő nagy államról” vagy „világköztársaságról” (Kant, 1997a: 51., 56.; 1997d: 273–274.).

Ha tehát Kant szövege valóban születési bizonyítvány, akkor pontosan a kétértelműsége miatt lehet az, mert éppen ez a kétértelműség az, ami az EU jelenlegi politikai struktúrájában visszaköszön. Az EU ugyanis nem egyszerűen egy nemzetközi szervezet, mint az ENSZ, de nem is egy föderális köztársaság, mint az Egyesült Államok, noha persze a tagállamai lemondtak a csatlakozáskor a szuverenitásuk bizonyos, jól meghatározott részéről. Több, mint államszövetség, mert azzal az igénnyel lép föl, hogy a tagállamok belpolitikai döntéseit és hétköznapi társadalmi gyakorlatát is szabályozza (sem a Déloszi, sem a Hanza-szövetség sem lépett föl a társadalmi élet átalakításának ilyen erős igényével), de *kevesebb*, mint szövetségi állam, mert hiányoznak belőle a szövetségi kormányzat ellenőrzésének és befolyásolásának a szokványos eszközei (az Európai Parlament nem ugyanazt a funkciót tölti be, mint a nemzeti parlamentek, s nem ellenőrzi a szó szigorú értelmében véve az Európai Bizottságot sem). Az EU legfőbb döntéshozatali szerve az állam- és kormányfőket tömörítő Európai Tanács, akiket ugyan megválasztottak vagy kineveztek a saját országaikban, de nem a törvényhozó, hanem a *végrehajtó* hatalom képviselőiként: döntéshozókként ezért nincs különösebb demokratikus legitimitásuk. Ez tehát olyan politikai struktúra, ami nem is klasszikus értelemben vett államszövetség, de nem is szövetségi állam, hanem ez is, az is. Részben jogos volt tehát az amerikai politológus, Michael Mann huszonöt évvel ezelőtt tett ironikus megjegyzése, miszerint az EU-val végre sikerült meghaladni a görög nyelv politikai örökségét, s létrehozni valamit, aminek még nincs neve. Ha viszont így áll a dolog, tette hozzá, akkor nem biztos, hogy „ez lesz a világ jövője” (Mann, 1997: 487.). Mármint, ami az EU jövőjét illeti, kár lenne itt jóslatokba bocsátkozni (közben azért mégiscsak eltelt huszonöt esztendő), tény viszont, hogy az intézményi karaktere azóta sem lett sokkal egyértelműbb, noha átesett néhány intézményi reformon.

A legközelebb azonban a Kant által szabott feltételek teljesítéséhez a harmadik esetében vagyunk: mindenképpen ebben sokkal elébb tartunk, mint azt Kant a legszebb álmaiban is remélhette volna. Mint már volt szó róla, ez az ún. „világpolgári jog” létezésének a feltétele, amely kimondja, hogy az *ide-*

genekkel senki sem bánhat ellenségesen, csupán csak azért, mert egy másik állam területére érkeznek. Kant siet hozzátenni, hogy ez nem vendégjog, noha a vendéglátót terheli a „hospitalitás” kötelezettsége, hanem egyszerűen csak a látogatás joga, ami csupán egy idegennek azt a jogát jelenti, hogy valaki más földjére érkezve a másik „nem bánhatik vele ellenségesen” (Kant, 1997d: 274.). A kutatók máig törik a fejüket azon, hogy vajon ezt a jogot Kant egészen pontosan mire is alapozta: arra a (látszatra) jogi érvre-e, hogy senkinek sincs több joga a Föld egy adott pontján tartózkodni, mint bárki másnak, vagy pedig arra a közönséges földrajzi megfigyelésre, hogy Földünk gömbfelületű, s így tehát az emberek nem szóródhatnak rajta szanaszét a végtelenségig, „hanem végül is meg kell tűrniük egymást” (Kant, 1997d: 275.).

Bárhogyan is legyen, a 20. század sajátos fejleményei oda vezettek, hogy mára már elég messzire merészkedjünk azon az úton, amin Kant tette meg az első lépéseket. Rögtön a második világháború után, okulva a Harmadik Birodalomban lezajlott masszív denaturalizációs folyamat tanulságaiból, az Egyesült Nemzetek Szövetsége kiterjesztette védelmét a személyek olyan csoportjára is, akiktől megvonták az állampolgárságot, ráadásul *Az emberi jogok egyetemes nyilatkozatának* 14. cikkelye a menedékjogot egyetemes emberi jogként rögzíti (Kovács–Szabó, 1980: 389.). Mi több, ma már nem csupán az olyan nemzetközi jogi dokumentumok adottak, mint például a menekültek helyzetére vonatkozó 1951. évi genfi egyezmény, vagy a hontalanokra vonatkozó 1954. évi megállapodás, hanem adva vannak a jogok érvényesítésének az intézményi garanciái is, mint például az ENSZ Menekültügyi Főbiztossága vagy a Nemzetközi Bíróság (Benhabib, 2004: 69.). Hozzá kell tenni viszont azt is, hogy bár az ENSZ jognyilatkozata a menedék keresésének jogát valóban elismeri egyetemes emberi jogként, a menedéknyújtás kötelezettségét továbbra is a nemzetállamok szuverén privilégiumának tekinti. Innen nézve tehát ma sem lehet azt állítani, hogy Hannah Arendt, aki a második világháború alatt és után hosszasan töprengett a menekültek és hontalanok sorsa felett (volt rá oka, hiszen maga is menekült és hontalan volt), teljesen tévedésben lett volna, amikor azt írta 1951-ben (három évvel tehát *Az emberi jogok egyetemes nyilatkozatának* az elfogadása után), hogy az ilyen, kanti típusú megoldásokkal az a gond, hogy a nemzetközi jog „mindig szuverén államok közötti megegyezések és szerződések formájában létezik”, és „nemzetek felett álló jogi szféra egyelőre nem létezik” (Arendt, 1992: 359.). Tegyem hozzá: ezen a téren megint csak nem változott sokat a helyzet, noha közben eltelt hetven esztendő: az emberi jogok egyezményei mögött ma sem áll egy olyan globális főhatóság, amely automatikusan szankcionálni tudná az ezeket a jogokat ért sérelmeket.

Ha tehát megvonjuk a mérleget, azt találjuk, hogy a kétségbevonhatatlan haladás vagy előmenetel ellenére a Kant által megszabott három feltétel közül egyik sem teljesül maradéktalanul. Kant kora óta ugyan valóban kialakultak demokratikus politikai rendszerek szerte a Földön, s úgy tűnik, hogy a demok-

ratikus legitimációs elv riválisok nélkül maradt, de ha csupán az ilyen rendszerek számát nézzük, akkor elég távol vagyunk egyelőre attól, hogy bejelenthetnénk a történelem végét: máig csupán a Föld lakosságának kevesebb mint fele él demokráciában. Másrészt tény ugyan, hogy a 20. században létrehoztunk két olyan nemzetközi szervezettel is, amelyek hasonlítanak a Kant által elképzelt népszövetségre, de ezek közül az első egyértelműen kudarcot vallott, a másik intézményi struktúrája pedig kétértelmű. És legvégül, noha kétségtelenül jelentős lépéseket tettünk az alapvető emberi jogok deklarációja terén, megalkotva menetközben a menekültek és a hontalanok jogait szavatoló több nemzetközi nyilatkozatot is (s egyszerűsített az ezeket a jogokat szavatoló nemzetközi szervezetet), az állami szuverenitás logikáját nem sikerült végérvényesen megtörni, s elérni, hogy ezeknek a jogoknak a szavatolása végeredményben ne valamilyen nemzetállami kompetencia legyen. Mindehhez járul még Doyle kétségtelenül jogos észrevétele, hogy önmagában egyik sem lenne elegendő, s hogy „fenntartható” békét remélni csakis a három feltétel együttes teljesülésétől lehet (Doyle, 2012: 29.).

A TÖRTÉNELEM KÉTFÉLE IRÁNYA: A POLITIKAI ÉS A MORÁLIS

Hogy állunk azonban Kant másik esszéjével? Szemben az örök békéről szóló szöveggel, Kant itt inkább egy általánosabb történelemfilozófiai koncepciót vázol, egy elég nagyívű elképzelést azzal kapcsolatban, hogy mi egészen pontosan a történelem *célja*. Az esszé egyik alapvető gondolata (a kettő közül) már ismerős: a történelem célja, állítja Kant, hogy köztársaságok jöjjenek létre, s egy ezek egyesüléséből kialakuló népszövetség. A másik gondolata már szokatlanabb: szükséges, teszi hozzá, hogy ezzel párban az emberiség úgymond „moralizálódjon” is. (Bár kulturálódjunk és civilizálódjunk, írja, mindenféle „illemben és modorban”, de ahhoz, hogy „úgy vélhessük, moralizálódjunk is, még nagyon sok hiányzik” [Kant, 1997a: 53.].) A történelem egyik célja tehát politikai, a másik viszont morális. Igaz, hogy ez utóbbi tekintetében Kant újfent csak óvatos vagy szkeptikus: az olyan „görcsös fát”, írja, amilyenből az ember van, „nem lehet teljesen egyenesre faragni” (Kant, 1997a: 50.). Ez tehát egy olyan cél vagy eszmény, amelyhez csupán *közelíteni* tudunk. Az igazi kérdés azonban nem is az, hogy vajon moralizálódjunk-e valamelyest a közben eltelt kétszáz év folyamán, hanem sokkal inkább az, hogy vajon kívánatos és lehetséges-e egyáltalán, hogy moralizálódjunk, ha úgy értjük ezt a szót, ahogyan azt Kant értette.

A kanti morál ugyanis, pontosabban a morális cselekvés *feltételét* képező emberi szabadság, amit ő rendszerint olyan metaforikus szófordulatokkal ír körül, mint „elszakítani az ösztön pórázát” (Kant, 1997b: 95.), vagy szabaddá és függetlenné válni „az egész természet mechanizmusától” (Kant, 2004: 106.), már

első látásra is meglehetősen aszketikus, és jó kérdés, hogy az az ember, aki így tesz (levetkőzi vágyait, hajlamait stb.), mennyire lesz még egyáltalán emberi. Kérdés tehát, hogy kívánatos-e, s ha kívánatos, akkor egyáltalán lehetséges-e lemondani a vágyainkról és a hajlamainkról, hogy a történelem végén majd mindannyian amolyan „értelmes világpolgárok” legyünk (Kant, 1997a: 44.). Egyébként, ha pusztán empirikus kérdésként kezeljük, akkor korunk fejleményei egyáltalán nem látszanak ezt az aszkézist alátámasztani. Éppen ellenkezőleg: egyre hangosabb manapság azoknak a hangja (gondoljunk csak a mindenféle identitáspolitikák zajos híveire), akik nehezményezik úgymond az ember „szörnyű kanti elszemélytelenítését”, s követelik vissza az ember számára a vágyait és a hajlamait (elsősorban természetesen a szexuális hajlamait). Egyre többen vannak tehát azok, akik úgy gondolják, hogy a demokratikus politikában nem csupán *általában* emberekként kellene számításba vétetnünk, hanem nőkként, feketékként, homoszexuálisokként és így tovább, s akik a kölcsönös *tisztelet* kanti moralitása helyett inkább a kölcsönös *elismerés* (vagy elfogadás) sokkal empatikus erkölcsiségét javasolják (Benhabib, 1987: 87). Hűvös tisztelet helyett inkább erkölcsi *törődést* követlenek, s azért olyan nagyon nehéz vitatkozni ezzel az igénnyel, mert kétségtelenül van benne valami mélyen emberi.

Másrészt viszont az is nyilvánvaló, hogy a szabadságnak ez a fogalma, amiben ez a furcsa morális aszkézis fogan, egyszerre különös és nyugtalanító. *Különös*, mert együtt jár azzal a feltételezéssel, hogy amikor az ember elszakítja az ösztön pórázát (kiszabadítja magát az animális létezéséből, felszabadul a hajlamai és vágyai alól), akkor kimondottan a gyakorlati ész erkölcsi parancsának a követésére, vagyis a másik ember erkölcsi méltóságának a tiszteletére szabadul fel. Csakhogy ezt megint nem támasztja alá a tapasztalat. Gondoljunk csak arra, hogy mi mindent tettek meg az emberek azóta is egymással, amióta Kant ezeket a sorokat leírta, sok olyasmit, amire az állatok nem képesek. Úgy tűnik, hogy nem csak „többek”, hanem „kevesebbek” is lehetünk az állatoknál, s az érzéki vagy animális létünket nem csak „lefele”, a moralitás, hanem „lefele”, az amoralitás irányába is meg tudjuk haladni. Nem tudunk például arról, s ezt az érvet egyébként gyakran hozzák fel Kant ellenében, hogy állatok valaha légerekbe zártak volna más állatokat. Ez tehát valami rettentően és ijesztően *emberi* dolog, hideg és számító, amire az emberek pontosan azért képesek, mert megszabadultak úgymond a természet mechanizmusától. Kant maga is felvetette egyébként egy ilyen racionalitás lehetőségét *A vallás a puszta ész határain belül* című művének az emberben lévő eredendő rosszal kapcsolatos fejezetében, de a „gonosz ész” hipotézisét végül elvetette, mert úgy ítélte meg, hogy ennek a perspektívája „a szubjektumot ördögi lényé” teszi. Álláspontja tehát az volt, hogy felszabadulni a morális törvény követésére szabadulunk fel, mert „önmagunkat szabadon cselekvő, de morális törvény által nem kötött lényként elgondolni olyasmi lenne, mint egy törvények nélkül ható okot elképzelni”. Egy olyan okot tehát, amit sem a természeti törvények nem

határoznak meg (azaz a természetben működő oksági viszonyok nem determinálják), sem pedig a morális törvény. Ez pedig, tette hozzá, „önellentmondás” (Kant, 1980: 158–159.).

Mi azonban ma már tudjuk tapasztalatból, sokkal inkább, mint amennyire azt Kant tudhatta, hogy felszabadulni nem csupán a humanitásra (vagy a moralitásra) tudunk, hanem arra is, amit jobb szó híján itt „szubhumánumnak” (amoralitásnak) nevezhetünk. Hogyan lehetünk tehát biztosak abban, hogy valóban, mintegy törvényszerűen a gyakorlati ész törvényének a követésére szabadítjuk fel magunkat, amikor elszakítjuk az ösztön pórázát? Hogy tehát még a legnagyobb bűnös lelkének a mélyén is megtaláljuk a morális törvény tisztelétét, ahogyan azt Kant állította (Kant, 1991: 492.). Mi tehát a garancia arra, hogy valóban rendelkezünk azzal a „morális érzéssel”, amit szerinte egyedül az ész képes „előidézni” bennünk (Kant, 2004: 93–94.), s hogy az valóban törvényszerűen elő is idézi bennünk? Másrészt ma már azt is tudjuk (de legalábbis Hannah Arendt sok vitát kiváltó könyve óta számolnunk kell ennek az eshetőségével), hogy a legnagyobb rémtetteket éppen olyan emberek követték el, akikben nem volt semmi sátáni vagy démonikus. Nem biztos tehát, hogy az emberi gonoszság magyarázata megköveteli azt, hogy „a szubjektumot ördögi lényé” tegyük. Éppen ellenkezőleg: ha van valami igazán ijesztő az emberi gonoszságban, állította Arendt, az éppen az, hogy ellentétben azzal, amit évezredek át hajlamosak voltunk gondolni róla, nincs benne semmi démonikus vagy sátáni, hanem ijesztően hétköznapi és banális. (Arendt alighanem azzal sem értene egyet, hogy kötelezően feltételeznünk kell mögötte valamilyen „gonosz észt”: számára a rossz banalitása és sekélyessége ugyanis éppen annak „gondolattalanságában” rejlett (Arendt, 2000: 315–316.). Miként azt az Eichmannról szóló könyve után keletkezett szövegeiben többször is megjegyzi: csak a jónak van (gondolati) mélysége, a rossz, éppen amiatt, mert a gondolkodásra való képtelenségéből fakad, mindig sekélyes.)

Ugyanakkor persze *nyugtalanító* is a szabadságnak ez a fogalma, mégpedig azért, mert kizárja annak a lehetőségét, hogy önmagunkat mint érzéki lényeket válasszuk. Eltépni az ösztön pórázát, felszabadulni a természet mechanizmusa alól ugyanis annyit tesz Kant szerint, mint elfordulni a vágyaktól és a hajlamoktól. Ha ezt nem tesszük meg, akkor Kant szerint az akaratunk „heteronóm” lesz, azaz lemondunk az akaratunk autonómiájáról. Az autonóm akarat ugyanis, írja *A gyakorlati ész kritikájában*, nemcsak „közrehatni” nem engedi az „érzéki ösztönzőket”, hanem „valamennyit el is utasítja”, „és letöri mindazokat a hajlamokat, amelyek ellene szegülhetnének a törvénynek” (Kant, 2004: 90.). Kant tehát, röviden, a következő, kényelmetlen dilemmával szembesít minket: az emberi akarat vagy képes eloldozni magát a természet mechanizmusától, s akkor autonóm, vagy pedig az érzéki természet foglya marad, s akkor nem autonóm (vagyis heteronóm). Kétségkívül mély igazság van abban, amit Kant mond, hogy tudniillik az ember specifikus szabadsága abban (is)

áll, hogy képes a vágyai *ellenére* dönteni, képes eloldozni magát a természet mechanizmusától, s számos, egészen banális hétköznapi tapasztalatunk támasztja alá az igazát. Nap mint nap szembesülünk ilyen helyzetekkel, például akkor, amikor hosszú idő után le akarunk szokni a dohányzásról: csakis úgy tehetjük ezt meg, ha a dohányzás kínzó vágyáról nem veszünk tudomást, s alighanem sokan ismerjük ennek a gyötrelmeit. De ez csupán az emberi szabadságunk egyik fele. Mert éppen amiatt, hogy akaratumk szabad, annak a lehetőségét is meg kell engednünk, hogy adott esetben a vágyak *mellett* fog dönteni. Vagy még egyszerűbben: ha az akarat dönthet a vágyak és hajlamok ellen, akkor nyilván ugyanúgy dönthet mellettük is.

Van *A gyakorlati ész kritikájának* egy furcsa szöveghelye, ahol Kant arról beszél, hogy az emberi szabadság szempontjából nézve egy „eszes lény” minden egyes, a „törvénnyel” (azaz a kategorikus imperatívusszal) ellentétes cselekedetéről elmondhatja, hogy „lehetősége volt nem megtenni”. Mert „mesterkedhet” ugyan bármit az ember utólag ezekkel a cselekedetekkel, megpróbálhatja ezeket így vagy úgy igazolni a „lelkiismerete” előtt, beállíthatja azt valami olyasminek, amibe „a természeti szükségszerűség árama sodorta bele”, de ha tudatában volt a tett elkövetésének pillanatában a tettének, azaz „a szabadságával élt”, akkor nem lesz képes utólag a lelkiismeret szemrehányásait ezekkel az érvekkel elhallgattatni (Kant, 2004: 118–119.). Vagyis, állítja Kant, ha *tudom*, hogy a cselekedetemnek van alternatívája, akkor a cselekedetem szabad, s mint ilyenért vállalnom kell a felelősséget, még akkor is (vagy elsősorban akkor), ha az ész ellenére az „érzéki” vágy mellett döntöttem. A vágy lehet ugyan hatalmas, s a hajlam bennem erős, de ha tudom, hogy létezik alternatíva, akkor képes vagyok a vágyaim és a hajlamaim ellenére is az ész mellett dönteni (vágyakat, hajlamokat figyelmen kívül hagyni). Nem takaródzhatok tehát ezek után azzal, hogy a vágyam vagy a szenvedélyem hatalmasabbnak bizonyult nálam. Ennek az érvelésnek a logikája szerint azonban *minden* egyes döntésünk szabad, aminek van alternatívája. Amit tehát az ilyen helyzetekben el tudok *dönteni* (mert ez kétségkívül döntés lesz, hiszen van alternatívája), az az, hogy miként cselekszem: figyelmen kívül hagyom-e a vágyat, függetlenül attól, hogy érzem, s hogy úgy érzem, bele fogok pusztulni, vagy pedig megadom magam neki. Így vagy úgy, de bármit döntök, állítja Kant, cselekedetemért vállalnom kell a felelősséget, éppen azért, mert az szabad döntésben fogant. Vagyis, bármennyire is furcsa, eszerint a logika szerint az ember egyszerre lehet érzéki és szabad. Úgy tűnik tehát (legalábbis *A gyakorlati ész kritikája* erre enged következtetni), hogy Kant legalább kétféleképpen határozta meg a szabad döntést (részben az intuícióval, részben a filozófiai meggyőződésével összhangban), s ha ez igaz, akkor Kant máris jóval bonyolultabb gondolkodó annál, semhogy valamiféle sematikus morális embereszményt várjunk el tőle.

Feltéve azonban, hogy Kant mégiscsak elvárta volna tőlünk az általa javasolt morális aszkézishez való felzárkózást, rögtön adódik a kérdés, hogy egy-

általán hogyan nézne ki egy olyan ember, aki folyton a vágyai és a hajlamai ellenére dönt? Mennyiben volna ez az ember még emberi? S ez azonnal maga után vonja azt a kérdést is, hogy lehetünk-e valóban mindannyian hűvös, racionális világpolgárok, s hogy egyáltalán mennyire kívánatos, hogy mindannyian azok legyünk? Más szavakkal: nem kér-e tőlünk túl sokat, nem kér-e tőlünk lehetetlent Kant? Mert úgy tűnik, hogy ezt kéri, mint ahogyan az is valószínű, hogy számára ez az örök béke egyik feltétele. Az *egyetemes történelem eszméje világpolgári szemszögből* című esszéje valóban az egyetemes (vagyis az összes generációkon átívelő) történelem menetének vagy belső rendszerének a vázlatát, mégpedig éppen azok (vagyis a világpolgárok) szemszögéből nézve (avagy „egy filozofikus elme” szemszögéből nézve), akik a végén állnak majd ennek a történelemnek, akik tehát moralizálódtak, s velünk ellentétben mindnyájan értelmes világpolgárok (filozófusok). Ugyanis történelmünk Kant szerint csak akkor lesz, ha a történelem végén mindannyian értelmes világpolgárok leszünk, azaz, ha a világ megy valahonnan valamerre – márpedig ez egyáltalán nem biztos. Fenn kell tehát tartanunk annak a lehetőségét is (amit maga Kant sem vetett el egyébként), hogy ebből az egészből „semmi értelmes dolog nem sül ki” (Kant, 1997a: 52.). Amit tehát ebben az esetben látni fogunk (már ha lesz egyáltalán valaki, aki a történelem végén álljon), az nem lesz más, mint a történelem „céltalan játéka” és „vigasztalan esetlegessége” (Kant, 1997a: 45.). Bármiféle történelem létezésének a feltétele, hogy az emberiség moralizálódjon, hogy tehát kiemelkedjen az állati lét jámbor, „árkádiai pásztoréletéből” (Kant, 1997a: 48.), hogy több akarjon lenni annál, ami, s magát ezt a történelmet is csak akkor fogjuk látni, ha mindannyian értelmes világpolgárok-ká (filozófusokká) válunk. Ha viszont ez nem következik be, akkor nem történelmet, hanem a történelem helyén egy „romhalmazt” látunk majd, akár csak a történelem angyala Walter Benjamin szép allegóriájában (Benjamin, 1980: 966.).

Egyelőre azonban elégedjünk meg itt azzal az egyszerű konklúzióval, hogy a Kant által vizionált világpolgárnak meglehetősen kevés emberi vonása van (az értelme), s a morálfilozófiai kitérő után térjünk vissza a történelemfilozófiához. Történelemfilozófiai szempontból a nagy kérdés nem az, hogy kívánatos-e és lehetséges-e az emberiség moralizálódása (ebben a formában), hanem sokkal inkább az, hogy segítenek-e nekünk *egyáltalán* az emberi moralitással kapcsolatos megfontolások a történelem megértésében? Ezt a dolgot alighanem Hegel tette szóvá elsőként, aki ugyan sokféle gondolatot megörökölt Kanttól (jogosan mondja róla Arendt, hogy bizonyos szavait „akár Kant is írhatta volna” [Arendt, 2002: 322.]), de a moralitást mint történelmi magyarázó elvet nyíltan elvetette, mondván, hogy az emberek többnyire nem a morál szerint cselekszenek (bár néha természetesen aszerint is): nem igazán „életszerű” elvárni tőlük tehát, hogy mindig a morál iránytűje szerint tájékozódjanak. Ezért van az, hogy ami az emberi cselekvés (annak mozgatórugóinak) megértését

illeti, Hegel elutasítja a moralizáló (kanti) megközelítést. Az embereket, ha a történelmi cselekvés alanyaiként akarjuk őket megérteni, főleg morális vagy fokozatosan moralizálódó lényekként tekinteni, miként azt Kant tette, mert ezt nem támasztja alá a tapasztalat. Az egyes egyének, mondja, kitűzhetnek ugyan maguk elé morális célokat, s akár meg is valósíthatják azokat, de egyrészt ezek a célok eleve csak *részlegesek* lesznek (azaz „jelentéktelen arányban” állnak „a világhoz és a világ általános céljához képest”), másrészt a tapasztalatunk az, hogy az embereket sokkal inkább a *szenvedélyeik* és az *érdekeik* mozgatják, „s hogy a szenvedély természetes ereje közvetlenül közelebb esik az emberhez, mint a mesterkéltségek és unalmas szoktatás a rendhez és mérséklethez, a joghoz és a moralitáshoz” (Hegel, 1966: 56.). Hegel álláspontja tehát röviden az, hogy „*semmi nagyot* a világban nem vittek véghez *szenvedély nélkül*” (Hegel, 1966: 61.) – s a Kanttal való polémia ebben az állításban nyilvánvaló. (Mely polémiának a lényege tehát az, hogy a tisztán morális lényeknek, akik megszabadultak a szenvedélyeiktől és érdekeiktől, újfent csak nem lenne történelme, ugyanis nem lenne, ami mozgassa őket.)

Mi következik azonban ebből a perspektívából? Mire számíthatunk, ha az emberek netán mégsem szabadulnak fel a belátható jövőben a természet mechanizmusa alól – aminek egyébként minden esélye megvan. A válaszórt nem annyira Hegelhez érdemes fordulni, aki a történelem irányítását végeredményben az abszolút szellemre vagy a gondviselésre bízta, mint inkább az esszé elején említett kortárs francia filozófushoz, Pierre Manent-hoz. Manent maga is Kant szövegeire támaszkodva építi fel a saját gondolatmenetét, azzal indítva az egész okfejtését, hogy Kant végső soron homályban hagy minket egy nagyon fontos kérdést illetően. Nem világos ugyanis, írja, hogy mi az összefüggés Kantnál a „külső” politikai változások (vagyis a köztársaságra való áttérés), és a „belső” morális átalakulás (a természet mechanizmusa alól való felszabadulás) között. Márpedig, állítja Manent, egy ilyen összefüggésnek léteznie kell, ha komolyan akarunk reménykedni az örök békében. Mondhatjuk ugyan, hogy Kant egyik vagy másik szövege (például az örök békéről szóló esszéje) közvetlenül hozzánk szól, de ez csak annyiban lehet igaz, állítja, amennyiben Kantnak „az abban megszólaltatott reményei a mi reményeink is, aggodalmi pedig ugyanúgy a mi aggodalmaink” (s nem pedig abban az értelemben, hogy Kant konkrét politikai programot adna számunkra). Akárcsak ő, írja Manent, mi is a jog segítségével keressük a békét, „a civilizáció, a kereskedelem és a kommunikáció aszimptotikus előrehaladása révén”. Ráadásul, teszi hozzá, abban is követői vagyunk, hogy elismerjük „az erkölcsi megtérés szükségességét is”. Mi is ugyanúgy elismerjük valamiféle „humanitárius tudat” szükségességét, és nem elégszünk meg pusztán a civilizáció haladásával. De ugyanakkor „Kant kételyeit és dilemmáit is megörököltük, mert ugyanúgy nem tudjuk, akárcsak ő, hogy miként kellene összekapcsolni a belülről jövő, morális átalakulás szükségességét a külső, azaz politikai változásokkal”. A két

dolog között ugyanis „nincs természetes, belső összefüggés”, „márpedig ilyen belső összefüggésre volna szükség ahhoz, hogy komolyan tudjunk reménykedni a jog által létrehozott békében, az igazi békében” (Manent, 2003: 295.).

Manent szövege látszatra egyszerű és világos, valójában meglehetősen bonyolult, mert legalább három regiszterben játszik, s kérdés, hogy jól játszik-e mindenikben (pontosabban: nem játszik-e hamisan valamelyikben)? Egyrészt a szöveg nyilván a kortudat valamilyen *diagnózis*a kíván lenni, azt állítva, hogy akárcsak Kant, mi magunk is keressük az örök békéhez vezető utat, továbbá hozzá hasonlóan mi is szükségesnek tartjuk az emberi nem moralizálódását, egyféle „humanitárius tudat” kialakítását. Másrészt van egy *normatív* üzenete is, hiszen Manent kifejezetten azt mondja, hogy a kettő között valamilyen összefüggésnek *kell* lennie ahhoz, hogy komolyan reménykedhessünk a jog uralmában és az örök békében. Harmadrészt viszont Kant szövegeinek valamilyen *olvasata* is kíván lenni, azzal a konklúzióval, hogy Kant végső soron bizonytalanságban hagy bennünket a kettő közti összefüggés tekintetében. S még ha az első kettő esetében a dolog természeténél fogva nehéz is eldönteni, hogy jól látja-e Manent azt, amit lát, a harmadik esetében, vagyis a kanti szövegek *értelmét* illetően hajlok arra, hogy igazat adjak neki. Valóban úgy tűnik, hogy Kant amolyan „tantaluszi kínoknak” vet alá minket, mert ugyan egyre közelebb hozza számunkra az örök béke reményét, de „amikor már éppen ott tartanánk, hogy megérintjük és megragadjuk”, akkor „elveszi tőlünk ezt a békét”, mondván, hogy ez valójában nem is béke, hanem csak afféle külsődleges nyugalmi állapot (Manent, 2003: 294.).

Tény, hogy mivel az egyetemes történelemről szóló esszéjében úgy beszél a köztársaságra való áttérésről és a moralizálódásról, mint párhuzamosan zajló folyamatokról, Kant valóban azt a benyomást kelti bennünk, hogy a kettő között van valamiféle kapcsolat. Holott magát ezt a kérdést konkrétan nem érinti, mindösszesen annyit mond, hogy a természet (vagy a gondviselés, mert nála is ez a történelem irányítója) az ún. „társiatlan társiaság” révén előbb-utóbb rá fogja kényszeríteni az embereket az együttműködésre. (Az emberek ugyan nem tudnak sem egymással, sem egymás nélkül megenni, de kénytelenek lesznek éppen emiatt egymással együttműködni, s ebből a „szenvedőlegesen kikényszerített összhangból” előbb-utóbb „morális egész” lesz szerinte [Kant, 1997a: 47–48.].) Bő tíz évvel később, az örök békéről szóló esszében viszont már hosszan tárgyalja a kérdést, úgy ítélve meg, hogy végső soron az „államalkotás” kérdése „még az ördögök népe számára is megoldható feladvány”, feltéve, hogy „értelemmel bírnak” (Kant, 1997d: 284.). Az embereknek, írja Kant, nem kell angyaloknak lenniük ahhoz, hogy köztársasági kormányzat alatt éljenek, a feladat korántsem kívánja meg „az emberek erkölcsi jobbulását” (Kant, 1997d: 284–285), mert a természet itt is, mint máskor, a segítségünkre siet. Elegendő tehát, ha a „természet mechanizmusát” kellően alkalmazzuk, s az emberek kényszerítve fogják érezni magukat arra, még az egymással ellenséges érzü-

leteik dacára is, hogy alá vessék magukat a „kényszerítő törvényeknek”, előidézve így akarva-akaratlanul a „békeállapotot” (Kant, 1997d: 285.). Kant tehát újfent arra a következtetésre jut, akárcsak az egyetemes történelemlről szóló esszéjében, hogy éppen a viszály vezet el a békéhez, s hogy ez az állapot korántsem feltételezi az emberek erkölcsi megjavulását.

Csak hogy igaza van Manent-nak: ha így áll a dolog, akkor a következő, kényelmetlen dilemmával leszünk kénytelenek szembenézni. Vagy komolyan reménykedhetünk az örök békében, de akkor ehhez az emberiségnek szükségképpen moralizálódnia is kell, hogy békében megférjen önmagával a jog uralma alatt, vagy pedig feladjuk a politikában „az emberek erkölcsi jobbulásának” reményét, s a természetre bízunk, hogy a viszály révén egyre közelebb vigyen minket az örök békéhez, ám ez akkor nem béke lesz, hanem pusztán a nyugalom merőben külsődleges állapota, olyan, amiben még az ördögök is megférnek egymással, feltéve, hogy értelemmel bírnak. Még egyszerűbben: vagy reméljük az emberiség moralizálódását, de ez akkor azt is feltételezi, hogy „az emberiség a maga egészében képes egy ugrásra, egy erkölcsi megtérésre”, vagy elvetjük ezt a reményt, akkor viszont azt is tudomásul kell vennünk, hogy „e béke külsődleges lesz, más szóval inkább csak annyit fog jelenteni, hogy nincsen háború” (Manent, 2003: 294.). Természetesen jelen viszonyaink között ez utóbbi sem lenne csekély eredmény, amit viszont nem tudunk felmérni, hogy ez az állapot mennyire lenne tartós: a külsődleges nyugalmi állapot mennyire lesz *örök*? Mert meglehet ugyan, hogy igaza volt Kantnak, s ez az állapot még az ördögöknek is megfelel, de ugyanolyan jogos Manent kérdése is: ugyan ki látott már „boldog ördögöket”, „önmagukkal békében élő ördögöket” (Manent, 2003: 295.)? Gyanítható tehát, hogy ez a béke fölöttébb törekeny lenne, s az emberekben lévő ördög előbb-utóbb fellázadna ellene. Vagy esetleg, miként azt Kant fiatalabb és jóval pesszimistább kortársa, Joseph de Maistre mondta (a *Szentpétervári beszélgetések* hetedik, háborúval kapcsolatos dialógusában): az embert újra meg újra megszállná valami „istení düh, amelynek semmi köze a gyűlölethez és a haraghoz”, s aminek következtében „előreront a harcmezőn anélkül, hogy tudná, mit akar, vagy mit tesz”. A háború legszörnyűbb talánya, mondja de Maistre (s úgy tűnik, hogy ezt a talányt máig sem tudtuk megfejteni), hogy az ember „semmitől sem idegenkedik, semmitől sem undorodik jobban, mégis lelkesen veti bele magát a harcba, amitől borzalom járja át” (Maistre, 2021: 356.).

KÖVETKEZTETÉSEK

Mi következik mindebből? Milyen következtetéseket vonhatunk le ebből a fejtegetésből? Nagyon sokat nem, de néhányat talán igen. Egyrészt, ha csupán Kantnak *Az örök békéről* szóló szövegét tekintjük, korunk fejleményei okot adhatnak némi óvatos optimizmusra: ennek a békének a lényegi feltételei, ha

részlegesen is, de teljesülni látszanak. Másrészt, ha az egyetemes történelemről szóló esszéjét is figyelembe vesszük, akkor a kép jóval árnyaltabb lesz. Ebben az esetben ugyanis a következő két kérdést kell feltennünk, s bárhogyan is válaszoljunk rájuk, a válaszok egyformán nyugtalanítóak lesznek: 1. Remélte-e Kant az emberiség fokozatos moralizálódását? Ha nem (aminek kevés a valószínűsége), akkor az emberiségnek egyszerűen nem lesz történelme, mert a világ nem megy sehonnan semerre: nem lesz, aki a történelem végén álljon, s onnan visszatekintsen. Ha igen, akkor viszont Hegel észrevétele teljesen jogos: a moralizálódott embereknek újfent csak nem lesz történelme, mert nem lesz, ami cselekvésre ösztönözze őket. 2. Összekapcsolta-e vajon Kant ezt a reményt az örök béke állapotának bekövetkezésével? Ha nem (és Kantnak *Az örök békéről* szóló szövege azt látszik alátámasztani, hogy nem), akkor ez a béke, amint azt Manent is megjegyzi, csakis „külsődleges” lehet: ebben az esetben ez a béke nem lehet örök. Ha igen, akkor viszont az örök béke érdekében az emberiségnek a maga egészében képesnek kell lennie egyfajta „ugrásra”, egyfajta „erkölcsi megtérésre”. Ráadásul, ha igaza volt de Maistre-nek, s az embert valamiféle „isteni düh” (*fureur divine*) vonszolja a harctérre, „amelynek semmi köze a gyűlölethez és a haraghoz” (az ember természetes vágyaihoz és hajlamaihoz), akkor ebből az is következik, hogy szemben azzal, amit Kant feltételezett, az örök béke érdekében az embernek nem az állati, s még csak nem is az ördögi, hanem az *isteni* természetét kell legyűrnie.

IRODALOM

- Az emberei jogok egyetemes nyilatkozata (1980). In: Kovács István és Szabó Imre (szerk.): *Az emberei jogok dokumentumokban*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Kiadó, 385–393.
- Arendt, Hannah (1992): *A totalitarizmus gyökerei* (ford. Braun Róbert, Erős Ferenc, Berényi Gábor, Seres Iván). Budapest, Európa Könyvkiadó.
- Arendt, Hannah (2000): *Eichmann Jeruzsálemben. Tudósítás a gonosz banalitásáról* (ford. Mesés Péter). Budapest, Osiris Kiadó.
- Arendt, Hannah (2002): Előadások Kant politikai filozófiájáról (ford. Pató Attila). In: Hannah Arendt: *A sivatag és az oázisok*. Budapest, Gond Kiadó–Palatinus Kiadó, 225–361.
- Benhabib, Seyla (1987): The Generalized and the Concrete Other: The Kohlberg – Gilligan Controversy and Feminist Theory. In: Seyla Benhabib–Drucilla Cornell (eds.): *Feminism as Critique*. Minneapolis, University of Minnesota Press, 77–95.
- Benhabib, Seyla (2004): *The Rights of Others. Aliens, Residents and Citizens*. Cambridge, Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511790799>
- Benjamin, Walter (1980): A történelem fogalmáról (ford. Bencze György). In: Walter Benjamin: *Angelus novus. Értekezések, kísérletek, bírálatok*. Budapest, Magyar Helikon Kiadó, 959–974.

- Constant, Benjamin (1997a): A hódító szellem és a bitorlás az európai civilizáció tükrében (ford. Kiss Zsuzsa). In: Benjamin Constant: *A régiek és a modernek szabadsága*, Budapest, Atlantisz Kiadó, 33–72.
- Constant, Benjamin (1997b): Politikai alapelvek (ford. Jancsó Júlia). In: Benjamin Constant: *A régiek és a modernek szabadsága*. Budapest, Atlantisz Kiadó, 73–196.
- Doyle, Michael W. (2012): Kant, liberal legacies, and foreign affairs, part 1. In: Michael W. Doyle: *Liberal Peace. Selected Essays*. London–New York, Routledge.
- Fukuyama, Francis (2022): *A történelem vége és az utolsó ember* (ford. Somogyi Pál László). Budapest, Európa Könyvkiadó.
- Hegel, Georg Wilhelm Friedrich (1966): *Előadások a világtörténet filozófiájáról* (ford. Szemere Samu). Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Kant, Immanuel (1980): A vallás a pusztaság határain belül (ford. Vidrányi Katalin). In: Immanuel Kant: *A vallás a pusztaság határain belül és más írások*. Budapest, Gondolat Kiadó, 129–349.
- Kant, Immanuel (1991): Az erkölcsök metafizikája (ford. Berényi Gábor). In: Immanuel Kant: *Az erkölcsök metafizikájának alapvetése. A gyakorlati ész kritikája. Az erkölcsök metafizikája*. Budapest, Gondolat Kiadó, 295–614.
- Kant, Immanuel (1997a): Az emberiség egyetemes történetének eszméje világpolgári szemszögből (ford. Vidrányi Katalin). In: Immanuel Kant: *Történetfilozófiai írások*. Budapest, Ictus Kiadó, 43–58.
- Kant, Immanuel (1997b): Az emberi történelem fellelhető kezdete (ford. Vidrányi Katalin). In: Immanuel Kant: *Történetfilozófiai írások*. Budapest, Ictus Kiadó, 88–103.
- Kant, Immanuel (1997c): Minden dolgok vége (ford. Mesterházi Miklós). In: Immanuel Kant: *Történetfilozófiai írások*. Budapest, Ictus Kiadó, 237–254.
- Kant, Immanuel (1997d): Az örök békéről (ford. Mesterházi Miklós). In: Immanuel Kant: *Történetfilozófiai írások*. Budapest, Ictus Kiadó, 257–333.
- Kant, Immanuel (2003): *Az ítélőerő kritikája* (ford. Papp Zoltán). Budapest, Osiris Kiadó–GondCura Alapítvány.
- Kant, Immanuel (2004): *A gyakorlati ész kritikája* (ford. Papp Zoltán). Budapest, Osiris Kiadó–GondCura Alapítvány.
- Kojève, Alexandre (1969): *Introduction to the Reading of Hegel* (translated by James H. Nichols, Jr.). Ithaca–London, Cornell University Press.
- Maistre, Joseph de (2021): Szentpétervári beszélgetések (ford. Kisari Miklós). In: Joseph de Maistre: *Szentpétervári beszélgetések. Az áldozathozatalról*. Budapest, Századvég Kiadó, 49–537.
- Manent, Pierre (2003): *Politikai filozófia felnőtteknek* (ford. Kende Péter), Budapest, Osiris Kiadó.
- Mann, Michael (1997): Has globalization ended the rise and rise of the nation-state? *Review of International Political Economy*, Vol. 4, No. 3, Autumn, 472–496. <https://doi.org/10.1080/096922997347715>
- Tully, James (2002): The Kantian Idea of Europe: Critical and Cosmopolitan Perspectives. In: Anthony Pagden (ed.): *The Idea of Europe. From Antiquity to European Union*. Cambridge, Cambridge University Press, 331–358. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511496813.016>

POLITIKAI RÉSZVÉTEL

Kontró Fanni–Susánszky Pál

Oktatással kapcsolatos tüntetések Magyarországon 2015 és 2021 között

Éltető Andrea–Ricz Judit

Zöld iparpolitika a hibrid rendszerekben – retorika versus gyakorlat

Dudlák Tamás

A civilizációs államok felemelkedése:
civilizációs diskurzus a 2010 utáni Magyarországon

OKTATÁSSAL KAPCSOLATOS TŰNTETÉSEK MAGYARORSZÁGON 2015 ÉS 2021 KÖZÖTT

Kontró Fanni

(Társadalomtudományi Kutatóközpont Politikatudományi Intézet)

Susánszky Pál

(Társadalomtudományi Kutatóközpont Politikatudományi Intézet)

*A tanulmány beérkezett: 2022. szeptember 22., opponálás: 2022. szeptember 28. – 2023. március 14.,
véglegesítés: 2023. május 8.*

ÖSSZEFOGLALÓ

A mozgalomkutatási és a politikai szociológiai irodalom szerint a politikai tiltakozás olyan eszköz, amellyel az állampolgárok képesek kifejezni elégedetlenségüket, valamint képesek különféle problémákat tematizálni. A nyilvános tiltakozások keretében megfogalmazott érdekeket nagyobb eséllyel veszik figyelembe a döntéshozók.

A kutatás során feltárjuk, hogy milyen oktatással kapcsolatos témák és ügyek miatt szerveznek Magyarországon tüntetéseket és melyek azok a problémák, amelyeket nem követ politikai mobilizáció. Az elemzés során a 2015–2021 között a rendőrségre bejelentett tüntetések adatait hasonlítjuk össze az oktatással foglalkozó tudományos folyóiratokban és szaksajtóban tematizált problémákkal. Kiindulópontunk szerint a szaksajtóban és a tudományos folyóiratokban megjelenő problémák vizsgálatával megközelítőleg meg lehet határozni az ország legfontosabb oktatásügyi problémáit, ezek fontosságát relatív megjelenési gyakoriságuk mutatja.

Eredményeink szerint a tüntetéseken az „elit csoportok” problémái felül-, míg a marginalizált csoportok problémái alulreprezentáltak. A tüntetések közel 80%-a szólt az intézményi autonómiáról, a tudományos folyóiratoknak és a szaksajtó cikkeinek pedig mindössze egynegyede. Ezzel szemben az esélyegyenlőségi problémák a tüntetések 4%-ában jelentek meg, míg az írott források szintén egynegyedében tárgyalták, mint oktatással kapcsolatos problémát. Az oktatásban marginalizált csoportok érdekeinek kisebb arányú megjelenése a tüntetéseken gyengébb politikai képviselőhez és összességében a hátrányok fokozódásához és újratermelődéséhez vezethet.

Kulcsszavak: tüntetés ■ oktatásügy ■ politikai egyenlőség

A politikai részvételben jelentkező társadalmi egyenlőtlenségekről szóló vizsgálatok megállapítják, hogy a magasabb státuszú társadalmi csoportok aktívabban vesznek részt a politikában, mint a marginalizált csoportok tagjai. A magasabb iskolai végzettségűek, magasabb jövedelemmel rendelkezők nagyobb arányban vesznek részt szavazáson, tüntetésen vagy más politikai rész-

vételi formákban (Dalton, 2017; Schlozman–Verba–Brady, 2012; Susánszky–Somogyi–Tóth, 2022). Ezek a vizsgálatok azonban a résztvevők összetétele felől közelítik meg a politikai egyenlőtlenségeket, és nem a politikai eseményeken képviselt társadalmi ügyek felől. Tanulmányunkban azt vizsgáljuk meg, hogy a tüntetéseken megjelenő követelések milyen társadalmi egyenlőtlenségeket mutatnak.

A politikai érdekérvényesítés nem minden társadalmi csoport számára azonos mértékben érhető el, hiszen a mozgósítás és a döntéshozatalra való hatás szempontjából az egyes társadalmi csoportok között jelentős különbségeket tapasztalhatunk (Lipsky, 1968; Dalton és mtsai., 2010). A kutatók azonban keveset foglalkoztak azzal a kérdéssel, pontosan milyen típusú elégedetlenségek generálnak tüntetéseket, illetve melyek azok a problémák, amelyek kevésbé vagy egyáltalán nem jelennek meg a tüntetési arénában.

A tüntetéseken megjelenő társadalmi egyenlőtlenségek vizsgálatára az oktatásügy területét választottuk, mivel az oktatási expanzió miatt a kérdés a társadalom egészét érinti,¹ továbbá a közbeszédben kiemelt figyelmet kapnak az oktatással kapcsolatos tiltakozások (Susánszky–Kopper–Zsigó, 2022).

Elemzésünkben megvizsgáljuk: 1) Milyen elégedetlenségek generálnak tüntetéseket, és melyek azok, amelyek nem mobilizálnak, nem válnak tüntetések kiinduló pontjaivá. 2) Mely csoportok érdekei jelennek meg leginkább a tüntetéseken (diákok, szülők, tanárok, oktatásügyi szervezetek). 3) Továbbá, a tüntetéseken megfogalmazott érdekek az oktatásügy mely szintjeihez kapcsolódnak (közoktatás, felsőoktatás, felnőttoktatás).

A kérdések megválaszolásához először azonosítottuk a tudományos folyóiratokban (*Educatio*, *Új Pedagógiai Szemle*, *Iskolakultúra*, *Magyar Pedagógia*) és az oktatásügyi szakmai sajtóban (*eduline.hu*) megjelenő oktatásügyi problémák főbb témaköreit. Ezt követően az írott forrásokban megjelenő problémákat összevetettük az azonos időszakban (2015–2021) a rendőrségre bejelentett tüntetéseken megjelenő ügyekkel, követelésekkel.

Az elmondható, hogy a tudományos publikációkban és az oktatással foglalkozó sajtóban egyfajta elit diskurzust találunk. Vagyis az itt megjelenő problémák a magasan iskolázott kutatók, pedagógusok és újságírók személyes és szakmai szűrőjén keresztül kerülnek megfogalmazásra. Ugyanakkor a társadalomtudományok egyik funkciója a lehető legtöbbféle szempont és vélemény megjelenítése az oktatással kapcsolatos diskurzusban. Másként fogalmazva, hol máshol jelenhetnének meg a „gyerekek”, a „romák”, a „szegények” nézőpontjai, mint a társadalomtudományi lapokban. A fent bemutatott források jól használhatóak az oktatásüggyel kapcsolatos problémák feltárására, mivel a publikációkban megjelenő társadalomkutatási elemzések a problémák pluralitásának bemutatására törekednek. Továbbá, ha a vizsgált „elit diskurzus” alul is becsli a marginalizált csoportok problémáit, a tüntetéseken megjelenő tár-

sadalmi egyenlőtlenségek még súlyosabbak, vagyis az eredmények validitása nem sérül. Tehát, ugyan a publikációkon alapuló problématerképünk elképzelhető, hogy valamelyest torzított a problémák súlya tekintetében, azonban objektív mérce hiányában továbbra is a tudományos folyóiratok és a szakajtó vizsgálatával juthatunk a magyarországi oktatásügyi problémák legteljesebb listájához.

A kutatás eredményei szerint jelentős eltérések tapasztalhatóak a publikációkban és a tüntetéseken megjelenő oktatásügyi problémák tematizáltságában. Míg az intézményi autonómia témája a szakcikkek alig egyharmadában jelent meg, ez a téma a tüntetési események közel 80%-án kapott hangot követelésként. Ezzel szemben az oktatási egyenlőtlenségekkel és a kisebbségek érdekeivel kapcsolatos problémák sokkal kisebb hangsúlyt kaptak. További fontos eredményünk, hogy a publikációkban jelentős arányban jelennek meg a felnőttoktatásban/felnőttképzésben tanulók érdekeinek kérdései, ugyanakkor a tüntetéseken csak a közoktatásban és felsőoktatásban résztvevők érdekei jelennek meg.

A bemutatott elemzésekből arra lehet következtetni, hogy a marginalizált helyzetben lévő társadalmi csoportok nem képesek saját követeléseik érdekében tiltakozásokat szervezni. A magasabb státusú csoportok fókuszából pedig ezek a követelések kiesnek. Másként fogalmazva, ha egy társadalmi csoport nem képviseli saját követeléseit a tüntetési arénában, akkor mások ezt nem, vagy sokkal kisebb mértékben teszik meg helyette. Kutatásunk korlátai közé tartozik, hogy nem vizsgáljuk a szereplőknek a tüntetésektől eltérő, nyomásgyakorló stratégiáit. Elképzelhető, hogy az oktatásügyi tüntetéseken aktív szervezetek bizonyos problémák közvetítésére más érdekérvényesítő eszközöket alkalmaznak. A leírt egyenlőtlenségek lehetséges magyarázataira és a kutatás további korlátaira az összefoglaló fejezetben térünk ki részletesebben.

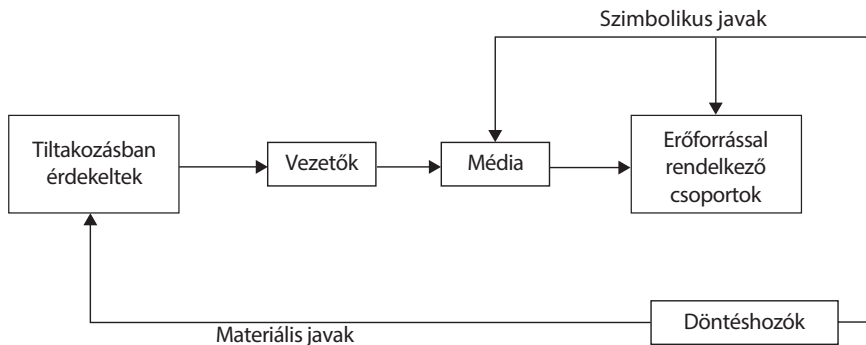
Elmondható tehát, hogy általában a kiszolgáltatottabb csoportok ügyei kisebb arányban jelennek meg a tüntetéseken, így ezeknek a csoportoknak a hátrányok csökkentésének kiharcolására is kevesebb lehetőségük van. Ennek következtében az oktatásügy szereplői közül az alapvetően jobb társadalmi pozícióval rendelkező szereplők (pedagógusszakszervezetek tagjai, egyetemi hallgatók) hangját erősítik fel a tüntetések. Mindez pedig jelentősen kihat a politikai egyenlőtlenségek alakulására. A tüntetés mint demokratikus, a politikai döntésekre nyomást gyakorló eszköz, mindenki és minden társadalmi csoport számára szabadon elérhető. Ugyanakkor azt elsősorban a magasabb státusú társadalmi csoportokhoz tartozók használják, méghozzá saját követeléseik közvetítésére. A marginalizált csoportok inaktivitása pedig a politikai egyenlőtlenségek és a kiszolgáltatottabb csoportok hátrányainak újratermelődéséhez vezetnek.

A TŰNTETÉSEK DEFINÍCIÓJA ÉS SZEREPÜK A MODERN TÁRSADALMAKBAN

A demokratikus folyamatok lényegi tulajdonsága, hogy az állampolgárok részt vesznek a döntéshozatalban, döntéseikkel változtatni tudnak az őket érintő törvényeken vagy általánosságban a politikai, társadalmi környezetükön (Dalton, 2008). Ha az egyén úgy éli meg, hogy a saját, vagy mások érdekeit valamilyen módon megsértették, jogai csorbultak, akkor megpróbálhat rajta változtatni (Klandermans, 1984). Erre a demokratikus berendezkedésű államokban az állampolgárok számára a politikai részvétel több formája is rendelkezésre áll. A sértett csoportok megkísérelhetik hagyományos politikai eszközökkel befolyásolni a döntéshozatalt, például párt(ok) támogatásával vagy a szavazáson való részvételen keresztül. Ha ezekkel a módszerekkel nem érik el céljukat, akkor igyekezhetnek az adott ügyben velük hasonlóan érdekelt személyekkel kollektív tiltakozást szervezni vagy ahhoz csatlakozni (Dalton, 2008).

A politikai kollektív cselekvés célja általában az intézményesült hatalmi viszonyokban való változások elősegítése vagy a változás megakadályozása (Taylor-Van Dyke, 2004). A tüntetést mint érdekérvényesítési eszközt gyakran alkalmazzák társadalmi mozgalmak, politikai pártok, különféle érdekvédelmi szervezetek, civil szervezetek, de megvalósulhat az állampolgárok egyszeri, spontán összeszerveződéséből is (Della Porta–Diani, 2006). A tiltakozásban részt vevők látványos szimbólumokkal, jelmondatokkal, beszédekkel, identitásuk nyilvános megjelenítésével igyekeznek a döntéshozók és a mozgósítható népesség figyelmét felhívni üzenetükre (Taylor-Van Dyke, 2004).

A tüntetés tulajdonképpen közvetlen módja a társadalmi környezet alakításának (Schlozman–Brady, 2022; Teorell–Torcal, 2007), vagyis a tüntetések – ellentétben a szavazással – közvetlenül a döntéshozó döntését próbálja befolyásolni. Donatella Della Porta és Mario Diani (2006) könyvükben Michael Lipsky elméletét adaptálva felvázolták a tüntetések működésének modelljét (1. ábra). Az elmélet elsősorban marginalizált csoportokra vonatkozott (Lipsky, 1968), de a modell által leírtak általánosíthatóak.

1. ábra. A tüntetések kommunikációs folyamata. Forrás: Della Porta–Diani (2006: 167.)

Az *ábra* a tüntetések nyomásgyakorlásának folyamatát foglalja össze. A tiltakozásban érdekelt körekből kialakul egy vezető csoport, amely különféle stratégiákkal próbálja elnyerni az egyéb (erőforrással rendelkező) rétegek szimpátiáját, miközben az általa képviselt köreket is igyekszik meggyőzni a választott stratégiák helyességéről. A jól megválasztott stratégiák fenn tudják tartani a média figyelmét, ami szükséges a szimpatizáns rétegek mozgósításához. A sikeresen mozgósított szélesebb, támogatói rétegek pedig nyomást tudnak gyakorolni a döntéshozókra és akár közpolitikai változásokat is elő tudnak idézni (Barrie, 2021, Vliegenhart és mtsai., 2016). A döntéshozók a tiltakozások által kifejtett nyomás hatására – tartva szavazóbázisuk csökkenésétől – szimbolikus vagy materiális javakkal látják el a tüntetésben érdekelt csoportját (Della Porta–Diani, 2006; DeNardo, 1985). Azon társadalmi csoportok érdekeit, amelyek nem helyezik nyomás alá a politikai döntéshozókat, kevésbé veszik figyelembe a döntéseknél és a közpolitikai intézkedéseknél (Dalton, 2017, 3. fejezet; Gilens, 2012).

A tüntetésben érdekelt csoportok legfontosabb feladata a szélesebb rétegek mozgósítása. Amennyiben ez nem történik meg, a modell által felvázolt folyamat nem megy végbe és a tüntetők nem tudják megszerezni a materiális, illetve szimbolikus javakat. Azok a csoportok, akik akár erőforrás, akár lehetőségek hiányában nem képesek politikai érdekeiknek hangot adni, kisebb eséllyel tudják befolyásolni a döntéshozatalt, így hátrányaik újratermelődnék (Schlozman–Verba–Brady, 2012; Somma és mtsai., 2020; Susánszky–Somogyi–Tóth, 2022). Schlozman és szerzőtársai (2012) szerint az elkerülhetetlen ugyan, hogy a döntéshozatalban egyes érdekeket inkább figyelembe vegyenek másokkal szemben és a tiltakozások gyakran nem vezetnek konkrét közpolitikai változásokhoz, az viszont elérhető, hogy minden társadalmi csoport igényével kapcsolatos információ eljusson a döntéshozókhoz. A döntéshozók csak azok hangját hallják meg, akik elég hangosan fejezik ki követeléseiket, így azon csoportok érdekeinek figyelembevételére nagyobb esély van, akik képesek tüntetésekön artikulálni követeléseiket.

A politikai részvétel egyenlőtlenségeit éppen azért fontos a kutatóknak vizsgálni, mert a különböző társadalmi csoportok közötti részvételi különbségek megjelennek a döntések eredményeiben is (Dubrow, 2015; Lopez–Dubrow, 2020). A politikai egyenlőséghez elengedhetetlen, hogy minden csoport érdeke reprezentálva legyen, megjelenjen a közéletben, így fontos vizsgálni, hogy milyen problémák kapcsán szerveznek tüntetéseket és mely problémák nem reprezentálódnak a tiltakozásokon.²

A KUTATÁS MAGYARORSZÁGI KONTEXTUSA
ÉS AZ OKTATÁSÜGYI MOZGALMAK

A tüntetéseken megjelenő problémák körének vizsgálatához az oktatásügy jó terepet jelent. Az oktatás hatással van a társadalom egészére, működése szorosán összefügg a társadalmi egyenlőtlenségek kérdésével. A közoktatás fontos eszközt jelenthet a társadalmi egyenlőtlenségek csökkentésében, az oktatási rendszerek hibái viszont a hátrányos helyzet újratermeléséhez vezetnek (Bourdieu, 1974). A téma fontosságát mutatja továbbá az Eurobarometer 2021-ben készült felmérése is, amely szerint az elmúlt tíz évben ötszörösére nőtt Magyarországon azok aránya, akik az oktatásügy helyzetét az ország két legfontosabb problémája közt említették.³ A következőkben összefoglaljuk az elmúlt évtized legfontosabb oktatásüggyel kapcsolatos közpolitikai változásait.

A nemzetközi felmérések különféle problémákat jeleznek az oktatásüggyel kapcsolatban. A PISA-mérések eredményei alapján⁴ Magyarországon a teszten nyújtott teljesítményt a társadalmi és az intézményi háttér kiemelkedően magas mértékben határozza meg a többi vizsgált országhoz képest. Az oktatási intézmények közötti különbségeket fokozta az elmúlt években az egyházi fenntartású iskolák számának növekedése.⁵ A 2011-es Köznevelési törvény (2011. évi CXCV.) 31. §-a értelmében az iskolák egyházi fenntartói az állami iskolákkal ellentétben nem kötelesek felvenni a körzetből jelentkező összes diákot, illetve megilleti őket a szabad tankönyvválasztás joga. Ezek a lehetőségek a magasabb státuszú diákok „lefölözéséhez” vezetnek (Ercse, 2018). Az egyházi fenntartású iskolák szelekciós hatásának, a szabad iskolaválasztás okozta „white flight”⁶ jelenségnek és a rendszerszintű egyenlősítő törekvések hiányának következtében az etnikai alapú szegregáció egyre növekvő arányt mutat Magyarországon, ami a hátrányos helyzetű diákok további lemaradásához vezet (Radó, 2018).

Az Eurostat felmérése szerint, míg az EU27 országokban az elmúlt évtizedben csökkent a korai iskolaelhagyók aránya, addig Magyarországon ez az arány növekedett.⁷ A lemorzsolódás Magyarországon főként a szakmai képzést adó iskolákat érinti, aminek egyik oka, hogy a 2011-es Köznevelési törvényben az iskolaköteles kort 18 évről 16 évre módosították és az érettségit nem adó szakmai képzés hosszát 3 évre csökkentették (Fehérvári, 2015). Az oktatásügyi változások nem csak a közoktatásban résztvevő diákokat érintik. 2020-tól a felnőttképzési törvény módosítása a korábbi Országos Képzési Jegyzék megszüntetését és a felnőttoktatás és középfokú szakmai képzés egységes intézményi kereteit határozta meg. Szakmai képzést már kizárólag szakképző intézményekben, egységesített szakmai oktatás keretében lehet szerezni (Henczi, 2021).

Az elmúlt évtizedben bevezetett változtatások a pedagógusokra is hatással voltak. A közoktatásban dolgozó tanárok bérezésének és előmeneteli lehetőségeinek meghatározására megszületett az életpályamodell. A fizetés szempontjából kedvezőnek ígérkező módosítás végül nem oldotta meg a pedagógó-

gusok nehéz anyagi helyzetét és a szakma alacsony presztízsét. Ugyan a tanárok fizetése némileg nőtt, ez továbbra is a hazai diplomások átlagkeresete alatt van, és az OECD-országok tanári fizetéseinek átlagoktól⁸ (egy főre jutó GDP szerint korrigálva) is jelentősen elmarad, s e kedvezőtlen hatás megmutatkozik a tanári képzésekre jelentkezők számában is. A tanári diplomát szerzők számának csökkenése a már dolgozó tanárok terheinek és pályaelhagyásának növekedéséhez vezet (Polónyi, 2019).

A Köznevelési törvény rendelkezései miatt átalakult a magyar oktatásügy fenntartói szerkezete is, amely a pedagógusokra és a diákokra is egyaránt kihatott. 2013-tól a korábban önkormányzati fenntartású iskolák állami fenntartás alá kerültek, az oktatásirányítás centralizálódott. A közoktatási intézmények fenntartása, a pedagógiai programok költségvetésének meghatározása, az igazgatók kinevezésének joga és a tanárok foglalkoztatása is a Klebelsberg Központhoz került (Györgyi, 2019). Egyetemi szinten is strukturális változások következtek be. Az évtized végén több fővárosi és vidéki egyetem is alapítványi fenntartás alá került (Keczer, 2020). Nem csak az állami egyetemeket érintették a változások a 2010-es években, a közéletben „Lex CEU” néven híressé vált 2017. évi XXV. törvény például a külföldi fenntartású egyetemek Magyarországon való működési lehetőségeit korlátozta (Bárd, 2020).

Az oktatásügyi problémák és a változtatások az érintett szereplők tiltakozását váltotta ki és több mozgalom megalakulásához vezetett az elmúlt évtizedben. 2016-ban a Miskolci Herman Ottó Gimnázium tanárai nyílt levélben fogalmaztak meg bírálatokat az oktatásügy helyzetével kapcsolatban.⁹ A levelet író és a velük egyet értő „kockás inges” tanárokból szerveződött a Tanítanék mozgalom, amely hónapokon keresztül tartó tüntetéssorozatot tartott fent, miközben több városban mozgósított tanárokat, diákokat, szülőket és más szimpatizánsokat (Marton, 2016). A cikk írása idején (2023. tavasz) tanúi vagyunk az elmúlt évtizedek leghosszabb tiltakozási hullámának, hiszen a pedagógusok sztrájkjai, és tüntetési a szülőkkel és diákokkal közös egyéb tiltakozások már másfél éve tartanak.

Az egyetemeket érintő változtatások is váltottak ki tiltakozásokat. 2017 tavaszán a „Lex CEU” néven ismert törvény ellen tiltakozók megalkották az „IStandWithCEU” mozgalmat, amely többezres tömegeket mozgósító tüntetéssorozatot szervezett. A tüntetők azonban az egyetem Magyarországon maradásához szükséges feltételeket nem tudták kivívni (Bárd, 2020). A Színház- és Filmművészeti Egyetem alapítványi státuszának 2020-as kimondása után megalakult a FreeSZFE-mozgalom, amelynek keretében az egyetem diákjai elfoglalták iskolájukat és nem engedték be az iskola új vezetőségét. A több mint két hónapig fenntartott ellenállás alatt a diákok kreatív stratégiákkal (utcai előadások, híres színészek bevonása) hívták fel a figyelmet ügyükre és ezeket mozgattak meg az ország különböző részein (Susánszky–Kopper–Zsigó, 2022).

Jól látható tehát, hogy az elmúlt egy évtizedben az oktatás közpolitikai területén jelentős átalakulások zajlottak. A változások érintették az oktatási szféra minden résztvevőjét (gyerek, szülő, tanár) és az oktatási rendszer minden szintjét az alapfokú közoktatástól a felsőfokú képzésekig. Jelen kutatás során arra a kérdésre keressük a választ, milyen oktatásügyi problémák kapcsán szerveződnek nyilvános tiltakozások Magyarországon? Az oktatásüggyel kapcsolatos problémák közül mik váltanak ki tiltakozást, illetve melyek miatt nem szerveznek tüntetéseket? Mely csoportok érdekeihez kötődnek leginkább a megalósult tiltakozások?

A KUTATÁSHOZ HASZNÁLT ADATOK ÉS MÓDSZEREK

A kérdések megválaszolására három adatforrást használunk, amelyek a 2015 novembere és 2021 decembere közötti időszakra tartalmazzak információkat. Mivel nincs arra utaló információ, hogy pontosan milyen problémákat érzékelték az oktatás szereplői az adott időszakban és nincs mód visszamenőleg nagyszámú kérdőíves felmérést végezni, ezért az oktatásügyi problémák teljes körét csak indirekt módon, más forrásokból lehet felmérni. Kétféle írott forrást használunk annak érdekében, hogy minél pontosabb képet kapjunk a problémák teljes halmazáról.

Abból a feltételezésből indulunk ki, hogy az oktatási rendszerrel foglalkozó kutatók az oktatásügy egyes alterületeiről empirikusan megalapozott és átfogó képpel rendelkeznek, ennek megfelelően az oktatáskutatók által publikált tudományos cikkek összessége hiteles képet mutat az oktatási rendszer állapotáról, valamint az oktatási rendszer működésével kapcsolatos problémákról. Továbbá azt feltételezzük, hogy minél többet írnak a kutatók egy témáról, nehézségről, annál fontosabb problémának tartja azt az oktatással foglalkozó szakma. Ezért az írott anyagokban megjelenő problémák fontosságát megragadhatjuk azok relatív gyakoriságával. Minden bizonnyal, a tudományos publikációkban és az oktatással foglalkozó szaksajtóban a magyar társadalom „elit” csoportjainak számító, magasan iskolázottak szempontjai jelennek meg. Ez azonban nem gyengíti érvelésünket. Ha a tüntetéseken megjelent témák között felülreprezentáltak az elit csoportok problémái, továbbá az elit problémák a publikációkba nagyobb eséllyel kerülnek be, akkor tulajdonképpen jelen elemzés alulbecsli a tüntetéseken jelentkező egyenlőtlenségeket.

A fentieknek megfelelően első lépésként feltérképeztük, hogy az oktatásüggyel kapcsolatos szakmai szereplők (oktatáskutatók, pedagógusok) milyen problémákat azonosítanak a magyar oktatásügyben. Ehhez oktatásüggyel foglalkozó tudományos folyóiratokat vizsgáltunk, a megjelenített problémákat 12 átfogó problémakörökbe csoportosítottuk. Azért, hogy a problémákat több szempont alapján is megragadhassuk, adatgyűjtésünket kiterjesztettük az ok-

tatással foglalkozó szakajtóra (*eduline.hu*) is. Míg a tudományos publikációkban alapvetően a társadalomtudományi és pedagógiai szempontok, addig a szakajtóban a szélesebb, nem tudományos közönségnek szánt írások esetén az online sajtó szempontjai (pl.: hírérték) jelennek meg. A sajtóban megjelent problémák gyakoriságát keresztábra elemzéssel összehasonlítottuk a tüntetéseken megjelent ügyek gyakoriságával. Így meg tudtuk figyelni, mely témák felül- vagy alulreprezentáltak a tüntetéseken az írott forrásokhoz képest, illetve milyen problémák mozgósítják a tiltakozások szervezőit.

TUDOMÁNYOS FOLYÓIRATOK ADATBÁZISA

A szakértői vélemények vizsgálatának alapjául négy pedagógiai folyóiratot, az *Educatiot*, az *Új Pedagógiai Szemlét*, az *Iskolakultúrát* és a *Magyar Pedagógiát* választottuk. A kiválasztás alapját Polónyi István 2021-es cikke adta, amelyben tudományometriai eszközökkel jellemezte a négy legfontosabbnak tartott forrást.¹⁰ Polónyi (2021) vizsgálata szerint a folyóiratok profiljai eltérnek egymástól. Az *Educatio* főként nevelésszociológiai és oktatáspolitikai cikkeket jelentet meg tematikus számaiban, amelyek szélesebb körű társadalmi összefüggésekre helyezik a hangsúlyt. Az *Új Pedagógiai Szemlében* megjelent cikkek inkább a neveléstudomány és a pedagógia diszciplínájába tartoznak, gyakran az iskolai élet mindennapjaiból mutatnak be jeleneteket. Az *Iskolakultúra* szintén hangsúlyt fektet az iskolák belső működésére, a neveléstudományin túl a pszichológiai nézőpont is megjelenik cikkeiben. A *Magyar Pedagógia* az MTA Pedagógiai Bizottságának folyóirata, amelyben a pedagógiai és pszichológiai témák mellett a kommunikáció kérdései is megjelennek. Ugyanakkor a négy folyóirat együttesen átfogó képet ad a magyarországi oktatásüggyel kapcsolatos szakértői diskurzusokról.

Az oktatásügyben megtalálható problémáknak nem találtuk korábbi definitív csoportosítását, így saját problémakörök meghatározására volt szükség. A következőkben bemutatásra kerülő 12 átfogó problémakört induktív módon alakítottuk ki. A kódolás során először az első ötven folyóiratcikk alapján csoportosítottuk a megjelenített problémákat, majd ezeket megvitatva közösen alakítottuk ki a problémaköröket, amelyeket a további kódolások során szükség szerint javítottunk. A csoportosítási elv alapja az egyes problémák hasonlósága, illetve más problémaköröktől való különbözősége volt,¹¹ végül tizenkét fő problémakört azonosítottunk (*1. táblázat*). A problémakörök cikkeiben való megjelenését dummy (1 – a cikk tartalmazza a problémát, 0 – nem tartalmazza) változókkal kódoltuk, mivel egy cikk több problémát is tematizálhat. Ezen kívül vizsgáltuk azt is, a problémák milyen oktatási szintekhez (*közoktatás, felsőoktatás, felnőttoktatás*) kapcsolódnak, ezek mérésére három dummy változót vezettünk be, szintén abból a megfontolásból, hogy egy cikk akár több oktatási szint ügyeit is tárgyalhatja.

1. táblázat. Az oktatásügy kapcsán azonosított főbb problémakörök

	<i>Problémakör</i>	<i>Példák</i>
1	Egyenlőtlenségek	iskolák egyenlőtlensége, nemi különbségek, fogyatékkal élő diákok, hátrányos helyzetű tanulók lemaradása, egyházi iskolák térnyerése, felvételi szelekció
2	Az oktatás minősége	korszerűtlen képzés, tantervek, nyelvoktatás hiányosságai, innovációk hiánya, továbbképzések szükségessége, pedagógusi kompetenciák hiányosságai, nemzetközi rangsorokon rossz teljesítmény
3	Etnikai kisebbségek, szegregáció	iskolai szegregáció, roma tanulók problémái, bevándorlók integrációja, inklúziós programok nehézségei, határon túli magyarok oktatása
4	Korai iskolaelhagyás	lemorzsolódás, alacsony iskolázottság, alacsony tanköteles kor, alacsony továbbtanulási arány
5	Pénzügyek	forráshiány, ösztöndíjak, tanári fizetések, egyetemi tandíj
6	Szakképzés problémái	duális képzés erőltetése, szakképzés színvonala, az érettségi szerepe
7	Felnőttkori tanulás nehézségei	felnőttkori tanulás, második esély programok hiányosságai, munka és iskola összeegyeztetése
8	Diákok és hallgatók érdekei	iskolai légkör, tanulók jóléte, adminisztrációs nehézségek, diákok túlterheltsége, felvételi/értékelési rendszer hibái
9	Tanárok és oktatók érdekei	életpályamodell/értékelési rendszer, pedagógusok túlterheltsége, árnyékoktatás elterjedtsége, oktatóhiány
10	Oktatási és intézményi autonómia	központosítás, KLIK, alacsony intézményi bizalom, kormányzati döntéshozatal, intézmények fenntartóváltása
11	Egyéb iskolai szerepek hiányosságai	prevenációs eszközök elégtelensége, közösségi szolgálat szervezése, társadalmi felelősségvállalás hiánya
12	Covid és oktatásügy	digitális módszerek alkalmazása, kötelező oltás, kötelező maszkviselés, otthoni tanulási terhek növekedése

Mivel a tüntetésekről 2015 novembere és 2021 decembere között állt rendelkezésre adat, így a folyóiratok és a szakajtó cikkeit is ebben az időszakban

vizsgáltuk. A folyóiratok kézi kódolása során azokat a cikkeket vettük figyelembe, amelyek: 1) egyértelmű problémamegjelölést tartalmaztak, 2) a megjelölt probléma az oktatásüggyel kapcsolatos volt (így kimaradtak azok, amelyek például csak munkaerőpiaci problémával foglalkoznak), 3) a probléma a kutatás idejére vonatkozott (így például a reformkori oktatással kapcsolatos tanulmány nem kerül bele az adatbázisba), 4) a probléma Magyarországra, vagy határon túli magyarokra vonatkozott. Az adott időszakban megszervezett oktatásügyi tünetések főleg Magyarországra vonatkoztak, illetve voltak visszatérő szereplők, akik a határon túli magyarok anyanyelvi oktatáshoz való jogaiért tüntettek. A folyóiratokban ezzel szemben gyakran megjelentek más országok oktatásügyét taglaló cikkek, ezeket az összehasonlíthatóság érdekében kihagytuk az elemzésből. Továbbá kihagytuk azokat a cikkeket, amelyek nem önálló tanulmányok voltak, hanem más publikációk reflexiói (általában a *Szemle* vagy *Kritika* rovatokban). Ezek a szűkítések biztosították, hogy a cikkekből kódolt adatok összehasonlíthatóak legyenek a tünetési adatbázissal. A vizsgált hat év alatt megjelent 1238 cikkből 561 felelt meg ezeknek a feltételeknek (45%). A folyóiratok közül az *Iskolakultúra* és az *Új Pedagógiai Szemle* volt a legtermékenyebb ebben az időszakban, mindkettőben több mint négyszáz cikk jelent meg. Az *Educati*ban valamivel kevesebb (313), míg a *Magyar Pedagógiában* csupán 100 cikket publikáltak. Nem mindegyik folyóiratot jellemezte ugyanolyan problémaközpontú megközelítés, az *Új Pedagógiai Szemlé*ben 199 (49%), az *Iskolakultúrá*ban 162 (39%), az *Educati*ban 158 (51%), a *Magyar Pedagógiában* pedig 42 (42%) cikk felelt meg a meghatározott feltételeknek.¹²

SZAKSAJTÓ-ADATBÁZIS

Az oktatási problémák feltérképezéséhez a szaklapok mellett az *eduline.hu* internetes újságot használtuk. A választás azért esett erre a portálra, mert kifejezetten az oktatásügyre specializálódott, a vizsgált időszakban (2015. november – 2021. december) több tízezer cikket tett közzé, így nagy valószínűséggel lefedi az oktatásügyi problémák jelentős részét. Emellett az online látogatók számát figyelembe véve is az oktatásüggyel foglalkozó hírportálok közül az *eduline.hu* számít a legjelentősebbnek.¹³ A szaksajtó-adatbázisba került cikkeket automatizáltan gyűjtöttük össze (web scraper segítségével). A korpuszba azon cikkek kerültek, amelyek tartalmazznak valamilyen problémamegjelölésre utaló kulcsszót.¹⁴ A feldolgozandó adatok szűrése során a duplikátumokat (többszörösen megjelent cikkek), és a *Kvíz* és *Campus life* nevű rovatba tartozó cikkeket töröltük, mivel ezek nem releváns tartalmak. Az így kialakított adatbázis több, mint 13 000 cikket tartalmazott, ami nem tette lehetővé a kézi kódolást. További ellenőrzések és szűkítések után 6724 olyan cikk maradt az adatbázisban, ami az összes kritériumnak megfelelt (a jelenre, Magyarországra és

az oktatásügyre vonatkozott). A cikkeket kulcsszavak alapján soroltuk be a tudományos folyóiratok kódolásakor létrehozott problémacsoportok és oktatási szintek változóiba.

TÜNTETÉSI ADATBÁZIS

A tüntetésekkel kapcsolatos információkat a 2015. vége és 2021. vége között bejelentett eseményeket tartalmazó rendőrségi adatbázis adta. A gyülekezési jogról szóló 2018. évi LV. törvény 10. §-a értelmében a közterületen tartott nyilvános gyűléseket a szervező a gyülekezésre való felhívás előtt legkésőbb 48 órával köteles bejelenteni az illetékes rendőrkapitányságnak. Amennyiben a rendőrség nem él tiltó határozattal, a gyűlések békés keretek között megtarthatók.¹⁵ A rendőrségi adatbázis a szervezők által megadott információkat tartalmazza: a gyűlés célját, helyszínét, időpontját, illetve 2017. októbertől a bejelentő és a hozzá kapcsolódó szervezet nevét is. Az oktatásüggyel kapcsolatos eseményeket leválogattuk a tüntetési adatbázisból,¹⁶ az így létrejött táblázatot a cikkek elemzése során is használt problémakör és oktatási szint változókkal bővítettük ki. Az új változók alapján kézzel kódoltuk az eseményeket. A bejelentés során közölt adatokon kívül az eseményeken készült videó- és hanganyagok, illetve az eseményekről készült online hírportálokon közzétett beszámolók szolgáltatnak információt a kódoláshoz. 2015 és 2021 között 8059 tüntetést jelentettek be. Ezeknek az eseményeknek csupán 3%-a (260) szólt az oktatásügyről. Az időszakban az egészségügy témája szintén hasonlóan alacsony arányban jelent meg a tüntetéseken, míg a legnépszerűbb ügyek a demokrácia, a környezetvédelem és a kultúra voltak.

A HÁROM ADATBÁZIS KAPCSOLATA

A 2. táblázat bemutatja a három adatforrás összesített alapadatait. Az egyes cikkekben és tüntetési eseményeken egyaránt átlagosan 2-3 probléma jelenik meg.

2. táblázat: Az egyes forrásokban kódolt adatok tulajdonságai.

	Tüntetések	Tudományos folyóiratcikkek	Szaksajtó (eduline.hu) cikkek
Összes eset száma	260	561	6724
Megjelenített problémák száma	555	1143	18835
Átlagosan egy cikkre vagy eseményre jutó problémák száma	2,13	2,04	2,8

Az egyes forrásokban megjelenő témák (problémák) fontossága közötti összefüggés vizsgálatához Kendall-féle rangkorrelációt számoltunk (3. táblázat). A problémák sorrendjei közötti összefüggések erősségét mutató tau-értékek alapján az látszik, hogy az egyes forrásokban megjelenített problémakörök pozíciói között közepes erősségű pozitív irányú kapcsolat figyelhető meg. A p-értékek alapján azonban ezek az összefüggések a hagyományos 0,05-ös küszöbérték mellett statisztikailag nem voltak szignifikánsak. A tüntetéseken, a tudományos lapokban és a szélesebb körben olvasott szaksajtóban megjelenített oktatásügyi problémákról szóló diskurzusok tehát eltérnek egymástól, nem ugyanazokat a problémákat tematizálják az egyes források.

3. táblázat. Az egyes forrásokban a problémák sorrendje közötti összefüggések.

Kendall-rangkorreláció	Tüntetések Tau (p)	Tudományos folyóiratok Tau (p)	Szaksajtó (eduline.hu) Tau (p)
Tüntetések Tau (p)	1	0,42 (0,06)	0,39 (0,08)
Tudományos folyóiratok Tau (p)		1	0,36 (0,12)
Szaksajtó (eduline.hu) Tau (p)			1

EREDMÉNYEK

A létrehozott három adatbázisban eltérő arányban jelentek meg a vizsgált problémakörök, ezek eloszlását mutatja a 4. táblázat. A táblázatban megjelenített arányok azt mutatják, hogy egy adott probléma az események, illetve a cikkek hány százalékában jelent meg. A tudományos folyóiratok és a szaksajtó cikkeiben különböző problémák kerültek előtérbe. A tudományos diskurzusban az *oktatás minőségének* problémaköre volt a leghangsúlyosabb, ez a cikkek több, mint felében megjelent. Ezen kívül az *egyenlőtlenségekkel* kapcsolatos problémák jelentek meg a többi témához képest nagy arányban (33%). A tudományos folyóiratokban az *egyéb iskolai szerepek hiányosságainak* (7%) problémaköre és a *felőttoktatással* (2%) kapcsolatos problémák jelentek meg legkisebb arányban. A szaksajtóban (eduline.hu) az *oktatás minőségének* kérdése a folyóiratokhoz hasonlóan nagy arányban fordult elő (55%), ezen kívül viszont a *diákok érdekei* (54%), a *pénzügyek* (44%) és az *autonómia* (35%) problémaköre hangsúlyos. Az *etnikai kisebbségek* problémáinak témaköre a szaksajtóban kisebb arányban (6%) fordul elő, mint a tudományos folyóiratokban (15%).

Az írott forrásokban és a tüntetéseken megjelent problémákat összehasonlítva érdekes különbségeket tapasztalhatunk. A tüntetéseken az *autonómia*

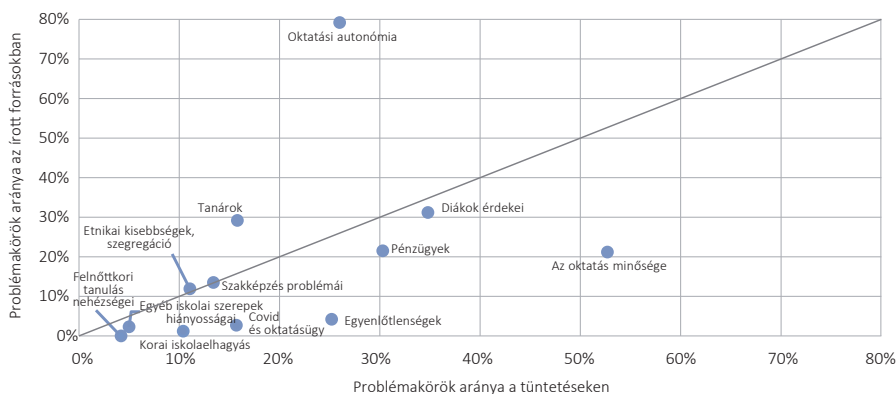
kérdése volt a leghangsúlyosabb, ez a téma az események közel 80%-án jelent meg, míg ez az arány a másik két forrásban jelentősen alacsonyabb (17% és 35%). Az *autonómia* témájához kapcsolódtak például „A kutatás magyarországi kontextusa, és az oktatásügyi mozgalmak” című fejezetben ismertetett FreeSZFE- és az IstandWithCeU-tüntetések, illetve a közoktatásban a KLIK ellen irányuló tiltakozások. A *diákok és hallgatók*, illetve a *tanárok és oktatók érdekeinek* (31% és 26%) kérdése is hangsúlyosan megjelent a tüntetéseken. A *Covid*dal kapcsolatos oktatási kérdések (3%) viszont alig jelentek meg a tüntetéseken, ami többek között azzal magyarázható, hogy a nyilvános gyűlékezéseket a kormány 2020. március 16-án betiltotta.¹⁷

A vizsgált időszakban egyes kiszolgáltatott csoportok érdekei sem kaptak hangot a tüntetéseken. Az *egyenlőtlenségek* és a *korai iskolaelhagyás* kérdése például kis számban jelent csak meg a tüntetéseken (a tüntetések mindössze 4%-a, illetve 1%-a). A *felőttként tanulók* érdekei pedig egyáltalán nem tematizálódtak a tüntetések keretében, amit okozhatott például a felnőtt tanulók körében a gyakran párhuzamos tanulás és munkaerőpiaci részvétel miatti időhiány.

4. táblázat. Az egyes problémakörök megjelenésének aránya a különböző forrásokban

Problémakör	Tüntetések		Írott források (átlag)	Tudományos folyóiratok		Szaksajtó (eduline.hu)	
	n	%	%	n	%	n	%
Oktatási autonómia	206	79%	26%	97	17%	2334	35%
Diákok és hallgatók érdekei	81	31%	35%	87	16%	3636	54%
Tanárok és oktatók érdekei	68	26%	16%	100	18%	929	14%
Pénzügyek	56	22%	31%	93	17%	2952	44%
Az oktatás minősége	55	21%	53%	282	50%	3700	55%
Szakképzés problémái	34	13%	12%	45	8%	1065	16%
Etnikai kisebbségek, szegregáció	28	11%	11%	82	15%	376	6%
Egyenlőtlenségek	11	4%	25%	186	33%	1148	17%
Covid és az oktatásügy	7	3%	16%	35	6%	1695	25%
Egyéb iskolai szerepek hiányosságai	6	2%	5%	41	7%	174	3%
Korai iskolaelhagyás	3	1%	11%	83	15%	401	6,0%
Felnőttkori tanulás nehézségei	0	0,0%	4%	12	2%	425	6%
Összesen	555		19977	1143		18835	

A 2. ábra mutatja az egyes témák felül-, illetve alulreprezentáltságát a tüntetéseken. Ehhez a könnyebb áttekinthetőség érdekében az írott forrásokat összevonva kezeltük, a tudományos folyóiratokban és a szaksajtóban a problémák megjelenésének arányát átlagoltuk (a függelékben közöljük a tudományos és szakmai források arányát). A diagram vízszintes tengelye mutatja a problémák megjelenésének arányát az írott forrásokban, míg a függőleges tengelyen a problémák tüntetéseken belüli arányát tüntettük fel. Az átlóban behúzott egyenes pedig azt a hipotetikus esetet mutatja, amikor az írott forrásokban és a tüntetéseken azonos arányban jelennének meg a problémák. A tengely fölött elhelyezkedő pontok jelölik azokat a problémákat, amelyek az írott forrásokhoz képest a tüntetéseken felülreprezentáltak, a vonal alatt elhelyezkedők pedig azokat, amelyek alulreprezentáltak.

2. ábra. Az egyes problémakörök megjelenésének aránya a forrásokban.

Ez alapján jól látható, hogy a *kisebbségek*, valamint a *szakképzés* témái az írott forrásokban megjelenített problémák súlyával megegyező arányban jelentek meg a tüntetéseken. Ezzel szemben a *diákok érdekei*, a *pénzügyek* kisebb mértékű alul- míg a *tanárok érdekei* felül-reprezentáltságot mutat. Az *oktatás minősége* jelentősen alulreprezentált, míg az *autonómia* kérdése jelentősen felülreprezentált a probléma súlyához viszonyítva. Fontos azonban újra felhívni a figyelmet arra, hogy a problémák súlyát mi a tudományos és szaksajtó alapján határoztuk meg. Bár szerintünk ez a problémák megítélésének egy jó, pontos közelítését adja, mégis elképzelhető, hogy az „elit” csoportok irányába torzított. Ebben az esetben viszont az eredményeink a valódinál kisebb torzítást mutatnak, vagyis például az egyenlőtlenségek, vagy a lemorzsolódás problémái fontosabbak, mint amit mi találtunk. Összességében tehát az arányosságot mutató átlótól való távolság, ami nem más, mint a politikai egyenlőtlenség, valójában még nagyobb.

5. táblázat. Az egyes oktatási szintek megjelenésének aránya a különböző forrásokban

Oktatási szint	Tüntetések (2015. nov. – 2021. nov.)	Írott források – átlag (2015. nov. – 2021. dec.)	Tudományos folyóiratok	Szaksajtó (eduline.hu)
	% (n)	%	% (n)	% (n)
Közoktatás	63% (163)	82%	85% (478)	79% (5282)
Felsőoktatás	41% (106)	40%	28% (156)	51% (3416)
Felnőttoktatás	0% (0)	6%	5% (30)	6% (425)
N	100% (260)	100%	100% (561)	100% (6724)

Vizsgáltuk továbbá, hogy az egyes forrásokban megjelenített problémák milyen oktatási szintekhez kapcsolódnak (5. táblázat). Itt az írott forrásokat szintén összevonva kezeltük, átlagoltuk a tudományos folyóiratokban és a szaksajtóban való megjelenésük arányát. A megjelenített problémák magasabb arányban kapcsolódtak a *közoktatáshoz* az írott forrásokban (82%) a tüntetésekhez képest (63%), míg a *felsőoktatás* szintje körülbelül ugyanolyan arányban jelent meg a tüntetéseken (41%), mint az írott forrásokban (40%). A *felnőttoktatás* szintje egyáltalán nem jelent meg a tüntetéseken, nem csak a *felnőttkori tanulás* problémáival kapcsolatban, hanem más oktatásügyi problémák kapcsán sem (például *pénzügyek, autonómia, oktatók érdekei*). Az adatok szerint tehát a *felsőoktatáshoz* kapcsolódó témák esetén torzítás nem tapasztalható. A *felsőoktatás* témáinak aktív jelenléte azonban nem meglepő, hiszen az egyetemi közeg kedvez a politikai aktivitásnak (lásd: Szabó–Susánszky–Oross, 2019). Ugyanakkor a *közoktatást* és a *felnőttoktatást* érintő problémák alulreprezentáltak a tüntetéseken, ami azt mutatja, hogy a kiszolgáltatottabb (pl. gyerekek) és a kevesebb erőforrással rendelkező csoportokat (pl.: felnőttoktatásban részt vevő diákok, pedagógusok) érintő témák kisebb mértékben jelennek meg a tüntetéseken.

ÖSSZEFOGLALÁS

A kutatás során azt vizsgáltuk, hogy milyen oktatásüggyel kapcsolatos problémák kapcsán szerveznek tüntetéseket Magyarországon. Ehhez a 2015. november és 2021. december között a rendőrségen bejelentett tüntetési adatokat vetettük össze az általunk létrehozott tudományos folyóiratok és szaksajtó (*eduline.hu*) cikkeit tartalmazó adatbázissal. Az oktatásügyi problémákat tizenkét fő témakörbe csoportosítottuk, ezen kívül a három oktatási szintre hoztunk létre változókat. Elemzésünk során abból indultunk ki, hogy a vizsgált cikkek jól reprezentálják az oktatásüggyel kapcsolatos problémák halmozását, valamint a problémák relatív gyakoriságai azok súlyosságát jelzik. Vagy-

is minél több cikket írnak egy adott problémáról, annál fontosabbnak tartják azt a szakértők.

A tüntetések során egyes problémakörök más arányban jelentek meg, mint a tudományos folyóiratokban és a szaksajtóban. Az oktatásügyi tüntetések közel 80%-a kapcsolódott az intézményi *autonómiához*, ami jóval meghaladja a téma tudományos folyóiratcikkekben és szaksajtóban való megjelenési arányát. A *tanárok érdekeihez* fűződő problémák megjelenítése szintén felülreprezentált a tüntetéseken az írott forrásokhoz képest. Ezzel szemben az *oktatás minőségével* kapcsolatos problémák, az *egyenlőtlenségek* újratermelődése és a *felnőttkori tanulás* kérdése kisebb arányban jelent meg a tüntetéseken, mint ezen témák írott forrásokban megjelenő súlya. A tudományos folyóiratok és szaksajtó cikkeiben kis arányban jelent meg a *felnőttoktatás* kérdése, míg a tüntetések között nem találtunk a *felnőttoktatáshoz* kapcsolódót.

Ahogy az elméleti részben bemutattuk, a tüntetés egy eszköz az állampolgárok kezében, hogy érdekeiket érvényesíthessék (Dalton, 2008). A tüntetések sikerességéhez fontos a minél szélesebb körben való mozgósítás. Amennyiben a mozgósítás nem valósul meg, a változásban érdekelték nem tudnak nyilvános tiltakozással nyomást gyakorolni a döntéshozókra és így kevesebb lehetőségük van saját helyzetük javítására (Della Porta–Diani, 2006). A bemutatott adatokból arra lehet következtetni, hogy az oktatásüggyel kapcsolatos tüntetések során nem minden társadalmi csoport használja a tüntetés eszközét céljai elérésének érdekében. Általában a hátrányosabb helyzetű, kiszolgáltatottabb csoportok ügyei kisebb arányban jelennek meg a tüntetéseken. Ennek következtében az oktatásügy szereplői közül az alapvetően jobb társadalmi pozícióval rendelkező szereplők (pedagógusi szakszervezetek tagjai, egyetemi hallgatók) hangját erősítik fel, míg a hátrányosabb helyzetű (alacsony szociokulturális háttérrel rendelkező diákok, szülők, felnőttoktatásban résztvevők) szereplők hangja jóval halkabb. A korábbi kutatások megmutatták, hogy a döntéshozók azon szereplők érdekeit veszik nagyobb eséllyel figyelembe, akik nyilvános platformon hangoztatják problémáikat (Schlozman–Verba–Brady, 2012; Woodhouse–Lindblom, 1993), így a tüntetéseken meg nem jelenő témák kevésbé kerülnek napirendre.

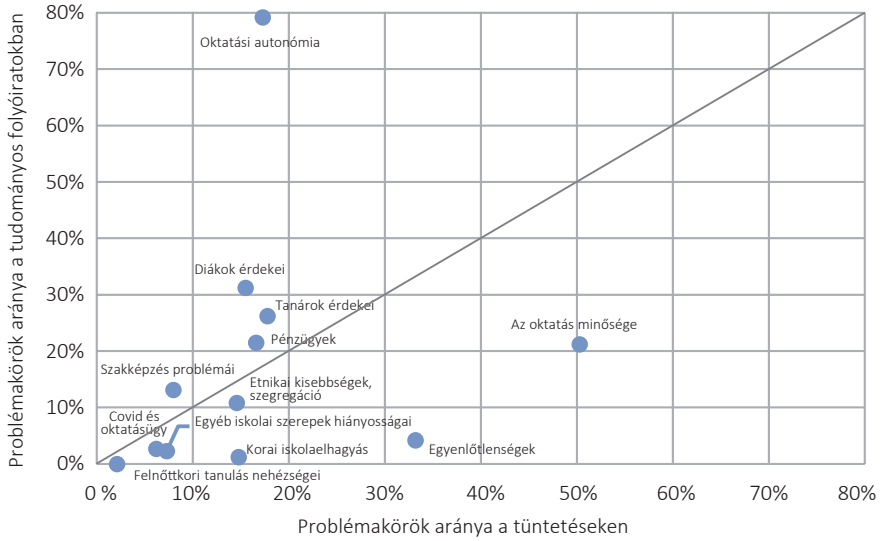
A tüntetés tehát politikai szociológiai megközelítésben egy demokratikus eszköz, amivel a különböző társadalmi csoportok alakítani kívánják társadalmi környezetüket. A korábbi survey kérdőíves vizsgálatokon alapuló elemzések megállapították, hogy a tüntetési részvételben jelentős társadalmi különbségek vannak (Teorell és mtsai., 2007; Róbert–Susánszky, 2022). Például a magas iskolai végzettségűek, vagy a magas munkahelyi autonómiával rendelkezők nagyobb eséllyel vesznek részt tüntetésen. Kutatásunk azonban rávilágít arra, hogy az egyenlőtlenségek a tüntetéseken megjelenő, az ott tematizált ügyekben is fennállnak. Nem csupán arról van szó, hogy az alacsonyabb iskolai végzettségű csoportok kevésbé vesznek részt tüntetéseken, de az őket

érintő problémák is kevésbé jelennek meg a tiltakozásokon. Úgy tűnik, hogy a tüntetéseket szervező aktorok csak kisebb mértékben karolják fel a marginalizált vagy erőforrásokkal kevésbé rendelkező csoportok ügyeit.

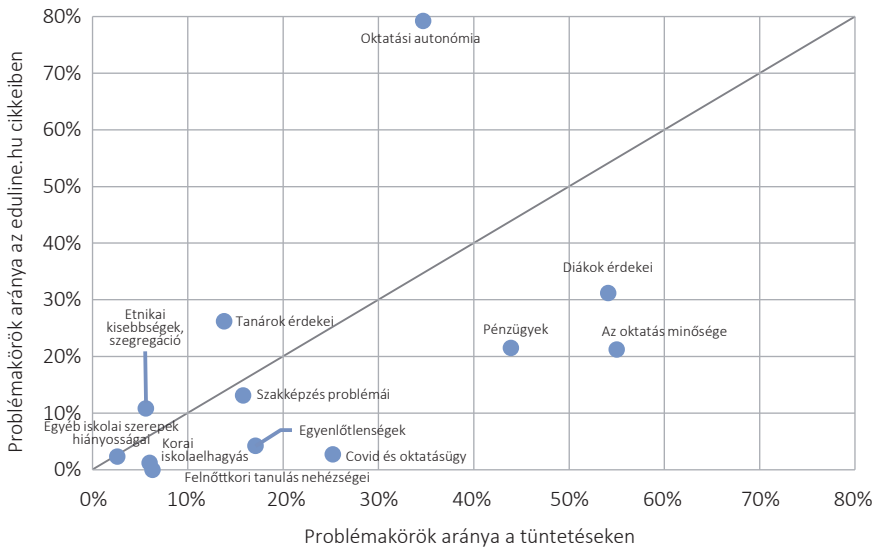
Föl kell azonban hívjuk a figyelmet a kutatásunkkal kapcsolatos értelmezési korlátokra is. Egyrészt az adatbázisaink nem tartalmaznak adatokat a tiltakozásokon résztvevők számáról, így a tüntetések mozgósítási hatékonyságára, azok népszerűségére vonatkozó következtetéseket nem lehet levonni. Az adatok továbbá nem teszik lehetővé a tüntetések sikerességének vizsgálatát. Csak azt tudtuk felmérni, hogy milyen témák kerülnek elő a tüntetések során és juthatnak el potenciálisan a döntéshozókhoz, azt nem vizsgáltuk, hogy mely tiltakozásokat követ tényleges változás. Az sem derül ki a kutatásból, hogy az oktatásügyi tüntetéseken aktív szervezetek valóban csak a nyilvános demonstrációkon megjelenített problémákat tartják-e fontosnak, vagy esetleg más problémákkal is foglalkoznak, más érdekérvényesítő eszközöket alkalmazva. Elképzelhető ugyanis, hogy egyes témákat nem a tüntetéseken keresztül tematizálnak, hanem azokra lobbitevékenységgel vagy más tiltakozási formákon keresztül próbálják felhívni a döntéshozók figyelmét.

Végül felmerül a kérdés, hogy a tüntetések vajon nem gyakorolnak-e valamilyen hatást a tudományos folyóiratokban és a szaksajtóban megjelenő diskurzusra? Lehetséges, hogy a tüntetések következtében elkezdődik egy szakmai vita valamilyen oktatáspolitikai folyamatról, intézkedésről. Elemzésünkben nem vizsgáltuk az egyenlőtlenségeket létrehozó oksági mechanizmusokat, csupán megállapítottuk azok jelenlétét. A jövőben érdemes lesz olyan kutatásokat is végezni, amik az egyenlőtlenségek kialakulásának okait tárják fel, illetve amik a szervezők narratíváit mutatják be és kitérnek a különböző tiltakozási formák közötti stratégiai választásokra is.

FÜGGELÉK

1. ábra. Az egyes problémakörök megjelenésének aránya a tudományos folyóiratokban, illetve a tüntetéseken.

2. ábra. Az egyes problémakörök megjelenésének aránya az eduline.hu cikkeiben, illetve a tüntetéseken.

JEGYZETEK

- ¹ Ezt jelzi az a tény is, hogy a nemzetközi felmérések alapján Magyarországon az emberek fontos problémának tartják az oktatásügy helyzetét (Standard Eurobarometer). <https://europa.eu/eurobarometer>
- ² „A tüntetések definíciója és szerepük a modern társadalmakban” fejezetben bemutatott szakirodalmak jellemzően a liberális demokráciákat veszik alapul. A politikatudományi és szociológiai irodalomban azonban konszenzus alakult ki arról, hogy Magyarország a vizsgált időszakban (2015–2021) nem tekinthető liberális demokráciának (Bozóki–Hegedűs, 2017; Körösenyi–Illés–Gyulai, 2020). A kialakult nem demokratikus berendezkedés a tiltakozások és tiltakozók politikai lehetőségeit jelentősen leszűkítette. Ugyanakkor a Schlozman és szerzőtársai (2012) által hangsúlyozottak, miszerint a tiltakozásokon megfogalmazott témák nagyobb eséllyel jutnak el a döntéshozókhoz, valamint a médián keresztül a társadalmi nyilvánosságához, minden rendszerben érvényesek. A törvényi változásokon és a döntéshozatali folyamatban való részvételen kívül a tiltakozások célja lehet a társadalmi értékek alakítása is, ami akkor is megvalósulhat, ha a döntéshozók nem hallgatják meg a követeléseket (Rochon–Mazmanian, 1993).
- ³ Standard Eurobarometer QA7a (2012), QA3 (2021/22): „Ön szerint jelenleg mi a két legfontosabb probléma országunkban? Oktatásügy: 2012. tavasz: 2%, 2021/2022. tél: 10%. <https://europa.eu/eurobarometer/surveys/detail/1063>, <https://europa.eu/eurobarometer/surveys/detail/2553>
- ⁴ PISA 2018 Results: Table I.1 ‘Snapshot of performance in reading, mathematics and science’ https://www.oecd.org/pisa/Combined_Executive_Summaries_PISA_2018.pdf (utolsó letöltés: 2023. április 11.)
- ⁵ Emberi Erőforrások Minisztériuma: Köznevelési Statisztikai Évkönyv 2018/2019. Elérés: https://2015-2019.kormany.hu/download/7/6e/d1000/K%C3%B6znevel%C3%A9si%20statisztikai%20%C3%A9vk%C3%B6nyv_2018-2019.pdf, utolsó letöltés: (2023. április 11.)
- ⁶ A magasabb státuszú szülők gyakran másik településre is elviszik gyermekeiket a jobb minőségű taníttatás érdekében, míg ezt a hátrányosabb helyzetű szülők kevésbé tudják megtenni.
- ⁷ 2010-ben 10,8% volt a lemorzsolódók aránya a magyar diákok körében, 2020-ban ez az arány 12,1%-ra nőtt (Fehérvári, 2015).
- ⁸ Az OECD és a Nemzeti Foglalkoztatási Szolgálat adatai alapján Polónyi István (2019) által számított trendek (118–119. oldal).
- ⁹ „A központosítás okozta bürokrácia miatt hiányosak vagy akadályozottak a mindennapi munkavégzéshez szükséges tárgyi és anyagi feltételek. Kapják vissza az iskolák önálló gazdálkodási jogukat, mert a felmerülő problémákat operatív módon a keletkezés helyén lehet csak megoldani. [...] A szabad tankönyvválasztás jogával élve kérjük vissza a magas színvonalú kompetencia alapú tankönyveket, a szakmai szempontból kifogásolható újak visszavonását!” (a gimnázium Facebook oldalán közzétett nyílt levél) https://www.facebook.com/permalink.php?story_fbid=1113846912030697&id=1099289176819804.
- ¹⁰ Az oktatásügygel foglalkozó tudományos folyóiratoknak más csoportosítása is létezik, lásd: Trencsenyi László: Mustra (<https://www.tani-tani.info/mustra>, letöltés: 2023. április 21.)

- ¹¹ Például: a „lemorzsolódás” mint oktatásügyi probléma logikailag szorosan összefügg az alacsony iskolaköteles korral, míg olyan problémákkal lazábban, mint például a tanárok fizetése, vagy a kötelező iskolai maszkviselés.
- ¹² Az egyes tudományos folyóiratok eltérő átfutási idővel rendelkeznek, a cikk megírásakor a Magyar Pedagógia 2021-es évéhez tartozó utolsó két szám még nem jelent meg.
- ¹³ A similarweb.com statisztikái szerint az utolsó három hónapban (2023. január–március) az eduline.hu látogatottságának havi átlaga elérte az egymilliót, míg más oktatással foglalkozó oldalaké ennek töredéke volt (pl. a tani-tani.info-nak átlagosan havi 6500 látogatója volt).
- ¹⁴ A kulcsszavakat több körben alakítottuk ki: Először a szinonimaszótárt használtuk (<https://szinonimaszotar.hu/>) a „probléma” kifejezéshez legközelebb álló szavak megtalálásához (pl.: nehézség, baj, probléma, gond (az olyan szavakat kizártam, amelyek tartalmazzák ezeket a kulcsszavakat, viszont más a jelentésük, például „gondolat”, „problémamegoldó”). Második lépésként az így megtalált cikkekből 200 elemű véletlen mintát vettünk. Ezekben a cikkekben azonosítottuk a problémák típusaihoz kapcsolódó kulcsszavakat, amelyeket végül a cikkekben megjelenő problémák azonosítására használtunk.
- Például néhány kulcsszó az első problémakör (egyenlőtlenségek) esetében: „egyenlőtlen”, „nemek”, „fogyatékos”, „hátrány”, „szabad iskolaválasztás”, „szelekció”, „siket”, „mozgássérült”, „családi háttér”, „családi közeg”, „diszkrimináció”, „diszkriminál”, „sajátos nevelési igény”, „SNI”.
- ¹⁵ Az elemzés során a lemondott vagy megtiltott eseményeket is figyelembe vettük, ezek is mutatták a tiltakozási szándékot.
- ¹⁶ A tüntetési adatbázis a „Magyarország hangja: Tüntetési Esemény Kutatás” elnevezésű projekt keretén belül került feldolgozásra, ahol az események téma, hatókör és szervező kategóriák szerint lettek kódolva két független kézi kódoló által, illetve a 2020–2021-es évben kulcsszavas gépi kódolással.
- ¹⁷ 95%-os konfidenciaintervallum mellett.
- ¹⁸ Magyar Közlöny <https://magyarkozlony.hu/dokumentumok/c4210b08dd73832b3ca261193f85d508498c9718/megtekintes> (utolsó letöltés: 2022. július 29.)

IRODALOM

- Barrie, Christopher (2021): Political sociology in a time of protest. *Current sociology*, 69 (6), 919–942. <https://doi.org/10.1177/001139212111024692>
- Bárd, Petra (2020): The rule of law and academic freedom or the lack of it in Hungary. *European Political Science*, 19 (1), 87–96. <https://doi.org/10.1057/s41304-018-0171-x>
- Bourdieu, Pierre (1974): Az oktatási rendszer ideológikus funkciója. In: Ferge Zsuzsa–Háber Judit (szerk.): *Az iskola szociológiai problémái*, Budapest, Közgazdasági és Jogi könyvkiadó, 65–91.
- Bozóki András–Hegedűs Dániel (2017): A kívülről korlátozott hibrid rendszer. Az Orbán-rezsim a rendszertipológia tükrében. *Politikatudományi Szemle*, 26 (2), 7–32.
- Dalton, Russell J. (2008): Citizenship norms and the expansion of political participation. *Political studies*, 56 (1), 76–98. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9248.2007.00718.x>

- Dalton, Russell J. (2017): *The participation gap: Social status and political inequality*. Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/oso/9780198733607.001.0001>
- Dalton, Russell–Van Sickle, Alix–Weldon, Steven (2010): The individual–institutional nexus of protest behaviour. *British journal of political science*, 40 (1), 51–73. <https://doi.org/10.1017/s000712340999038x>
- Della Porta, Donatella–Diani, Mario (2006): *Social movements: An introduction* (Second edition). Wiley-Blackwell.
- DeNardo, James (1985): *Power in Numbers: The Political Strategy of Protest and Rebellion*. Princeton, Princeton University Press. <https://doi.org/10.1515/9781400855025>
- Dubrow, Joshua Kjerulf (2015): Political inequality is international, interdisciplinary, and intersectional. *Sociology Compass*, 9 (6), 477–486. <https://doi.org/10.1111/soc4.12270>
- Ercse Kriszta (2018): Az állam által ösztönzött, egyház-asszisztált szegregáció mechanizmusa. In: Fejes József Balázs–Szűcs Norbert (szerk.): *Én vétkem. Helyzetkép az oktatási szegregációról*. Szeged, Motiváció Oktatási Egyesület, 177–199.
- Fehérvári Anikó (2015): Lemorzsolódás és korai iskolaelhagyás trendjei. *Neveléstudomány*, 3, 31–47.
- Gilens, Martin (2012): Affluence and influence. In: *Affluence and Influence*. Princeton University Press. <https://doi.org/10.1515/9781400844821>
- Zoltán Györgyi (2019): Célok és következmények: tanügyirányításunk átalakítása. *Educatio*, 28 (2), 211–227. <https://doi.org/10.1556/2063.28.2019.2.1>
- Henczi Lajos (2021): A szakképzés és felnőttképzés átalakulásának főbb jellemzői – alulnézetből is. *Új Pedagógiai Szemle*, 71 (5-6), 82–104.
- Keczer Gabriella (2020): Felsőoktatás-irányítási és egyetemi kormányzási trendek Európában. *Educatio*, 29 (1), 48–63. <https://doi.org/10.1556/2063.29.2020.1.4>
- Klandermans, Bert (1984): Mobilization and participation: Social-psychological expansions of resource mobilization theory. *American sociological review*, 583–600. <https://doi.org/10.2307/2095417>
- Körösényi, András–Illés, Gábor–Gyulai, Attila (2020): *The Orbán regime: Plebiscitary leader democracy in the making*. Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780429053436>
- Lopez, Matias–Dubrow, Joshua K. (2020): Politics and inequality in comparative perspective: A research agenda. *American Behavioral Scientist*, 64 (9), 1199–1210. <https://doi.org/10.1177/0002764220941234>
- Marton András (2016): Rövid emlékeztető a 2016-os tanári tiltakozások két és fél hónapjáról. *Új Pedagógiai Szemle*, 66 (1-2), 5–14.
- Lipsky, Michael (1968): Protest as a political resource. *American political science review*, 62 (4), 1144–1158. <https://doi.org/10.2307/1953909>
- Polónyi István (2019): Az életpályamodell bevezetése után. *Új Pedagógiai Szemle*, 69 (5-6), 115–129.
- Polónyi István (2021): Tükörbe nézve. *Educatio*, 30 (3), 462–478. <https://doi.org/10.1556/2063.30.2021.3.7>
- Radó Péter (2018): A közoktatás szelektivitása mint a roma szegregáció általános kontextusa. In: Fejes József Balázs–Szűcs Norbert (szerk.): *Én vétkem. Helyzetkép az oktatási szegregációról*. Szeged, Motiváció Oktatási Egyesület, 31–55.

- Rochon, Thomas R.–Mazmanian, Daniel A. (1993): Social movements and the policy process. *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 528 (1), 75–87. <https://doi.org/10.1177/0002716293528001006>
- Róbert Péter–Susánszky Pál (2022): Munkaerőpiac és politikai részvétel nemzetközi összehasonlításban. In: Tóth István György–Szelényi Iván–Kolosi Tamás (szerk.) *Társadalmi Riport 2022*, 415–429.
- Schlozman, Kay Lehman–Verba, Sidney–Brady, Henry E. (2012): *The unheavenly chorus*. Princeton University Press, 1–27. <https://doi.org/10.1515/9781400841912>
- Schlozman, Kay Lehman–Henry E. Brady (2022): Political Science and Political Participation. In: Marco Giugni–Maria Grasso (eds): *The Oxford Handbook of Political Participation*, Oxford Handbooks <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780198861126.013.3>
- Somma, Nicolás M.–Bargsted, Matias–Sánchez, Felipe (2020): Protest issues and political inequality in Latin America. *American Behavioral Scientist*, 64 (9), 1299–1323. <https://doi.org/10.1177/0002764220941233>
- Susánszky, Pál–Kopper, Ákos–Zsigó, Frank T. (2022): Media framing of political protests–reporting bias and the discrediting of political activism. *Post-Soviet Affairs*, 1–17. <https://doi.org/10.1080/1060586x.2022.2061817>
- Susánszky, Pál–Somogyi, Róbert–Tóth, Gergely (2022): Political inequality in participation index–a gini-based measure of inequalities in political participation. *Rationality and Society*, 35 (2), 231–255. <https://doi.org/10.1177/10434631221143614>
- Szabó Andrea–Susánszky Pál–Oross Dániel (2019) (szerk.): *Mások vagy ugyanolyanok?* Szeged, Belvedere Kiadó.
- Taylor, Verta–Van Dyke, Nella (2004): ‘Get up, stand up’: Tactical repertoires of social movements. *The Blackwell companion to social movements*, 262–293. <https://doi.org/10.1002/9780470999103.ch12>
- Teorell, Jan–Torcal, Mariano (2007): Political participation: Mapping the terrain. In: *Citizenship and involvement in European democracies*. Routledge, 358–381. <https://doi.org/10.4324/9780203965757-24>
- Teorell, Jan–Sum, Paul–Tobiasen, Mette (2007): Participation and political equality: An assessment of large-scale democracy. In: *Citizenship and involvement in European democracies*. Routledge, 408–438. <https://doi.org/10.4324/9780203965757-26>
- Vliegthart, Rens et al. (2016): The media as a dual mediator of the political agenda–setting effect of protest. A longitudinal study in six Western European countries. *Social Forces*, 95 (2), 837–859. <https://doi.org/10.1093/sf/sow075>
- Woodhouse, Edward J.–Lindblom, Charles Edward (1993): *The policy-making process*. Prentice-Hall.

ZÖLD IPARPOLITIKA A HIBRID RENDSZEREKBE – RETORIKA VERSUS GYAKORLAT¹

Éltető Andrea*

(Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont Világgazdasági Intézet
és Társadalomtudományi Központ Politikatudományi Intézet)

Ricz Judit**

(Budapesti Corvinus Egyetem Globális Tanulmányok Intézet, Világgazdasági Tanszék
és Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont Világgazdasági Intézet)

*A tanulmány beérkezett: 2023. január 23., opponálás: 2023. január 16 – 2023. február 6. –
véglegesítés: 2023. március 6.*

ÖSSZEFOGLALÓ

A cikk célja, hogy rávilágítson a hibrid rezsimek, valamint a közelmúlt válságai nyomán fokozódó állami beavatkozások és újjáéledő iparpolitikák értékelésének egyik eddig elhanyagolt dimenziójára, a környezeti kockázatokra. A zöld átmenetet és fejlődést elősegítő stratégiák egyre elterjedtebbek az erős demokratikus intézményekkel rendelkező (nyugati) országokban, de napjaink hibrid rezsimeiről keveset tudunk e tekintetben. Tanulmányunk Magyarország példáján mutatja be, hogy a zöld iparpolitika pillérei a gyakorlatban itt nem léteznek, bár a zöld fejlődés hívószava a fejlesztési stratégiákban és a politikai retorikában helyenként megjelenik. A zöld fejlődés címkéje ezáltal csak egy eszközzé válik, amely a politikai hatalom megtartását és a járadékvadászat kiszolgálását célozza. Esettanulmányunkban illusztratív példákon keresztül mutatjuk be a környezetvédelmi intézmények kiüresedését, politikai annektálását, a zöld célok instrumentalizálását és a civil kezdeményezések elnyomását, amelyek az illiberális, hibrid rezsimekben rendszerszintű jellemzőként jelennek meg.

Kulcsszavak: zöld iparpolitika ■ hibrid rendszer ■ Magyarország ■ környezetvédelem

Az éghajlatváltozás világszerte előtérbe helyezte a környezetvédelmet és a zöld fejlődést elősegítő politikákat. Az Európai Unióban is készültek tanulmányok

* A tanulmány részben a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal (NKFIH) által támogatott „Transznacionális iparpolitika az EU perifériáin: állami támogatások és uniós források felhasználása Kelet- és Dél-Európában” (FK_135342) projekt támogatásával készült.

** A tanulmány részben a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal (NKFIH) által támogatott „A fejlesztő államoktól az új protekcionizmusig: a fejlesztés-orientált beavatkozások átalakuló repertoárja a formálódó új világrendben” (FK_124573) projekt támogatásával készült.

és kormányzati stratégiák a zöld iparpolitikáról. Ugyanakkor az elmúlt évtizedben egyes EU-tagállamok politikai rendszere tekintélyelvű irányba tolódott el, míg a gazdasági irányításban jelentősen megerősödött az állami beavatkozás. Napjainkban reneszánszát éli a hibridológia,² azaz a hibrid rezsimek elemzése, ugyanakkor ezek többnyire az illiberális tendenciák politikai és gazdasági vonatkozásait elemzik, miközben a környezeti hatások vizsgálatát elhanyagolják. Tanulmányunk célja ennek tükrében, hogy egy újabb dimenzióval (a környezeti fenntarthatóság elemzésével) egészítse ki a kortárs hibrid rendszerek fejlődési perspektíváinak elemzését. Feltárjuk, hogy alkalmazták-e és hogyan a zöld politikákat napjaink hibrid rendszereiben.

A szakirodalomban megjelenik a klímapolitika vizsgálata a demokráciák és autokráciák viszonylatában. Bättig és Bernauer (2009) szerint a demokráciák több okból is nagyobb erőfeszítéseket tesznek az éghajlatváltozás mérséklésére, mint az autoriter rendszerek. A demokráciákban a közjavak biztosítása a politikai túlélés záloga. Az autokráciákban a politikai vezetők ugyanakkor minél több magánjóságot biztosítanak annak a körnek, amely hatalmon tartja őket (Bueno de Mesquita et al., 2003). A demokráciák nagyobb szabadságot biztosítanak a környezeti kockázatok kutatásának és kommunikációjának, a nem kormányzati (civil) szervezetek tevékenységének, valamint a közvélemény tudatosságának javítására mind a környezeti problémák súlyosságának, mind pedig azok mérséklésének vonatkozásában, továbbá a fejlett demokráciákban a nagyobb pluralizmus csökkenti a korrupciót és a szennyező iparágak lobbitevékenységének hatékonyságát. Povitinka (2018) empirikusan igazolja, hogy a demokratikus politikai berendezkedés csak alacsony korrupciós környezetben jár együtt alacsonyabb CO₂-kibocsátással, ha a korrupció magas, a demokráciában elért eredmények a tekintélyelvű rendszerekhez hasonlóak. Biswas, Farzanegan és Thum (2012) rámutattak, hogy a korrupció befolyásolhatja a szürkegazdaság környezetszennyezésre gyakorolt hatását és az alacsonyabb korrupció mérsékelheti a (félleg vagy teljesen) illegális gazdasági tevékenységek környezetminőségre gyakorolt romboló hatását. Bernauer és Koubi (2009) alátámasztották, hogy a demokrácia foka pozitív hatással van a levegő minőségére, de rámutattak arra is, hogy a demokrácia és a környezetminőség közötti kapcsolatra vonatkozó empirikus bizonyítékok több tényezőtől függenek. Kammerlander és Schulze (2020) sem találtak egyértelmű bizonyítékot a „tisztább demokráciák” hipotézisére. Mittiga (2022) ezzel szemben úgy érvelt, hogy az éghajlati vészhelyzet legitimálhat bizonyos autoriter intézkedéseket, például a lakosság életmódváltásra való kényszerítése, az éghajlatváltozást tagadó nézetek vagy egyéb dezinformáció terjedésének megakadályozása érdekében, avagy a köztisztviselők éghajlatkárosító iparágakkal való kapcsolatának megtiltása nyomán. Ezek a lépések sérthetik az egyéni szabadságjogokat, a médiaszabadságot vagy más liberális elveket, de segíthetnek fenntartani a polgárok biztonságát garantáló demokratikus rendszerek politikai legitimitását.

Mindezeken túlmenően azonban a hibrid rendszerekben a zöld politikák más politikai vagy inkább gazdasági jellegű célkitűzéseket is szolgálhatnak, attól függően, hogy a bemeneti és kimeneti legitimitás milyen szerepet játszik a rendszer hatalmának fenntartásában (Gyórfy–Martin, 2022). A hibrid rezsimek eltérő belső dinamikája a zöld fejlődés spektrumán is eltérő pozíciókat eredményezhet. Az egyik végletet Szingapúr jelentheti, ahol a gazdasági növekedés és a zöld fejlődés szempontjai jól beágyazódnak egy koherens gazdaságpolitikai mixbe, míg a másik véglet példája a Bolsonaro vezette Brazília lehet, amely kifejezetten éghajlat- és környezetellenes retorikával és a természetet kizsákmányoló nyersanyag-kitermelésre buzdító politikai gyakorlattal rendelkezett 2018 és 2022 között. Az éghajlatváltozással és a természeti környezettel kapcsolatos hozzáállás tehát eltérő lehet, közös vonás azonban, hogy a zöld stratégiák és politikák eszközként jelennek meg.

Kutatási hipotézisünk szerint a hibrid rendszerekben a zöld politikát csak eszközként alkalmazzák a hatalmon lévő politikai elit érdekeinek szolgálatában. Tanulmányunkban Magyarország példáját mutatjuk be, amelyet az Európai Parlament 2022-ben „választási autokrácia hibrid rezsimjének” minősített. Hazánk ezáltal a hibrid rezsimek egy olyan különleges esetét jelenti, amely a demokratikus Európai Unió határain belül építette ki az autokrata Nemzeti Együttműködés Rendszerét (NER), miközben az EU 2022-ig relatíve csendben (indirekt és nem szándékolt módon) asszisztált is a demokrácia leépítéséhez és – többek között – egyes „zöld” pénzügyi forrásokkal való visszaéléshez. Jelen cikkben a hibrid és autokrata rendszer fogalmát szinonimaként használjuk. A magyar esetben (szemben az egyértelműbb brazil állásponttal) léteznek a zöld elvek, a retorika szintjén és formálisan is (például a nemzeti rendeletek és stratégiák formájában). A közelmúlt iparpolitikai döntései nyomán egyre látványosabbá váltak az államilag támogatott beruházások környezeti hatásai és kockázatai, a megvalósított gazdaságpolitikai gyakorlatok eltérnek a formai és retorikai irányoktól.

Esettanulmányunk elsősorban a nemzetközi és hazai források dokumentum- és szakirodalmi elemzésére, sajtófigyelésre, valamint természetvédelmi egyesületek, civil szervezetek képviselőivel és akadémiai szakértőkkel készített interjúkra támaszkodik. 2022. november és december folyamán hat félig strukturált, 40-80 perces interjút készítettünk Skype-on vagy telefonon. Az interjúalanyokat a később bemutatott esetek témái szerint választottuk ki és anonimitást biztosítva nekik, nagybetűkkel hivatkozunk rájuk. A = természetmegőrzési alapítvány vezetője egy faluban, B = gödi civil szervezet tagja, C = tatai civil természetvédő szervezet tagja, D = környezetvédelmi szakértő, E = egyetemi oktató, energetikai kutató, F = egy külföldi nagyvállalat volt vezérigazgatója.

A cikk felépítése a következő: elsőként rövid áttekintést nyújtunk a magyar illiberális rezsimek szakirodalmában tárgyalt legfőbb (politikai és gazdasági) aspektusairól. A második részben a világ számos országában alkalmazott zöld iparpolitika elveit és jellemzőit ismertetjük. A harmadik rész bemutatja, hogy

Magyarországon léteznek-e a zöld átmenet és fejlődés intézményi, jogi, szabályozási feltételei, valamint a gyakorlatban megvalósulnak-e a zöld célkitűzések. Illusztratív példákkal nyújtunk áttekintést a különböző területeken működő mechanizmusokról. Az utolsó részben levonjuk a főbb következtetéseket.

A MAGYAR HIBRID

A hibrid, autokratikus rendszereket sokáig a demokrácia és a diktatúra közötti átmeneti típusnak tekintették (Morlino 2021, Levitsky és Way 2010). Az újabb megközelítések szerint azonban a hibrid rezsimek a demokráciákkal és az autoriter rendszerekkel párhuzamosan léteznek (Bogaards, 2009; Gilbert–Mohseni, 2011; Kornai, 2016), önálló, állandó és stabil modellváltozatot jelentenek (Levitsky–Way, 2020). A hibrid rezsimekre jellemző a (korlátozott) pluralizmussal és a részvétel független és autonóm formáival való szakítás, valamint az, hogy a minimális demokrácia négy alapfeltétele³ közül, legalább az egyik hiányzik (Morlino, 2021: 145.).

A demokratikus lejtmenettel párhuzamosan azonban a gazdasági szintén is illiberális változások jellemzik az elmúlt másfél évtizedet. Az államvezérelte kapitalizmus modelljét ugyancsak sokáig átmeneti típusnak tekintették (a piacvezérelte kapitalizmus és az államvezérelte szocializmus ideáltípusai között), mígnem az államkapitalizmus napjainkban is zajló legújabb (harmadik) hulláma rávilágított, hogy a kiterjedt állami szerepvállalás a gazdaságban tartós vonás lehet. Mindezek nyomán a hibrid rezsimekre nem csak a politikai-kormányzati formák harmadik típusaként, hanem a gazdasági rendszer tipológiájában is önálló kategóriaként kell tekinteni.

Napjainkra rendkívül kiterjedt irodalma van a magyar demokrácia leépülésének és az illiberális rendszer sajátosságainak vizsgálatának is (Ágh, 2016; Szelényi–Csillag, 2015; Kornai, 2015; Körösi–Patkós, 2017). Az illiberális és populista fordulat magyarázatainak egy része a rendszerváltás és uniós csatlakozás utáni széleskörű családottságot emeli ki a választók körében (Varga–Freyberg–Inan, 2012; Sebők–Simons, 2021), míg mások a 2008-as gazdasági válság hatására fókuszálnak (Csaba, 2022; Bartha et al, 2020). Az átfogóbb megközelítések közül kiemelhetjük a plebisziter vezérdemokrácia (Körösi, 2017), vagy a maffiaállam (Magyar, 2015) elméletét. Ezeken túlmenően is számos szerző elemezte az illiberális NER politikai logikáját és fenntarthatóságának kérdésköreit a legkülönbözőbb perspektívákból (ld. Bárd–Pech, 2019; Csehi, 2019; Greskovits, 2015; Kovács–Trencsényi, 2020).

Ugyanakkor, bár nézetünk szerint a magyar hibrid rezsimek gazdasági alrendszerének vizsgálata még korántsem olyan teljeskörű, mint a fentebb bemutatott politikai vonatkozások, ez sem tekinthető fehér foltnak a szakirodalomban. A gazdasági dimenziót elemző irodalmak közül kiemelhetjük a be-

ágyazott neoliberalizmus és a külföldi beruházásoktól (FDI) függő gazdasági modell tovább élése mellett érvelő munkákat (Bohle–Greskovits, 2020; Szanyi, 2017; Toplišek, 2019), valamint az autoriter kapitalizmus (Fábry, 2019; Sallai–Schnyder, 2020) és a felhalmozó állam elméleteit (Scheiring, 2020).⁴

A gazdasági növekedés szokásos mutatói szerint (például éves növekedési ütem, beruházás, munkanélküliség) Magyarország az Orbán-kormány idején meglehetősen sikeres volt, ezt azonban elsősorban külföldi források (például uniós források, közvetlen külföldi befektetések és hazautalások) bevonása által érte el, miközben a társadalmi egyenlőtlenségek nőttek, az egészségügyi és oktatási rendszer romlott, a korrupció intézményesült, az uniós és hazai fejlesztési programokat a kormányközeli vállalkozások forráskivonásra használják (Csanádi et al, 2022). A főbb exportorientált külföldi befektetők – például az autóiparban, az elektronikában – pedig gyakran közvetlen kapcsolatban állnak a kormánnyal vagy akár a magával a miniszterelnökkel (Panyi, 2020; Szelényi–Mihályi, 2020) és nemcsak politikai, hanem jelentős pénzügyi támogatást is élveztek az elmúlt évtizedben (például adókedvezmények és egyedi állami támogatások formájában). A közelmúltbeli növekedési pálya környezeti következményei azonban mindezidáig rejtve maradtak és ez az a terület, ahol hozzá kívánunk járulni a tudományos szakirodalomhoz és a kapcsolódó vitákhoz.

A ZÖLD IPARPOLITIKA JELLEMZŐI

A közelmúlt gazdasági válságai (a globális pénzügyi és gazdasági, valamint az eurózána válságával kezdődően, majd a klímaválságon és a Covid-19-világjárványon keresztül) az állami intervencionizmus reneszánszához vezettek világszerte (Mazzucato, 2021). Ezt tovább fokozta az orosz–ukrán háború folyamán kialakuló energia- és élelmezési válság, mindezek következtében az iparpolitika – ismét – visszakerült a tudományos és szakpolitikai viták keresztüzébe (Chang–Andreoni, 2020).

Az iparpolitikák relevanciája, sikere és szükségessége rendkívül régóta zajló viták tárgya a közgazdászok és társadalomtudósok körében. A kelet-ázsiai fejlesztő államok (Johnson, 1982; Amsden, 1989; Wade, 1990) sikeres gyakorlatával szemben számos kevésbé sikeres példát lehet említeni, például Latin-Amerikában és Afrikában (lásd az importhelyettesítő iparosítás kudarcait). A legújabbkori tapasztalatok közül Kína iparpolitikai törekvéseit lehet kiemelni (Barwick et al, 2019; Naughton, 2021), amely azonban ugyancsak egy későn jövő feltörekvő ország nagyon speciális esete. Összességében a 2007–2009-es válság előtt az iparpolitikát a főirányú tudományok képviselői általában elavult fogalomnak tekintették.

A globális pénzügyi válságot követő öt évben azonban világszerte több mint 84 ország fogadott el hivatalos iparpolitikai dokumentumot (WIR, 2018),

ezáltal az iparpolitikai beavatkozások elemzése és gyakorlata visszakerült a főirányú gondolkodásba és a későn jövő perifériális országok bevett gyakorlata helyett, immár a fejlett országok gazdaságpolitikai eszköztárába is bekerült.

Az iparpolitika napjainkban is tartó reneszánsza jól megfigyelhető a vonatkozó nemzetközi tudományos munkák szerteágazó sokaságában is (lásd többek között: Aiginger–Rodrik, 2020; Bulfone, 2022; Chang–Andreoni, 2020), éppúgy, mint a magyar nyelvű írások körében (Botos, 2010; Voszka, 2019; Trautmann–Vida, 2021). A legújabb kutatások nyomán konszenzus van kialakulóban a tekintetben, hogy a *fenntartható fejlődés* globális és egyre fokozódó kihívásainak kezeléséhez új iparpolitikákra van szükség (Szalavetz, 2015). Az újratervezett és újrafogalmazott „új” iparpolitika célja, hogy „gazdaságaink és társadalmaink fenntartható strukturális átalakulását a fenntartható emberi fejlődés irányába terelje a Covid–19 utáni időszakban” (Ferranini et al, 2021: 1.). Az iparpolitika ezáltal *határtalanná* vált – Voszka Éva megfogalmazásában (2019). Egyrészt az ipari szektor határa elmosódott, így a vonatkozó politika is túlmutat a klasszikus feldolgozóiparon. Másrészt a korábbi szűk területi vetület is kitágult, számos kormányzat alkalmazza a fejlett világban, sőt például az Európai Unióban még a nemzetek feletti szinten is megjelenik. Harmadrészt az új iparpolitika céljai is kibővültek: a gazdaság strukturális átalakulásának klasszikus célkitűzésén túlmenően megjelennek a társadalmi befogadás és fenntartható (környezetbarát) fejlődés szempontjai is. Tanulmányunkban ez utóbbira összpontosítunk, mivel a hibrid rendszerekkel összefüggésben vizsgáljuk a zöld iparpolitikában rejlő lehetőségeket és kockázatokat.

Napjainkra az állami beavatkozások célja nemcsak a gazdasági növekedés strukturális átalakuláson keresztül történő előmozdítása, hanem ezt az ökológiai korlátok és környezeti szempontok figyelembevételével kell elérni. A zöld növekedést – a fenntartható fejlődés egyik kulcselemét – Rodrik (2014: 469. – a szerző fordítása) egy olyan gazdasági fejlődési pályaként határozza meg, amely a „nem megújuló erőforrások fenntartható használatán alapul, és amely teljes mértékben internalizálja a környezeti költségeket, beleértve legkritikusabban az éghajlatváltozással kapcsolatos költségeket”. Ennek megfelelően a zöld iparpolitika alapvető dimenziói: a CO₂-kibocsátás csökkentése és az ipari termelés erőforrás-hatékonyságának növelése.

Következésképpen a zöld növekedés és a zöld iparpolitika meghatározása során a fenntartható fejlődés elérése érdekében össze kell kapcsolni a *termelékenységi* kritériumot az *erőforrás-hatékonysági* kitétel figyelembevételével. Míg az előbbi a gazdasági szerkezetváltás révén elérhető magasabb termelékenységre helyezi a hangsúlyt a gazdasági növekedés és társadalmi jólét növelése érdekében, addig az utóbbi a gazdasági fejlődés és az emberi jólét erőforrások kimerülésétől és a hulladéktermeléstől való függetlenítését célozza (UNEP, 2011). Mindezek nyomán zöld iparpolitikának tekinthetünk minden olyan

„kormányzati intézkedést, amely az alacsony szén-dioxid-kibocsátású, erőforrás-hatékony gazdaság irányába történő strukturális átalakulás felgyorsítását célozza oly módon, hogy egyúttal a gazdaság termelékenységének növelését is lehetővé teszi” (Altenburg–Assmann, 2017: 11. – a szerzők fordítása).

Egyrészt a piaci kudarcok (pl. a természeti erőforrások nem megfelelő árazása) és a fiatalabb iparágak védelmére vonatkozó érvek sokkal erősebb elméleti megalapozást nyújtanak a zöld növekedést elősegítő állami beavatkozásokhoz, másrészt a globális közjavak logikája és a klímaváltozással kapcsolatos sürgősségi nyomás (nevezetesen, hogy a késleltetett átállás költségesebb, ha nem lehetetlen) is alátámasztják a zöld iparpolitikák szükségességét. Ezen túlmenően, míg az eddigi ipari, gazdasági szerkezeti átalakulásokat történelmileg a piaci szereplők új technológiák és innovációk által lehetővé tett profitmaximalizáló magatartása hajtotta, addig a zöld átalakulást nagyrészt a politikai szereplők és az általuk bevezetett politikák mozgatják (Allan et al, 2021; Pegels–Altenburg, 2020). Egy ilyen *politika által vezérelt folyamatnak* azonban megvannak a maga kockázatai és hátulütői, különösen a hibrid rezsimek kontextusában.

A hagyományos iparpolitikáknak is voltak kockázatai és hátrányai és széleskörűen kritizálták is azokat, elsősorban az erőforrások helytelen elosztása (például a győztesek kiválasztásának stratégiája nyomán) és a politikai foglyul ejtés kockázata miatt (ami korrupcióhoz és a járadékvadász magatartás elterjedéséhez vezetett). Az iparpolitikák hívei szerint azonban ezen negatívumok mérsékelhetők megfelelő szakpolitikai tervezéssel és végrehajtással (Rodrik, 2014), a beágyazott autonómia, a fegyelem és az elszámoltathatóság elvei mentén. A kelet-ázsiai fejlesztő államok klasszikus tapasztalataiból levonható tanulságok közül kiemelhetjük a *fejlesztési struktúrákkal és szerepekkel* kapcsolatos meglátásokat (Vu, 2007). A fejlesztési struktúrák az állami kapacitások és autonómia magas szintjére utalnak, azaz, hogy az iparpolitikát alkalmazó kormányzatok képesek legyenek a fejlesztési programokat megfelelően végrehajtani. A megfelelő fejlesztési szerepeket pedig a jövőkép vagy az ideológia biztosítja, amely képes a fejlesztési prioritások meghatározására és biztosítja a fejlesztési paradigma koherenciáját.

Valójában éppen ez utóbbi terén, a fejlesztési elképzelésekben látjuk a fő különbséget a hibrid rendszerek zöld iparpolitikái esetében. Még, ha létezik is erős állami kapacitás és autonómia a mai autokráciákban, a politikai akarat és a prioritások másképp alakulnak napjainkban, mint a klasszikus fejlesztő államok esetében. Ez utóbbiaknál a világháború utáni időszakban a rendszer-szintű sebezhetőség rákényszerítette a politikai vezetőket a legfőbb fejlesztési prioritás (gazdasági növekedés) melletti „őszinte” elköteleződésre (Doner et al, 2005). Mivel a kortárs hibrid rezsimek vezetői alapvetően eltérő külső és belső kontextussal szembesülnek, a politikai hatalom legitimációja különböző

tényezőkön alapulhat, ami eltérő belső működési dinamikához vezethet. A papíron megfogalmazott gazdasági fejlesztési célokat a politikai célok felülírhatják, miközben a zöld iparpolitikák nem a zöld célok melletti őszinte elköteleződést mutatják, hanem csupán eszközként szolgálnak a politikai hatalom mindenáron történő fenntartásához.

A kortárs hibrid rezsimek egyik fontos jellemzője a politikai retorika és a szakpolitikai gyakorlat eltérése (Bohle–Greskovits, 2019), és látni fogjuk, hogy ez a zöld fejlődéssel kapcsolatban is jelen van. Míg a politikai diskurzusban, kapcsolódó stratégiákban és szabályozásokban létezik a zöld elkötelezettség (bár gyakran csak a CO₂-kibocsátásra redukálva azt), ezek csupán a külső szereplők – globális vagy regionális közösség – felé célozzák a látszat fenntartását. Ugyanakkor a gazdaságpolitikai gyakorlatok jelentősen eltérnek, mivel ezeket a politikai és nem a zöld fejlődés céljainak szolgálatára „optimalizálják”.

Az új iparpolitikák határai jelentősen kibővültek, ami a visszaélések fokozott kockázatához vezet, mivel ez lehetővé teszi a kortárs hibrid rendszerek számára, hogy az állami beavatkozásokat új területekre is kiterjesszék, és ezeket zöld retorikával legitimálják. Az a tény, hogy a zöld iparpolitika a hibrid rendszerek működésének integráns részévé válik, szisztematikus elemzést igényel. Nagy a valószínűsége annak, hogy a zöld retorika és a kapcsolódó intézmények és szabályozások csupán ürügyként szolgálnak a további állami intervencionizmushoz. Ez akár olyan nem fenntartható politikai és üzleti gyakorlatok elterjedéséhez is vezethet, amelyek jelentősen károsíthatják a természeti környezetet és negatívan befolyásolhatják az éghajlatváltozást, valamint az ezzel kapcsolatos célkitűzéseket. Az alábbiakban a magyar eset vizsgálatán keresztül ezen kockázatokat és gyakorlatokat illusztráljuk.

IPARPOLITIKA ÉS KÖRNYEZETVÉDELEM MAGYARORSZÁGON

A zöld iparpolitikának minden ágazatra ki kell terjednie beleértve az építőipart és az energiaszektort is, illetve a gazdaságpolitikai koherencia jegyében össze kell hangolni más gazdasági beavatkozásokkal és a környezetvédelemmel. A környezetvédelmi szempontok figyelembevétele minden fejlesztési beavatkozás esetében megkerülhetetlen kellene legyen, ezért a szemléltető példák tárháza igen szerteágazó. Terjedelmi korlátok miatt itt illusztrációs céllal mutatunk rá ezek sokszínűségére, bár példáink mind egy irányba mutatnak: a retorika és a gyakorlat eltérése felé. Jól kiviláglik, hogy a zöld politika csupán eszköz, amely a hatalmon lévő politikai elit céljait szolgálja.

A magyar kormány többször is ellenezte a klímavédelemmel kapcsolatos globális intézkedéseket, a multinacionális cégeket hibáztatva. Orbán Viktor 2021-ben így fogalmazott:⁵ „a klímavédelem árát a klímarombolóknak kell megfizetniük, tehát viseljék a terhet a nagy cégek”. Amint azt később

bemutatjuk, a magyar hatóságok gyakorlata ellentmond ennek – például az óriás akkumulátorgyárak esetében.

Varga Judit (2020) igazságügyi miniszter is hasonlóan érvel: „a zöld liberalizmussal ellentétben a környezetvédelem konzervatív megközelítése azon a meggyőződésen alapul, hogy csak helyi megoldások, nem pedig homályos, betarthatatlan globális kötelezettségvállalások vezethetnek a környezetvédelem hatékony javulásához”. Azonban, mint látni fogjuk, a helyi erőfeszítéseket, a civil szervezeteket és a tiltakozásokat a magyar hatóságok rendszerint figyelmen kívül hagyják, a döntések vagy a jogalkotás előtt nem konzultálnak a civil vagy szakmai szervezetekkel. Magyarország 59 ország közül az 50. helyen szerepel a Climate Change Performance Index 2023-as rangsorában, mivel például az új szélturbinák telepítése gyakorlatilag tilos, a geotermikus energia felhasználása a benne rejlő lehetőségekhez képest rendkívül alacsony. A háztartásokban történő hulladékégetés ugyan illegális, de megtűrt, rendkívül elterjedt és szennyező (Burck et al., 2022).

A magyar kormány és a kormánypártok retorikája hivatalosan éghajlatvédő, de gyakran relativizálják annak hatásait. A klímaváltozást nem tagadják, de hatásait eltúlzottnak tartják és a klímavédelmet a globális hatalmak eszközének tekintik.⁶ Álláspontjuk tehát hasonló az európai jobboldali populista pártokéhoz (Ruser–Machin, 2019; Huber et al., 2021), és megerősíti Kulin et al. (2021) megállapításait a klímaváltozás-szkepticizmussal pozitívan összefüggő nacionalista ideológiáról. Hoerber et al. (2021) a magyar álláspontot „ego-ökológiá”-nak nevezi, rámutatva, hogy nem tagadja ugyan az éghajlatváltozást és éghajlatjavító célokot fogad el, de az éghajlatváltozást a migrációval kapcsolja össze és nacionalista jelleggel érvel. Orbán Viktor 2020–21 folyamán akadályozta az uniós szintű döntéshozatalt a 2030-ra vonatkozó klímacélokról,⁷ kijelentve, hogy ezek veszélyeztetik Magyarországot és az energiaárak emelkedését okozzák.⁸

A szavazatszerzés érdekében hozott populista gazdasági intézkedések ártottak a környezetvédelemnek és az energiahatékonyságnak. A közüzemi (energia, víz, szemétszállítás) árakat a kormány 2013–2014-ben adminisztratív úton csökkentette, ami növelte Orbán népszerűségét. A közüzemi vállalatok ezt követő veszteségei arra ösztönözték a külföldi cégeket, hogy elhagyják ezeket az ágazatokat és állami tulajdonú vállalatok vették át a helyüket. A bevételkiesések akadályozták a víz- és fűtési közművek elavult infrastruktúrájának felújítását. A rezsicsökkentéseknek más negatív éghajlati következményei is voltak: növelték az energiafogyasztást, lassították a fenntartható energiaformákra való átállást, a legkiszolgáltatottabb csoportokat (fával és szénrel fűtők) nem igazán segítették, az energiahatékony épületfelújításokat halasztották (Weiner–Szép, 2022). A kormány 2021 novemberétől 2022. december 6-ig (a piaci ár mintegy felénél) „benzínárplafont” szabott ki a háztartások számára. Ez az üzemanyag-fogyasztás jelentős növekedéséhez vezetett. Ugyanakkor a szűkös erőforrásokkal rendelkező önkormányzatok (különösen Budapesten)

küzdenek a tömegközlekedési szolgáltatások fenntartásával. Az újabb populista intézkedés, a 2023. február 18-án előzetes egyeztetés nélkül bejelentett kedvezményes vármegyei közlekedési bérlet további veszteségeket okoz a tömegközlekedésnek. A magyar kormány a korrupciós mechanizmusok mellett ezekkel az intézkedésekkel is elhanyagolja a zöld energiapolitika egyik fontos feltételét, a piaci mechanizmusok és a verseny alkalmazását (Pegels et al., 2018).

A környezetvédelmi intézmények és a civil törekvések leépítése

2010-ben megszüntették a Környezetvédelmi és Vízügyi Minisztériumot és feladatait a Belügyminisztériumhoz helyezték át. A környezet- és természetvédelmi hatáskörök csökkentek és átkerültek a Földművelésügyi Minisztériumhoz, államtitkári szintre (Kiss–Fazekas, 2019). 2015-ben a regionális zöldhatóságokat (amelyek feladata volt például az ipari üzemek ellenőrzése) megfosztották szervezeti önállóságuktól és a megyei kormányhivatalokba integrálták őket. Ez a környezetvédelmi ágazat szabályozási hatáskörének leépülését és a szakértelem csökkenését jelentette, mivel a megyei hivatalok vezetői politikai kinevezettek, gyakran környezetvédelmi képezés és tapasztalat nélkül (Krasznai Kovács–Pataki, 2021).

A természetvédelem finanszírozása folyamatosan csökkent.⁹ Tíz nemzeti parki igazgatóság működik az országban, amelyek korábban természetvédelmi állami jogkörrel (végrehajtási hatáskörrel) rendelkeztek. A nemzeti parkok feladatai és pénzügyi szükségletei az EU-csatlakozás után jelentősen megnövekedtek, de az állami finanszírozás alig nőtt. A növekvő személyi jellegű kiadások a közmunkások megnövekedett számának köszönhetőek, miközben a szakemberek száma stagnált (Kovács, 2017). A magyar természetvédelmi projekteket ma már szinte kizárólag az Európai Bizottság finanszírozza. A környezetvédelmi díjakból származó összes bevételt a központi kormányzat költségvetésébe irányították át. 2018-ban az Agrárminisztériumban a természetvédelmi szakemberek 44%-át elbocsátották (Krasznai Kovács–Pataki, 2021), azonban, ahogy „A” interjúalanyunk megjegyezte, a létszámleépítés a valóságban 60%-os volt, mert néhány nappal a 44%-os elbocsátás nyilvánosságra kerülése után további elbocsátások történtek. Most „egy hősies kis csoport tartja a szőnyeg szélét, amit a politika (a mezőgazdasági érdekcsoportok) a másik oldalon rángat. De más intézményekben is találhatunk olyanokat, akik nagyon óvatosan, sokat kockáztatva próbálják segíteni a természetvédelmet.”

Az uniós forrásokkal való visszaélés a környezetvédelem területén is gyakori (Fülöp, 2022). Ahogy az EU politikájában és finanszírozásában egyre nagyobb szerephez jutott a klímavédelem és a megújuló energia, az Orbán-kormány itt is megragadta a lehetőséget a pénzszerzésre. A vidékfejlesztési forrásokból Orbán veje és annak apja több millió eurót kapott,¹⁰ valamint ugyanez

a kör Orbán török oligarcha barátjával együtt korábban milliárdos uniós pénzekhez jutott napelemparkok létesítésére.¹¹

Magyarország Alaptörvénye (5. oldal, P/1. cikkely) kimondja, hogy „a természeti erőforrások, különösen a termőföld, az erdők és a vízkészlet, a biológiai sokféleség, különösen a honos növény- és állatfajok, valamint a kulturális értékek a nemzet közös örökségét képezik, amelynek védelme, fenntartása és a jövő nemzedékek számára való megőrzése az állam és mindenki kötelessége”.¹²

Az Orbán kormány ugyanakkor megpróbálta jogilag kiüresíteni a természetvédelmet. 2014-ben a T/2366-os törvénytervezet a nemzeti parkoktól a Nemzeti Földalapkezelő Szervezethez helyezte volna át a természetvédelmi területek irányítását. Az Alkotmánybíróság 2015-ben a törvény egyes részeit alkotmányellenesnek minősítette.¹³ Kisebb jogszabálmódosításokkal a civil szervezetek működését is nehezítették. 2020 márciusától például megszüntették a közigazgatási határozatok elleni fellebbezés lehetőségét (beleértve a természet- és környezetvédelmi ügyeket is), és csak a bírósági per lehetősége maradt (nyolc kijelölt bíróságon), ami nagyon költséges és időigényes (Pánovics, 2020). A környezetvédő civil szervezetek számára elérhető támogatások folyamatosan, jelentősen csökkennek. Ugyanakkor, mint más területen, itt is létrejönnek párhuzamos intézmények jelentős állami finanszírozással, miközben a kormányzat törekszik a valódi civil tevékenység kiüresítésére. A Magyar Köztársaság elnöke viszont 2016-ban megalapította a Kék Bolygó Klíma Alapítványt, amely évente több milliárd forint állami támogatást kap többek között ingatlanvásárlásra, konferenciaszervezésre, médiakampanyra. Egy másik „lojális” szervezet, a Klímakutató Intézet a kormány által nagyvonalúan finanszírozott Matthias Corvinus Collegium alatt működik.

A klímaváltozással kapcsolatban szépen kidolgozott magyar kormányzati stratégiák állnak rendelkezésre. Van Nemzeti Energia- és Klímaterv¹⁴ a dekarbonizációról, Nemzeti Éghajlatváltozási Cselekvési Terv I-II,¹⁵ Nemzeti Tiszta Fejlődési Stratégia az energiatakarékosságról és az üvegházhatású gázok kibocsátásáról.¹⁶ Magyarország rendelkezik Nemzeti Természetvédelmi Alaptervvel,¹⁷ Nemzeti Tájstratégiával,¹⁸ Nemzeti Vízstratégiával.¹⁹ Ezek a dokumentumok megfelelnek a klíma- és környezetvédelem „elvárásainak”, de az ipari és az építőipari gyakorlat ettől eltérő lehet. Például a természetet veszélyeztető projektek esetében a kormány ezeket gyakran „nemzetgazdasági szempontból kiemelt jelentőségű” beruházásoknak minősíti.²⁰ Ebben az esetben a beruházó mentesül egyes jogszabályok alól, az engedélyezési eljárások egyszerűsödnek és általában kihagyják az egyébként szükséges környezeti hatásvizsgálatot is. Ezzel a „kiemelt jelentőségű” címmel a beruházók megkerülhetik a helyi önkormányzati beavatkozásokat bármilyen témában (föld, adók, környezetvédelem stb.). 2012-ben 700 beruházást soroltak a kiemelt kategóriába, 2021-ben a becsült számuk 3000 volt (Csanádi et al., 2022).

Energiapolitikai ellentmondások

Az említett zöld kormányzati stratégiáknak összhangban kellene lenniük a megújuló energiaforrások fejlesztésével. 2022-ben a megújuló energiaforrások aránya a magyar energiafogyasztásban 14% volt, ami európai összehasonlításban meglehetősen alacsony.²¹ 2016-ban a 277/2016. (IX. 15.) számú kormányrendelet megtiltotta a szélerőművek építését a településhatároktól számított 12 km-es körzetben, ami gyakorlatilag lehetetlenné tette az építkezést a sűrűn lakott országban.²² A 2020-ban készült Nemzeti Energia- és Klímaterv is a szélenergia csökkenését és megszűnését prognosztizálja 2035–2040-re, míg a napenergia növekedését irányozza elő. A szélenergia elhanyagolásának valódi oka nem ismert, hiszen még az energetikai és természetvédelmi szakemberek is egyetértenek abban, hogy a magyar földterület mintegy 10%-a képes lenne a szélenergia termelésére mindenféle környezeti ártalom nélkül (Balázs, 2022). A napenergiát viszont 2016 óta széles körben támogatja az állam, mivel a NER jó üzleti lehetőséget látott a napelemparkokban és néhány farmtulajdonost kisajátítással is megfenyegettek, ha nem engedi át a földet. Az átláthatatlan állami megújulóenergia-támogatási (METÁR) tendereken a miniszterelnök vejehez kötődő cégek nyertek (SZGK, 2021). 2021 végén a tender feltételei radikálisan megváltoztak egy másik NER üzleti csoporthoz tartozó biomassza-termelő javára, aki megnyerte a pályázatokat (amelyek csak egy napig voltak nyitva).²³ Hálózati problémákra hivatkozva 2021 óta nem jutnak csatlakozási engedélyhez a naperőművek, 2022 ősze óta nem táplálhatnak a hálózatra a kisméretű napelemes rendszerek. A visszatáplálás felfüggesztése a háztartások számára értelmetlenné, a vállalatok számára pedig drágává teszi a napenergia-beruházásokat. Mint „E” interjúalanyunk elmondta, a biomassza problémás lehet, mivel évek óta bizonytalan a hazai felhasználás eredete, a hivatalos statisztikákban a felhasználás jóval meghaladja a forrásokat. Bár a jogszabályok 2022. eleje óta szigorúbb fenntarthatósági igazolást követelnek meg a biomassza-erőművektől, az új rendszer működéséről egyelőre kevés a tapasztalat.

Az energiaátmenetet lassítja és a klímacélok elérését is nehezíti ugyanakkor a fokozódó fakivágás, immár rendeleti háttérrel. Az energiaárak emelkedése nyomán a magyar kormány 2022-ben a 287/2022 (VIII.4.) számú tűzifa-rendeletében felfüggesztette a védett állami erdőkben a fakivágási tilalmat, így a fák kivágása az előzetesen meghatározott kivágási határidőnél akár 20 évvel korábban is megtörténhet, és a madarak fészkelési időszakában is lehet vágni. Az erdőket nem kell a korábban elvárt gondossággal felújítani, a fakitermelő utak engedély nélkül építhetők, és a mezőgazdasági miniszter korlátozás nélkül dönthet úgy, hogy bármely erdő az erdőtervben foglaltakon kívül is kivágható.²⁴ Mint „A” interjúalanyunk rámutatott, a tarvágás már évek óta folyik, most ezt a rendelettel csak legalizálták és kiterjesztették, ráadásul a NER-tulajdonú magánerdőket semmi sem szabályozza. (2019-ben egy 180 éves védett bükkös erdőt rongáltak meg, ahol ritka madárfajok élnek.²⁵ A Balaton-fel-

vidéki erdőkben is hasonló tevékenységeket figyeltek meg.²⁶) A lakossági tiltakozások hatására az agrárminiszter a tűzifa-rendelettel kapcsolatban mindössze egy utasítást adott ki megnyugtatóként, ami viszont nem írja felül a jogszabályt.²⁷ A 2022 őszén bejelentett hatósági áras tűzifa-program politikai marketingeszköznek megfelelt, de környezeti hatásai – főleg, ha a populista intézkedés éveken át fennáll – az erdőkre nézve rendkívül károsak.²⁸

2023 februárjában jelentették be a kormány nagyszabású 6000 milliárd forintos energetikai tervét, amit az EU-s Helyreállítási Alapból szeretne finanszírozni. Ennek része a hálózatfejlesztés, lakossági energiahatékonysági beruházások, megújuló energiaforrások fejlesztése is.²⁹

ILLIBERÁLIS RENDSZER ÉS A KÖRNYEZET: SZEMLÉLTETŐ PÉLDÁK

A következőkben szemléltetjük, hogyan működik a magyar hibrid rezsim a környezet- és természetvédelem területén. Több területen is a környezetvédelmi szempontok elhanyagolását és a profit előnyben részesítését tapasztalhatjuk a természeti értékekkel szemben. Természetesen ez a zöld iparpolitikát és annak hátterét is gyengíti, beleértve az építőipart és a feldolgozóipart is. A természeti értékek pusztulása az éghajlati célok teljesíthetőségét is csökkenti. A következőkben ismertetett esetek azt mutatják, hogy a hatalommal, illetve politikai kapcsolatokkal rendelkező aktorok üzleti, vagy egyéni haszonszerzése (ez gyakorlatilag a korrupció szélesebb értelemben vett definíciója³⁰) és a hibrid rezsim politikai érdekei hogyan írják felül a környezet- és természetvédelem szempontjait és ezt hogyan teszik lehetővé a hatóságok, jogszabályok. Ezáltal szemléltetjük, hogy a hibrid rezsim azon alapvető jellemzője, hogy a politikai elit politikai haszonszerzés céljából instrumentalizálja a törvényi rendelkezéseket és azok megvalósításának hatósági ellenőrzését, érvényesül a zöldpolitikák területén is. A gazdasági aktorok szerint két csoportra oszthatva mutatjuk be eseteinket: az egyik csoportnál a motiváció a hazai kormányközeli cégek és vállalkozók anyagi haszonszerzése, a másiknál pedig a politikai haszon a fő cél a külföldi nagyberuházók kedvezményeivel – de az első csoport anyagi haszna itt is jelen van.

KORMÁNYKÖZELI CÉGEK ÉS VÁLLALKOZÓK

2010-től gyors ütemben épült ki a magyar „haveri kapitalizmus”. Az állami földek (és az EU-ból érkező milliós agrártámogatások³¹) szétosztási gyakorlatát az akkori agrár államtitkár, a biogazdálkodást felkaroló és oktató Ángyán József már 2012-ben bírálta és lemondott. Az élelmiszeripar alapja a mezőgazdasági termelés, így a megfelelő iparpolitikát ezzel az ágazattal is össze kellett

volna hangolni. A biogazdálkodás elterjesztése és támogatása a magyar kormány deklarált célja, 2015–2019 között két és félszeresére nőtt is a biogazdálkodással művelt magyar szántóterület, de az EU-tagországokat tekintve csak a 21. helyen állunk,³² a jelentős Európai Unió támogatások ellenére is. Ángyán nyílt kormányzati kritikájára válaszul 2013-ban az akkor már 22 éve működő Kishantosi Biofarmot, a fenntartható vidékfejlesztést népszerűsítő bemutató és oktató gazdaságot felszámolta az Orbán kormány. 2013-ban 452 hektárnyi mezőgazdasági területükre 20 évre szóló bérleti szerződést ítélt oda a kormány tíz másik (jelentős mezőgazdasági tapasztalattal nem rendelkező) pályázónak. Az új bérlők, becslések szerint 150 millió forint értékű termést tettek tönkre, alig két hónappal azelőtt, hogy az betakarítható lett volna.³³ A per hat évig húzódott, és bár végül 2021-ben Kishantos és a Greenpeace nyert, a mintagazdaság már tönkrement. Ángyánnak volt egy 1990-ben alapított, biológiai gazdálkodást kutató és oktató egyetemi intézete is, amelyet 2014-ben bezártak (Krasznai Kovács–Pataki, 2021). Ennél az esetnél a kormány által kijelölt aktorok földszerzése mellett a „politikai bosszú” is motiváció volt.

A haszonszerzési motívum érvényesülését és a hatósági asszisztenciát ehhez jól mutatják hazánk tavainak esetei. Helyi és országos civil szervezetek rendszeresen tiltakoznak a magyar tavak építkezésekkel történő környezetrombolása ellen, többnyire eredménytelenül. 2018-ban elfogadták a 1861/2016. XII. 27. 2020-tól hatályos, a *Balaton* fejlesztéséről szóló törvényt, mintegy 130 milliárd forintos állami támogatással.³⁴ A beruházási tervekben Orbán legközelebbi barátai és veje szerepelnek a tó körüli kempingek és szállodák tulajdonosaiként (Keller-Alant, 2018). A Balaton-fejlesztési programot „nemzetgazdaságilag kiemelt jelentőségű” beruházássá nyilvánították, így az mentesül az általános szabályok alól. A gyermektáborokat eladták apartmanok építésére, a strandokat privatizálták, az ingyenes strandok eltűntek.³⁵ Védett erdőt vágta ki (előzetes bejelentés nélkül) egy helyi polgármester fia kedvéért,³⁶ és fokozottan védett nádasokat távolítottak el. Hasonló pusztítás történt a történelmi és európai védettségű Tihanyi-félszigeten is a NER érdekei miatt (Csanádi et al, 2022). A Balaton körül 37 településen történt fakivágás, nádpusztítás és felesleges építkezés (Horn, 2022).

Az osztrák határon fekvő *Fertő-tavon*, amely védett állatok és vonuló madarak lakhelye, a kormány nagyszabású fejlesztési projektet finanszíroz „stratégiai turisztikai területté” nyilvánítva azt. A miniszterelnök barátja (Mészáros Lőrinc) egy hatalmas luxushotel építését tervezi tenispályákkal, parkolóval és jachtbőlével a tó partján és a beruházás a helyi és külföldi tiltakozások ellenére elindult (Erdélyi, 2019). Az építkezés érinti a törvény által védett³⁷ tó medrét és partját, de ennek ellenére a helyi vízügyi igazgatóság engedélyt adott rá.

A *Velencei-tó* körüli településeken is számos kormányközeli vállalkozó építkezése folyik. Az egyikben homokos strandot és plázát építettek, a másokban

237 ezer négyzetméter közterületet adtak magánkézbe, földeket minősítettek át, szabad strandokat zártak el a nyilvánosság elől.³⁸ A Velencei-tó vízszintje 2021-re kritikusan alacsony szintet ért el, a tó megmentéséhez és helyreállításához 40 milliárd forintra lenne szükség, amit a kormány nem volt hajlandó biztosítani (Inotai, 2021). Ezzel egy időben azonban 2021-ben döntés született egy 43 milliárd forintos óriási evezős sportközpont építéséről, amelyet az Orbán fiának barátja tulajdonában lévő West Hungaria Bau nevű cég épít (Zsilák, 2021).

A *tatai Öreg-tó* is természetvédelmi terület, rengeteg vándormadár élőhelye. Az Avalon Park Kft. (a kormány által támogatott Hell Energy csoporthoz tartozó cég³⁹) úgy döntött, hogy 120 szobás szállodát épít a parton, ezzel veszélyeztetve az egyedülálló természeti helyet (Zsuppán, 2021). A helyi lakosság hevesen tiltakozott a szálloda ellen, de mint „C” interjúalanyunk elmondta, az Avalon képviselője nem kommunikált velük, a polgármester támogatta az építkezést, a tatai országgyűlési képviselő pedig még a civilek petícióját sem vette át. Ennek ellenére a civilek helyi népszavazást szerveztek, ahol a helyi lakosság nagyon aktív volt. Ahogy „C” interjúalany elmondta, sokan hazajöttek külföldről, vagy lemondták a nyaralásukat a 2022. július 31-ére kitűzött esemény miatt. Végül a népszavazás nem lett érvényes, de az kiderült, hogy a lakosság erősen elutasítja a projektet. Az építkezés terveiről azonban nem mondtak le, „közművezeték épül a kitűzött terület irányába” (C). A tatai képviselő-testület korábbi ígérete ellenére november 30-án módosította a helyi építési szabályzatot, amibe a „kulturális rendezvény” helyett „kulturális rendeltetés” létesíthetősége került bele az adott területen.⁴⁰

A kormányközeli vállalkozások legfőbb terepe az építőipar.⁴¹ A magyar hibrid rendszerben az építkezésekből származó profit felülírja a természetvédelmi szempontokat. A kétharmados törvényhozás segítségével a kormány a budapesti természeti területeket romboló beruházások többségét is „kiemelt jelentőségű” beruházássá nyilvánította. Régi nagy fákat vágta ki vagy tették tönkre a lakossági tiltakozások ellenére például a Városliget-projekt miatt. Társadalmi tiltakozás volt az észak-budapesti Duna-partra tervezett mobilgát ellen is, amely 1500 darab többszáz éves fa eltávolítását tette volna szükségessé. A gát egy olyan területet védett volna, amelyre kormányközeli vállalkozó kapott építési engedélyt.⁴² A fővárosi főpolgármester-váltás következtében a mobilgát tervét elvetették. Ugyanakkor az elmúlt évtizedben megszaporodtak a NER-es vállalkozók irodaházai, szállodái és társasházai, amelyeket gyakran szintén kiemelt jelentőségű beruházásnak minősítettek. A budai részen erdős, zöld területeket pusztítottak el.⁴³ A műemlékvédelmet és az önkormányzati panaszokat sem vették figyelembe a kormányzati baráti körbe tartozó orosz oligarcha angyal földi beruházásánál,⁴⁴ hasonlóan a miniszterelnök török barátjának városrész-építéséhez a Vágóhíd helyén.⁴⁵ A fővárososon kívül több városban a helyi hatóságok eladtak és/vagy átminősítettek területeket, kivon-

va azokat a jogi védelem alól, módosítva a szabályokat és engedélyt adva különféle építkezésekre.⁴⁶

Amellett, hogy a NER építkezései természetvédelmi területeket rombolnak le, egyes vállalataik is felelőtlenül működnek. Jól példázza ezt a Mátrai Erőmű–Viresol esete. A német többségi tulajdonos 2017-ben 5,9 milliárd forintért adta el a veszteséges Mátrai Erőművet egy olyan holdingnak, amely részben Mészáros tulajdonában van. A Mátrai Erőmű pénzügyi tartalékait osztalékként fizették ki a tulajdonosoknak, veszélyeztetve a dolgozók bérének kifizetését. 2019 végén az MVM 17,4 milliárd forintért vette meg az erőművet, majd további 57 milliárd forintot költött a cégre. Így 5,9 milliárd forint (a 2017-es ár) helyett 74,4 milliárd forintot költöttek a cégre az adófizetők pénzéből (Magyar, 2020).

2019 őszén a Mátrai Erőmű dolgozói megbetegedtek, mert az üzem víztározójába mérgező anyag került, ami a helyi patak halainak pusztulását is okozta. A polgármester napokig nem reagált, a kormány szóvivő szerint pedig „nem találtak szabálytalanságot”. Hónapokkal később kiderült, hogy a víztározó szennyezése nyár óta folyamatos volt, erről a Mátrai Erőmű vezetői is tudtak, de nem tájékoztatták a dolgozókat. A szennyezés a Viresolból, Mészáros közeli keményítőgyárából származott. A hatóságok vonakodva vizsgáldtak, a dokumentumokat titkosították, és végül a rendőrség és a megyei ügyészség is megállapította, hogy nem történt szabálytalanság és nem vonható felelősségre a cég. A helyiek hallgattak, mert a Mészáros-féle erőmű és a keményítőgyár foglalkoztat szinte mindenkit az egész környéken. Ez az eset is, hasonlóan a Jia et al. (2018) által leírt államilag pártfogolt kínai cégek védelméhez, azt mutatja, hogy hibrid rendszerekben, autokráciákban a hatalmon levők gazdasági érdekeltségéinél nincs valódi hatósági ellenőrzés, ha felelőtlenül járnak el.

Külföldi nagyberuházók érdekei

A kormány által támogatott külföldi cégek is jelenthetnek környezeti kockázatot. A német nagybefektetők közvetlen kormányzati összeköttetései köztudottak (Panyi, 2020). A kormány pedig akkor is kiszolgálja igényeiket (gyors jogszabálymódosítással, rendeletekkel), ha azzal a természetvédelem sérül. 2010-ben például gyorsított rendeleti eljárással minősítették át Natura 2000 területet beruházási célterületté, az Audi bővítése érdekében.⁴⁷ „F” interjúalanyunk szerint „a gyorsaság és flexibilitás kedvező a külföldi befektetőknek, az alkuerő mérettől és beruházástól is függ”.

Az egyik, napjainkban erősen vitatott téma a hatalmas energia- és vízigényű ázsiai tulajdonú elektromos akkumulátorokat gyártó vállalatok működése. 2018 és 2022 között tizenkilenc ázsiai akkumulátorgyártáshoz köthető vállalat kapott jelentős állami támogatást (átlagosan a beruházásuk 11,5%-át) a

magyar kormánytól. Debrecen területére például 3330 milliárd Ft értékű új (kínai és dél-koreai) akkumulátorgyártó beruházásokat jelentettek be 2022-ben. A gyárak kiváló minőségű termőföldekre épülnek. Mint „D” interjúalanyunk rámutatott, a dél-koreai cégek ráadásul általában elavult és környezet-szennyező technológiát hoznak Magyarországra, miközben az EU a kiterjesztett gyártói felelősség elve szerint a fogyasztás utáni szakaszban a gyártó országnak kell gondoskodnia ezen akkumulátorok újrahasznosításáról. Ezen új iparág erőltetett fejlesztését nem hangolták össze az agrárpolitikával, vízgazdálkodással, természetvédelemmel és energiapolitikával. A már működő dél-koreai akkumulátorgyárak zaj-, víz- és légszennyezést, valamint számos lakossági panaszt okoztak. A magyar hatóságok reakciója minden esetben három hasonló mintát mutat (Éltető, 2023):

1. A kormány az akkumulátorgyárak építését „nemzetgazdasági szempontból jelentős, kiemelt beruházásnak” minősíti, továbbá 2020-ban rendelettel különleges gazdasági övezetek kialakítását tették lehetővé. (Az első Gödön, a Samsung akkumulátorgyár számára hozták létre, majd 2021-ben Ivánca körül jött létre a második, ahol a koreai SK Innovation építi a harmadik magyarországi akkumulátorgyárát). Ezekre a kiemelt beruházásokra egyszerűsített eljárások, enyhébb szabályozások vonatkoznak, és az önkormányzatoknak nincs beleszólásuk a döntésekbe.

2. Nincs előzetes társadalmi konzultáció és tájékoztatás, a döntések nem átláthatóak, a beruházási engedélyeket gyors(ított)an megadják és az építkezés hamar megkezdődik.

3. Problémák esetén a gyárak és a hatóságok titkosítják, visszatartják vagy késleltetik az információkat, a vizsgálatok hiányoznak vagy nem elég alaposak. A gyárakat ritkán büntetik, ha igen, akkor kis pénzüsszegekkel.

Ez utóbbira jó példa a gödi Samsung akkumulátorgyár esete. „B” interjúalanyunk említette, hogy a cég 1,5 évet kapott a zajcsökkentési intézkedési terv elkészítésére, majd az időszak végén egy csendes napon mérték a zajt, bizonyítva, hogy minden rendben van. Később, mivel a zajhatárértéket folyamatosan újra túllépték, a gyár újabb 1,5 évet kapott egy újabb intézkedési terv teljesítésére. 2022-ben a civilek egy akkumulátorgyárakban használt mérgező oldószert találtak 14 méter mélyen a talajvízben, de a hivatalos ellenőrzés csak a csapadékvíz-tározók környezetében végez ellenőrző vizsgálatokat, 1,5-2 méter mélyen. A civil feljelentést a vízügyi hatóság azzal utasította el, hogy a civileknek nincs bizonyítékuk arra, hogy a mérgező hatású oldószert a Samsungtól származik. Később adatigénylési per során kiderült, hogy a gyár területén lévő monitoringkútból 2016 óta nem vettek vízmintát és a kutat 2018-ban be is tették.⁴⁸

Ezek a beruházások a következő években Magyarország energiatermelési kapacitásának jelentős növelését teszik szükségessé. A lakosság aggódik a helyi

vízellátásért is, a Debrecenben épülő kínai óriásgyár ellen újabb petíciók születtek és heves lakossági fórumok zajlottak. Ennek ellenére a gyár a katasztrófavédelmi és környezethasználati engedélyt is megkapta. A gyárak körüli infrastruktúra és vezetékhálózat kiépítését kormányközeli cégek végzik, adófizetői pénzből. Az akkumulátorgyártó nagyhatalommá válás kitűzött politikai célja miatt sérül tehát a lakosság élhető környezethez való joga és a környezet védelme.

KÖVETKEZTETÉSEK

Cikkünkben rávilágítottunk a kortárs hibrid rendszerek egyik, eddig elhanyagolt fejlődési vetületére, a környezeti dimenzióra. Hipotézisünk szerint ezekben a hibrid rezsimekben a zöld fejlődési célok és gazdaságpolitika eszközzé válik a politikai elit érdekeinek szolgálatában, elsősorban a politikai hatalom fenntartása és a járadékszerzés érdekében. Következésképpen a környezetvédelmet és a zöld politikákat elhanyagolják, vagy a politikai elit gazdagodására használják fel.

Az eseteinkkel illusztrált magyar gyakorlat azt mutatja, hogy a zöld iparpolitika elvei nem érvényesülnek. Nincsenek fejlesztési elvek, nincs jövőkép, nincs koordináció és nincs elszámoltathatóság. Nem találunk olyan koherens gazdaságpolitikát, amely tiszteletben tartaná a fenntarthatósági és klímavédelmi szempontokat. Az elkészített stratégiák célja az uniós követelmények teljesítése (a zöld elköteleződés látszatának fenntartása) és az uniós pénzügyi források bevonása, ahol viszont motiváció a kormányközeli szereplők vagyonszerzése is.

Magyarország esete rávilágít arra, hogy a hibrid rendszerek torz intézményi keretei között sokkal nagyobb a zöld iparpolitikák kiüresedésének kockázata, mint a demokráciákban, ahol működnek a fékek és ellensúlyok és élénk a civil társadalom.

A zöld szempontok elhanyagolásának fő mechanizmusai minden területen hasonlóak: 1. Nincs társadalmi konzultáció és részvétel, nincs átláthatóság és tájékoztatás; 2. A döntéshozatal központosított (a szennyező gyárakat a „jelentős kiemelt beruházások” közé sorolják, és kivonják az önkormányzatok hatásköréből), a környezeti szempontok helyett a politikaiak érvényesülnek; 3. A kapcsolódó hatóságok és szabályozások politikai foglyul ejtése és/vagy kiüresítése történik; 4. A civil kezdeményezések és szervezetek elnyomása és ellehetetlenítése; 5. Átpolitizált a kommunikáció és erős a propaganda (szükség esetén kettős beszéd, más retorika alkalmazása a nemzetközi színtér és a hazai választók felé).

Az illiberális politika tehát károsítja a környezetet és veszélyezteti a zöld fejlődést. A zöld gazdaságpolitikák persze eltérőek lehetnek a különféle hibrid rendszerekben – ami további vizsgálatot és összehasonlító elemzést igényel –,

mindazonáltal a zöld szempontok instrumentalizálásának logikája közös jellemzőnek tűnik.

JEGYZETEK

- ¹ A tanulmányhoz fűzött értékes észrevételekért köszönettel tartozunk a két anonim lektornak.
- ² Bár a hibridológia a társadalomtudományokban sokáig elsősorban a poszt-kolonialista diskurzusban használt kategória volt, napjainkra elterjedt ennek általánosabb használata a hibrid rezsimiek elemzésére (Cassani, 2014; Morlino, 2021)
- ³ Dahl (1971) nyomán ezek: 1) általános választójog; 2) rendszeres, szabad, versengő, tisztességes választások; 3) egynél több politikai párt; és 4) különböző és alternatív információforrások jelenléte.
- ⁴ Megjegyezzük ugyanakkor, hogy meglepő módon nemcsak a hazai kormányzati retorikában (György, 2017; Matolcsy, 2020), de a nemzetközi szakirodalomban is elterjedtek a magyar rezsimet fejlesztő államként aposztrofáló nézetek (Appel és Orenstein 2018; Bluhm és Varga 2020; Wilkin, 2016). Ezek tényalapú cáfolata külön tanulmányt igényelne.
- ⁵ <https://miniszterelnok.hu/a-magyar-csaladok-helyett-a-klimaromboloknak-kell-megfizetniuk-a-klimavedelem-arat/>
- ⁶ <https://magyarnarancs.hu/belpol/a-globalizacio-fedoszerve-125247>
- ⁷ <https://masfelfok.hu/2021/11/05/europai-unios-klimapolitika-magyarorszag-fit-for-55-lakossag/>
- ⁸ <https://www.reuters.com/world/europe/hungarys-pm-orban-blames-eu-climate-change-actions-energy-price-surge-2021-10-08/>
- ⁹ <https://www.mme.hu/lejtmenetben-termeszetvedelem>
- ¹⁰ <https://szeged.hu/cikk/tovabb-novelte-birtokait-a-tiborc-z-csalad>
- ¹¹ <https://www.valaszonline.hu/2018/12/13/bizonyitek-adnan-polat-a-magyar-nemzeti-burzszozia-uj-tagja/>
- ¹² <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=a1100425.atv>
- ¹³ <https://hirado.hu/2015/06/01/alkotmanyellenes-az-allami-foldvagyonrol-szolo-torveny-nemzeti-parkokkal-kapcsolatos-modositasa/>
- ¹⁴ https://energy.ec.europa.eu/system/files/2020-01/hu_final_necp_main_hu_0.pdf
- ¹⁵ <https://hirlevel.egov.hu/2020/01/27/megjelent-az-elso-eghajlatvaltozasi-cselekvesi-terv-es-mellekletei/>
- ¹⁶ <https://cdn.kormany.hu/uploads/document/6/66/666/666e0310ef20606fba9f96f4fbf0d74bbaa1638e.pdf>
- ¹⁷ https://termeszetvedelem.hu/_user/browser/File/Stragegia/NTA%20IV%2027_2015%20OGY%20hat.pdf
- ¹⁸ <https://cdn.kormany.hu/uploads/document/b/b4/b42/b426a961f7c7582d907614cd1a7819b190eff042.pdf>
- ¹⁹ <https://www.vizugy.hu/vizstrategia/documents/997966DE-9F6F-4624-91C5-3336153778D9/Nemzeti-Vizstrategia.pdf>
- ²⁰ <https://njt.hu/jogszabaly/2006-53-00-00>

- ²¹ <https://mavir.hu/web/mavir/energia-mix-eromuvi-brutto-termeles-es-teljes-brutto-villamosenergia-felhasznalas-adatok>
- ²² <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=A1600277.KOR×hift=20160923&txrefere=00000001.txt>
- ²³ <https://telex.hu/gazdasag/2022/01/28/napenergia-helyett-biomassza-meglepo-iranyt-vett-a-magyar-megujulo-tamogatas>
- ²⁴ <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=A2200287.KOR&dbnum=1>
- ²⁵ <https://168.hu/itthon/kivagtak-az-egyik-legidosebb-180-eves-magyarorszagi-erdot-a-bukki-nemzeti-parkban-167687>
- ²⁶ <https://qubit.hu/2022/08/24/a-tarvasag-mar-a-tuzifarendelet-elott-is-gyakorlat-volt-a-tobbszorosen-vedett-balatonfuredi-erdoben>
- ²⁷ <https://merce.hu/2022/08/16/az-agrarminiszter-utasitasa-aligha-jelent-valodi-akadalyt-a-rendeletben-engedelyezett-tarvasagok-elott/>
- ²⁸ <https://blog.rekk.hu/bejegyzes/40/15-ev-amire-eleg-az-osszes-magyar-erdo#more>
- ²⁹ <https://telex.hu/gazdasag/2023/02/06/lantos-csaba-es-navracsics-tibor-soha-nem-latott-kozel-6000-milliard-forintos-energiatervet-keszit>
- ³⁰ <https://transparency.hu/antikorrupcios-kisokosok/korrupcio/>
- ³¹ <https://www.nytimes.com/2019/11/03/world/europe/eu-farm-subsidy-hungary.html>
- ³² <https://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/stattukor/okogazd/index.html>
- ³³ https://hvg.hu/gazdasag/20140412_Elindult_a_foldfoglalas_Kishantason
- ³⁴ <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=A16H1861.KOR&txrefere=00000003.TXT>
- ³⁵ <https://24.hu/belfold/2017/02/13/felaron-eladtak-az-egyik-legnagyobb-baltoni-kempinget-titokban-apartmanhazakat-epitenenek-a-helyere/>
- ³⁶ <https://444.hu/2019/03/21/vedett-teruleten-volt-az-a-balaton-parti-erdo-amit-a-polgarmester-fianak-kedveert-taroltak-le?fbclid=IwAR3SRFkacWkWqjOw6oHYXcbQEW2z2CVkvQmAzgqG4FGZsLlea8f97sI6NI>
- ³⁷ <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=a1400083.kor>
- ³⁸ <https://atlatszo.hu/2021/04/23/meguntak-hogy-kiarusitjak-a-velencei-to-partszakaszait-tuntetnek-a-civilek-levelben/>
- ³⁹ <https://forbes.hu/uzlet/hell-energy-beszamolo-2021-100-milliard/>
- ⁴⁰ <https://merce.hu/2022/12/17/atirta-az-epitesi-szabalyokat-a-tatai-varosvezetes-azon-a-telken-amelyet-nepszavazással-vedtek-a-helyiek/>
- ⁴¹ <https://mfor.hu/cikkek/vallalatok/furdenek-az-osztalekban-a-ner-es-epitoipari-cegek.html>
- ⁴² <https://magyarnarancs.hu/belpol/orbanista-milliardosok-epitkeznek-a-romai-parton-101106>
- ⁴³ <https://atlatszo.hu/kozpenz/2020/06/19/az-ingatlanmagnas-cege-elbontotta-a-hegyoldalt-a-xii-keruletben-hogy-luxuslakasokat-epitsen/>
- ⁴⁴ https://nepszava.hu/3181402_lang-negyed-rahimkulov-tarsashaz-beruhazas-angyalfold
- ⁴⁵ <https://www.napi.hu/magyar-vallalatok/kozvago-hid-beruhazas-bontas-muemlek-ferencvaros-adnan-polat-inacsy-miklos.699777.html>
- ⁴⁶ <https://atlatszo.hu/orszagszerte/2022/05/25/mezogazdasagi-teruleten-epul-luxustanya-szentendren-a-helyieknek-nem-tetszik/>, https://www.debreciner.hu/cikk/10637_teniszkozpont_pallagon_altempom_debrecen_debreciner

- ⁴⁷ <http://reflexegyeselet.hu/index.php/termeszetvedelem/344-a-termeszet-legazolva-megint-egy-beruhazas-gyori-modra-2>
- ⁴⁸ <https://atlatszo.hu/kornyezeti/2023/01/12/pert-nyertunk-es-kiderult-betemettek-a-kutat-ami-megmutatna-mergezi-e-a-talajvizet-a-godi-akkumulatorgyar/>

IRODALOM

- Ágh, Attila (2016): The Decline of Democracy in East-Central Europe: Hungary as the Worst-Case Scenario. *Problems of Post-Communism*, Vol. 63, No. 5-6, 277–287. <https://doi.org/10.1080/10758216.2015.1113383>
- Aiginger, Karl–Rodrik, Dani (2020): Rebirth of industrial policy and an agenda for the twenty-first century. *Journal of Industry, Competition and Trade*, Vol. 20, 189–207. <https://doi.org/10.1007/s10842-019-00322-3>
- Allan, Bentley–Lewis, Joanna I.–Oatley, Thomas (2021): Green Industrial Policy and the Global Transformation of Climate Politics. *Global Environmental Politics*, Vol. 21, No. 4, 1–19. https://doi.org/10.1162/glep_a_00640
- Altenburg, Tilman–Assmann, Claudia (eds.) (2017): *Green Industrial Policy. Concept, Policies, Country Experiences*. Geneva–Bonn, UN Environment, German Development Institute.
- Amsden, Alice H. (1989): *Asia's Next Giant: South Korea and Late Industrialization*. Oxford, Oxford University Press.
- Antal, Attila (2021): Authoritarian Populism, Environmentalism and Exceptional Governance in Hungary. *Czech Journal of Political Science/Politologicky Casopis*, Vol. 3, 209–228.
- Appel, Hilary–Orenstein, Mitchell A. (2018): *From Triumph to Crisis: Neoliberal Economic Reform in Postcommunist Countries*. New York, Cambridge University Press.
- Balázs Zsuzsanna (2022): Nyakunkon az energiaválság miért nem lehet szélérőművet építeni Magyarországon. <https://qubit.hu/2022/09/16/nyakunkon-az-energiavalsag-miert-nem-lehet-szeleromuvet-epiteni-magyarorszagon>
- Bárd, Petra–Pech, Laurent (2019): How to build and consolidate a partly free pseudo democracy by constitutional means in three steps: The 'Hungarian model'. *Reconnect Working Paper*, no 4. Leuven, European Commission. <https://reconnect-europe.eu/wp-content/uploads/2019/10/RECONNECT-WP4-final.pdf>.
- Bartha, Attila–Boda, Zsolt–Szikra, Dorottya (2020): When Populist Leaders Govern: Conceptualising Populism in Policy Making. *Politics and Governance*, Vol. 8, No. 3, 71–81. <https://doi.org/10.17645/pag.v8i3.2922>
- Barwick, Panle J.–Kalouptsi, Myrto–Zahur, Nahim B. (2019): China's industrial policy: An empirical evaluation. *NBER working paper*, 26075.
- Bättig, Michèle–Bernauer, Thomas (2009): National Institutions and Global Public Goods: Are Democracies More Cooperative in Climate Change Policy? *International Organization*, Vol. 63, No. 2, 281–308. <https://doi.org/10+10170S0020818309090092>
- Bernauer, Thomas–Koubi, Vally (2009): Effects of political institutions on air quality. *Ecological Economics*, Vol. 68, No. 5, 1355–1365. <https://doi.org/10.1016/j.ecolecon.2008.09.003>

- Biswas, Amit–Farzanegan, Mohammad R.–Thum, Marcel (2012): Pollution, shadow economy and corruption: Theory and evidence. *Ecological Economics*, Vol. 75, March, 114–125. <https://doi.org/10.1016/j.ecolecon.2012.01.007>
- Bluhm, Katharina–Varga, Mihai (2020): Conservative Developmental Statism in East Central Europe and Russia. *New Political Economy*, Vol. 25, No. 4, 642–659. <https://doi.org/10.1080/13563467.2019.1639146>
- Bogaards, Matthijs (2009): How to classify hybrid regimes? Defective democracy and electoral authoritarianism. *Democratization*, Vol. 16, No. 2, 399–423. <https://doi.org/10.1080/13510340902777800>
- Bohle, Dorothee–Greskovits, Béla (2019): Politicising embedded neoliberalism: continuity and change in Hungary’s development model. *West European Politics*, Vol. 42, No. 5, 1069–1093. <https://doi.org/10.1080/01402382.2018.1511958>
- Botos Balázs (2010): *Az iparpolitika metamorfózisa*. Budapest, Harmattan Kiadó.
- Bozóki, András–Hegedűs, Dániel (2018): An externally constrained hybrid regime: Hungary in the European Union. *Democratization*, Vol. 25, No. 7, 1173–1189. <https://doi.org/10.1080/13510347.2018.1455664>
- Bueno de Mesquita, Bruce–Smith, Alastair–Siverson, Randolph M.–Morrow, James D. (2003): *The logic of political survival*. Cambridge, The MIT Press.
- Bulfone, Fabio (2022): Industrial policy and comparative political economy: A literature review and research agenda. *Competition and Change*, Vol. 27, No. 1, 22–43. <https://doi.org/10.1177/10245294221076225>
- Burck, Jan–Uhlich, Thea–Bals, Chrisoph–Hohne, Niklas–Nascimento, Leonardo–Tavares, Monica–Strietzel, Elisabeth (2022): *Climate Change Performance Index Results 2023*. New Climate Institute, Germanwatch, 32. <https://ccpi.org/>
- Cassani, Andrea (2014): Hybrid What? Partial Consensus and Persistent Divergences in the Analysis of Hybrid Regimes. *International Political Science Review*, Vol. 35, No. 5, 542–558. <https://doi.org/10.1177/019251211349575>
- Chang, Ha-Joon–Andreoni, Antonio (2020): Industrial policy in the 21st century. *Development and Change*, Vol. 51, No. 2, 324–351. <https://doi.org/10.1111/dech.12570>
- CJEU (2020): The restrictions imposed by Hungary on the financing of civil organisations by persons established outside that Member State do not comply with EU law. *Judgment in Case C-78/18 Commission v Hungary*. Court of Justice of the European Union PRESS RELEASE No 73/20 Luxembourg, 18 June 2020. <https://curia.europa.eu/jcms/upload/docs/application/pdf/2020-06/cp200073en.pdf>
- Csaba, László (2022): Unorthodoxy in Hungary: an illiberal success story? *Post-Communist Economies*, Vol. 34, No. 1, 1–14. <https://doi.org/10.1080/14631377.2019.1641949>
- Csanádi, Mária–Gerő Márton–Hajdú Miklós–Kovács Imre–Laki Mihály–Tóth István János (2022): *Dynamics of an Authoritarian System – Hungary 2010–2021*. Budapest, CEU Press.
- Csehi, Robert (2019): Neither episodic, nor destined to failure? The endurance of Hungarian populism after 2010. *Democratization*, Vol. 26, No. 6, 1011–1027. <https://doi.org/10.1080/13510347.2019.1590814>
- Dahl, Robert A. (1971): *Poliarchy: Participation and Opposition*. New Haven, Yale University Press.

- Doner, Richard F.–Ritchie, Bryan K.–Slater, Dan (2005): Systemic Vulnerability and the Origins of Developmental States: Northeast and Southeast Asia in Comparative Perspective. *International Organization*, Vol. 59, No. 2, 327–361.
- Éltető Andrea (2023): *Akkumulátorgyártás Magyarországon*. KRTK Világgazdasági Intézet, Műhelytanulmányok No. 147.
- Erdélyi Katalin (2019): Helyi lakosokkal és Ausztriával is konfrontálódik a kormány a Fertő-tavi óriásberuházás miatt. *Átlátszó*, August 19, 2019, <https://atlatszo.hu/kozpenz/2019/08/19/helyi-lakosokkal-es-ausztriaval-is-konfrontalodik-a-kormany-a-ferto-tavi-oriasberuhazas-miatt/>
- Fábry, Ádám (2019): *The Political Economy of Hungary. From State Capitalism to Authoritarian Neoliberalism*. London, Palgrave MacMillan.
- Ferrarinni, Andrea–Barbieri, Elisa–Biggeri, Mario–Di Tomasso, Marco R. (2021): Industrial policy for sustainable human development in the post-Covid19 era. *World Development*, Vol. 137, 1–15. <https://doi.org/10.1016/j.worlddev.2020.105215>
- Fülöp, Orsolya (2022): OLAF finds irregularities in EU-funded waste management projects in Hungary – we have investigated one. <https://english.atlatszo.hu/2022/11/28/olaf-finds-irregularities-in-eu-funded-waste-management-projects-in-hungary-we-have-investigated-one/>
- Gilbert, Leah–Mohseni, Payam (2011): Beyond Authoritarianism: The Conceptualization of Hybrid Regimes. *Studies in Comparative International Development*, Vol. 46, No. 3, 270–297. <https://doi.org/10.1007/s12116-011-9088-x>
- Greskovits Béla (2015): The Hollowing and Backsliding of Democracy in East Central Europe. *Global Policy*, Vol. 6, No. 1, 28–37. <https://doi.org/10.1111/1758-5899.12225>.
- Gyórfy Dóra–Martin József Péter (2022): Legitimacy and Authoritarian Decline: The Internal Dynamics of Hybrid Regimes. *Problems of Post-Communism*, <https://doi.org/10.1080/10758216.2021.2023579>
- György László (2017): *Egyensúlyteremtés: a gazdaságpolitika missziója*. Budapest, Századvég Kiadó.
- Hoerber, Thomas–Kurze, Kristina–Kuenzer, Joel (2021): Towards Ego-Ecology? Populist Environmental Agendas and the Sustainability Transition in Europe. *The International Spectator*, Vol. 56, No. 3, 41–55. <https://doi.org/10.1080/03932729.2021.1956718>
- Horn Gabriella (2022): A NER-elit áll a tóparti természetromboló beruházások többsége mögött. 5. April, 2022, *Átlátszó*. <https://atlatszo.hu/kozpenz/2021/05/27/a-ner-elit-all-a-toparti-termeszetrombolo-beruhazasok-tobbsege-mogott/>
- Huber, Robert A.–Maltby, Tomas–Szulecki Kacper–Ćetković, Stefan (2021): Is populism a challenge to European energy and climate policy? Empirical evidence across varieties of populism. *Journal of European Public Policy*, Vol. 28, No. 7, 998–1017, <https://doi.org/10.1080/13501763.2021.1918214>
- Inotai, Edit (2021): Cooperation evaporates over Hungary’s dying lake Velence, *BalkanInsight*, 11. August. <https://balkaninsight.com/2021/08/11/cooperation-evaporates-over-hungarys-dying-lake-velence/>
- Jia, Nan Jing Shi–Wang, Yongxiang (2018): The Interdependence of Public and Private Stakeholder Influence: A Study of Political Patronage and Corporate Philanthropy in China. *Sustainabil-*

- ity, *Stakeholder Governance, and Corporate Social Responsibility*, Vol. 38, 69–93. <https://doi.org/10.1108/S0742-332220180000038007>
- Johnson, Chalmers (1982): *MITI and the Japanese Miracle. The Growth of Industrial Policy, 1925–75*. Stanford, Stanford University Press.
- Kammerlander, Andreas–Schulze, Günther G. (2020): Are democracies cleaner? *European Journal of Political Economy*, 64. <https://doi.org/10.1016/j.ejpoleco.2020.101920>
- Keller-Alant Ákos (2018): Az ellopott Balaton. *Magyar Narancs*, March 8, 2018. <https://magyarnarancs.hu/belpol/az-ellopott-balaton-109188>.
- Kiss, Emőke–Fazekas, István (2019): Institutional changes in Hungarian environmental policy between 1998 and 2018. *Acta Universitatis Sapientiae, Agriculture and Environment*, Vol. 11, No. 1, 38–50, <https://doi.org/10.2478/ausae-2019-0004>
- Kornai János (2016): Még egyszer a „rendszerparadigmáról”. Tisztázás és kiegészítések a poszt-szocialista régió tapasztalatainak fényében, *Közgazdasági Szemle*, Vol. 63, No. 10, 1074–1119, <http://dx.doi.org/10.18414/KSZ.2016.10.1074>
- Kornai, J. (2015): ‘Hungary’s U-Turn’. *Capitalism and Society*, 10, 1.
- Körösényi András (2017): Weber és az Orbán-rezsim: plebiszitter vezérdemokrácia Magyarországon. *Politikatudományi Szemle*, Vol. 26, No. 4, 7–28.
- Körösényi, András–Patkós, Veronika (2017): Liberal and Illiberal Populism: The Leadership of Berlusconi and Orbán. *Corvinus Journal of Sociology and Social Policy*, Vol. 8, No. 3, 315–338. <https://doi.org/10.14267/cjssp.2017.3S.14>
- Kovács, Mátyás János–Trencsényi, Balázs (eds.) (2020): *Brave New Hungary. Mapping the ‘System of National Cooperation’*. Lanham–London, Lexington Books.
- Kovács Eszter (2017): A nemzeti park igazgatóságok 2000–2015 közötti költségvetésének értékelése az alapfeladataik tükrében. *Természetvédelmi Közlemények*, Vol. 23, 201–223, <https://doi.org/10.20332/tvk-jnatconserv.2017.23.201>
- Krasznai Kovács, Eszter–Pataki, György (2021): The Dismantling of Environmentalism in Hungary. In: Krasznai Kovács, Eszter (ed.): *Politics and environment in Eastern Europe*. Open Book Publishers, 25–53.
- Kulin, Joakim S–Ingemar Johansson, Sevã–Dunlap, Riley E. (2021): Nationalist Ideology, Rightwing Populism, and Public Views about Climate Change in Europe. *Environmental Politics*, Vol. 30, No. 7, 1111–1134, <https://doi.org/10.1080/09644016.2021.1898879>
- Levitsky, Steven–Way, Lucan A. (2010): *Competitive Authoritarianism: Hybrid Regimes After the Cold War*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Levitsky, Steven–Way, Lucan A. (2020): The New Competitive Authoritarianism. *Journal of Democracy*, Vol. 31, No. 1, 51–65. <https://doi.org/10.1353/jod.2020.0004>
- Magyar Bálint (2015): *A magyar maffiaállam anatómiája*. Budapest, Kossuth Kiadó.
- Magyar Péter (2020): Így keresett rengeteg pénzt Mészáros az állam kárára. [444.hu. https://444.hu/tldr/2020/09/07/igy-keresett-rengeteg-penz-t-meszaros-az-allam-karara](https://444.hu/tldr/2020/09/07/igy-keresett-rengeteg-penz-t-meszaros-az-allam-karara).
- Matolcsy György (2020): *Egyensúly és növekedés, 2010-2019*. Budapest, Pallas Athéné Books.
- Mazzucato, Mariana (2021): *Mission Economy. A moonshot guide to changing capitalism*. Penguin Books Limited.

- Mittiga, Ross (2022): Political Legitimacy, Authoritarianism, and Climate Change. *American Political Science Review*, Vol. 116, No. 3, 998–1011, <https://doi.org/10.1017/S0003055421001301>
- MKOGY (2017): 2017. évi LXXVI. törvény a külföldről támogatott szervezetek átláthatóságáról <https://mkogy.jogtar.hu/jogszabaly?docid=A1700076.TV>.
- Morlino, Leonardo (2021): Hybrid regimes. In: Sajó, András–Uitz, Renáta–Holmes, Stephen (eds.) *Routledge Handbook of Illiberalism*. 142–152, New York, Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780367260569>
- Naughton, Barry (2021): *The Rise of China's Industrial Policy, 1978 to 2020*. Boulder, Lynne Rienner.
- Orenstein, Mitchell A.–Bugarcic, Bojan (2020): Work, family, Fatherland: the political economy of populism in central and Eastern Europe. *Journal of European Public Policy*, Vol. 29, No. 2, 176–195, <https://doi.org/10.1080/13501763.2020.1832557>
- Pánovics Attila (2020): A civil szervezetek szerepe a környezeti felelősség érvényesítésében. *Pro Futuro*, Vol. 10, No. 2, 113–126, <https://doi.org/10.26521/PROFUTURO/2020/2/8504>
- Panyi, Szabolcs (2020): How Orbán Played Germany, Europe's Great Power. *Direkt36.Hu*, September 18, <https://www.direkt36.hu/en/a-magyar-nemet-kapcsolatok-rejtett-tortenete/>
- Pegels, Anna–Altenburg, Tilman (2020): Latecomer development in a “greening” world: Introduction to the Special Issue. *World Development*, Vol. 135, 105084. <https://doi.org/10.1016/j.worlddev.2020.105084>
- Pegels, Anna–Vidican–Auktor, Georgeta–Lütkenhorst, Wilfried–Altenburg, Tilman (2018): Politics of Green Energy Policy. *Journal of Environment & Development*, Vol. 27, No. 1, 26–45. <https://doi.org/10.1177/1070496517747>
- Povitinka, Marina (2018): The limits of democracy in tackling climate change. *Environmental Politics*, Vol. 27, No. 3, 411–431, <https://doi.org/10.1080/09644016.2018.1444723>
- Rodrik, Dani (2014): Green Industrial Policy. *Oxford Review of Economic Policy*, Vol. 30, No. 3, 469–491. <https://doi.org/10.1093/oxrep/gru025>
- Ruser, Alexander–Machin, Amanda (2019): Nationalising the Climate: Is the European Far Right Turning Green? *Green European Journal*, 27 September. <https://www.greeneuropeanjournal.eu/nationalising-the-climate-is-the-european-far-right-turning-green/>
- Scheiring Gábor (2020): *Egy demokrácia halála. Az autoriter kapitalizmus és a felhalmozó állam felemelkedése Magyarországon*. Budapest, Napvilág Kiadó
- Sebők Miklós–Simons, Jaspers (2021): How Orbán won? Neoliberal disenchantment and the grand strategy of financial nationalism to reconstruct capitalism and regain autonomy. *Socio-Economic Review*, Vol. 20, No. 4, 1625–1651. <https://doi.org/10.1093/ser/mwab052>
- Szalavetz, Andrea (2015): Post-crisis approaches to state intervention: new developmentalism or industrial policy as usual? *Competition & Change*, Vol. 19, No. 1, 70–83. <https://doi.org/10.1177/10245294145630>
- Szanyi, Miklós (2017): Impacts of the Crisis on the FDI-Led Development Model in Hungary: Emergence of Economic Patriotism or Shift from the Competition State to Patronage? In Havlik, Peter–Iwasaki, Ichiro (eds.): *Economics of European Crises and Emerging Markets*. 149–170. Singapore, Springer Singapore. https://doi.org/10.1007/978-981-10-5233-0_7
- Szanyi, Miklós (2019): The emergence of patronage and changing forms of rent-seeking in East Central Europe. *Post-Communist Economies*, <https://doi.org/10.1080/14631377.2019.1693738>

- Szelényi, Iván–Csillag Tamás (2015): Drifting from liberal democracy. Neo-conservative ideology of managed illiberal democratic capitalism in post-communist Europe. *Intersections*, Vol. 1, No. 1, 18–48. <https://doi.org/10.17356/ieejsp.v1i1.28>
- Szelényi, Iván–Mihályi, Péter (2020): *Varieties of Post-communist Capitalism: A Comparative Analysis of Russia, Eastern Europe and China*. Leiden–Boston, Brill.
- SZGK (2021): *A napelemboom sötét oldala*. Szolidáris Gazdaság Központ. <https://szolidarisgazdasag-kozpont.hu/documents/napelemboom.pdf>
- Toplišek, Alen (2019): The Political Economy of Populist Rule in Post-Crisis Europe: Hungary and Poland. *New Political Economy*, Vol. 25, No. 3, 388–403, <https://doi.org/10.1080/13563467.2019.1598960>
- Trautmann László–Vida Cecília (2021): Tudásalapú gazdaság – Iparpolitika – Felsőoktatás. *Közgazdaság*, Vol. 16, No. 4, 49–76. <https://doi.org/10.14267/RETP2021.04.04>
- UNEP (2021): *Annual Report 2021. Planetary Actions*. Nairobi, United Nations Environment Programme.
- Varga, Judit (2020): Time for a Christian conservative green policy. <https://www.politico.eu/article/christian-conservative-green-policy/>
- Varga, Mihai–Freyberg-Inan, Annette (2012): The Threat of Selective Democracy. Popular Dissatisfaction and Exclusionary Strategy of Elites in East Central and Southeastern Europe, *Southeastern Europe*, Vol. 36, No. 3, 349–372. <https://doi.org/10.1163/18763332-03603004>
- Voszka Éva (2019): Iparpolitika határok nélkül. *Külgazdaság*, Vol. 63, No. 1-2, 82–115.
- Vu, Tuong (2007): State Formation and the Origins of Developmental States in South Korea and Indonesia. *Studies in Comparative International Development*, Vol. 41, No. 4, 27–56. <https://doi.org/10.1007/BF02800470>
- Wade, Robert H. (1990): *Governing the Market – Economic Theory and the Role of Government in East Asian Industrialization*. New Jersey, Princeton University Press.
- Weiner, Csaba–Szép, Tekla (2022): The Hungarian utility cost reduction programme: An impact assessment. *Energy Strategy Reviews*, Vol. 40, 100817. <https://doi.org/10.1016/j.esr.2022.100817>
- Wilkin, Peter (2016): *Hungary's Crisis of Democracy: The Road to Serfdom*. London, Lexington Press.
- WIR (2018): *Investment and new industrial policies. World Investment Report 2018*. New York–Geneva, United Nations.
- Zsilák Szilvia (2021): 43,4 milliárd forintból építi a Velencei-tónál a kajak-kenu központot az egyik NER-cég. <https://atlatszo.hu/2021/09/20/434-milliard-forintbol-epiti-a-velencei-tonal-a-kajak-kenu-kozpontot-az-egyik-ner-ceg/>
- Zsuppán András (2021): Európában is páratlan értéket tesz tönkre a tatai óriáshotel, de áterőszo-
kolják. 2021. március 22, *Válasz Online.hu*, <https://www.valaszonline.hu/2021/03/22/tata-epitkezes-muemlekvedelem-michl-jozsef/>

A CIVILIZÁCIÓS ÁLLAMOK FELEMELKEDÉSE: CIVILIZÁCIÓS DISKURZUS A 2010 UTÁNI MAGYARORSZÁGON*

Dudlák Tamás

(Eötvös Loránd Tudományegyetem, Kortárs Arab Világ Központ)

*A tanulmány beérkezett: 2022. szeptember 15., opponálás: 2022. szeptember 22. – 2022. november 15.,
véglegesítés: 2023. március 7.*

ÖSSZEFOGLALÓ

A tanulmány a mai magyar politikai rendszer civilizációs diskurzusát vizsgálja, illetve a rendszer külpolitikájának makrokulturális és diszkurzív olvasatát kínálja. Kiemelten foglalkozik a magyar politikai vezetésnek a nyugati liberalizmussal szembeni konfrontatív politikájának elemzésével, amelynek során specifikusan a kultúra és az identitás területére fókuszál. A legfőbb állítás szerint a civilizációs diskurzus összefügg az identitáspolitika globális térnyerésével, és az állami szuverenitás elleni folyamatos kihívások közepette az államok hatalmának megerősítését szolgálja. A tanulmányban először a kutatás alapjául szolgáló kereteket és fogalmakat (civilizációs állam, civilizációs diskurzus, virtuális felnagytítás) tárgyalom. Ezt követően, a 2010 utáni magyar helyzet elemzése során a tanulmány szerkezete a magyar kormány diskurzusának civilizációs vonatkozású témái (revizionista múltértelmezés, migráció, segélypolitika, nyugatellenesség, vallásos diskurzus, magyar modell és regionális törekvések) szerint alakul. A tanulmány a következtetésekkel zárul, amelyben a magyar példára támaszkodva a civilizációs államok kilátásait értékelem.

Kulcsszavak: civilizáció ■ Fidesz ■ kereszténység ■ Orbán ■ diskurzus

Az Orbán-rendszert az utóbbi években egyre inkább az illiberális kormányzás, a populizmus, a nyugatellenesség és a demokrácia hanyatlásának mintaállamként emlegetik (Simonyi, 2014; Bremmer, 2018; The Economist, 2018). Magyarország politikai-gazdasági fejlődési íve különösen érdekes, tekintve, hogy Magyarországot az 1990-es években az államszocializmusból a liberális demokráciába és a piaci kapitalizmusba való átmenet éllovasának tekintették. A rendszerváltás politikai vezetői a nyugati liberális demokrácia modelljére – látva annak globális előretörését – mint a „siker receptjére” tekintettek és mint ilyenek, mintakövető magatartást folytattak (Csizmadia, 2017). Orbán Viktor azonban fiatal politikusként a globális tendenciákkal összhangban és látva a liberális demokrácia és gazdaságpolitika magyarországi alkalmazhatóságának

* A kutatást a Sasakawa Foundation Sylff Research Abroad (SRA)-ösztöndíja (2021-495) támogatta 2022-ben

vélt vagy valós korlátait, egyre komolyabb kritikákat fogalmazott meg a politikai és gazdasági rendszer Nyugatról történő importjával kapcsolatban. Újabban ez a kritika a nyugati kulturális hatások magyarországi átvételére is kiterjed.

KUTATÁSI CÉLOK ÉS KÉRDÉSEK

Ez a tanulmány a fent említett globális gazdasági, politikai és kulturális paradigmaváltás révén, bizonyos országokban kialakuló új identitásformát vizsgálja. A következőkben amellet érvelek, hogy a liberális demokráciák visszaszorulásával párhuzamosan létrejövő új konstrukciót Jacques (2012), Weiwei (2012), Coker (2018) és Rachman (2019) nyomán civilizációs államnak lehet nevezni. Ez egy olyan politikai-ideológiai képződmény, amely alapvetően az identitásképzés megkülönböztető szerepére, valamint ezen identitáskonstrukcióknak az államon túli, nemzetközi képviselőre támaszkodik. Állításom szerint a mai Magyarország kormánya politikájának és diskurzusának lényeges civilizációs elemei vannak még akkor is, ha Magyarország maga nem tekinthető civilizációs államnak.

Ennek bizonyítására azt a kérdést kell megválaszolni, hogy a világpolitikai tendenciák fényében a magyar kormány miként határozza meg politikai-ideológiai rendszerének jellegét és céljait? Hogyan tematizálja a kormány a keresztény civilizáció kérdését (identitás, nemzeti célok, erkölcsi értékek, Nyugathoz való viszony, migráció, humanitárius politika)? Állításom szerint a magyar kormány civilizációs diskurzusa összefügg az identitáspolitika és a populizmus globális előretörésével, és az államhatalom (és a kormány) megerősítését szolgálja az állami szuverenitással szembeni állandó globális kihívások közepe.

SZAKIRODALMI ÁTTEKINTÉS

A populizmusról, illiberalizmusról és a „nyugati periférián” tapasztalható autoriter tendenciákról szóló, egyre növekvő szakirodalom ellenére hiányzik a kontextusra érzékeny elemzés arról, hogy az Orbán-rendszer hogyan használja a civilizációs diskurzust politikai törekvéseinek előmozdítására és alternatív identitásformációk keresésére. Ez a körülmény arra készteti a kutatót, hogy a meglévő források új, civilizációs-specifikus olvasatát adja.

A civilizációs diskurzus túlmutat a belpolitika hatókörén és követői számára identitásalapú külpolitikai cselekvési tervet irányoz elő. Az országot 13 éve irányító Orbán-kormány külpolitikájáról kevés elemzés született, bár a meglévő szakirodalom (Tarrósy–Vörös, 2014; Moreh, 2016; Huszka 2017; Hettyei, 2021; Visnovitz–Jenne, 2021; Pesti, 2021; Gazdag, 2021; Hettyei, 2022) alátámasztja a korábbi, alapvetően mintakövető és nyugatbarát álláspontnak a több-

dimenziós külpolitikai magatartás irányába történő elmozdulását. Ennek a „váltásnak” a paradigmaticus eseményeként értelmezhető az ún. „keleti nyitás” politikája. Ennek eredményeként a magyar külpolitika az elmúlt években aktívabb kapcsolatokat alakított ki a korábban elhanyagolt keleti és déli országokkal, illetve régiókkal.

Ami a civilizációs diskurzus elemzését illeti, Rogers Brubaker (2017b) tanulmánya megállapítja, hogy az iszlám világból az utóbbi egy évtizedben érkező „fenyegetés” Nyugat-Európa populista politikai erőinél is változásokat indukált, minthogy azok saját identitásukat egyre szélesebb körben, a kereszténység és a nyugati liberalizmus hagyományaira alapozva, az iszlámmal szemben határozzák meg. Hasonló változást tapasztalunk az orbáni Magyarországon is, azzal a lényeges különbséggel, hogy az orbáni diskurzusban a liberalizmus háttérbe szorul, sőt annak bizonyos formái az iszlámmal azonos kategóriában, az ellenpólus részeként értelmeződnek.

A vallásnak – mint a civilizációs identitás fő elemének – a magyar politikában betöltött szerepéről kevés elemzés készült (Fekete, 2016; Ádám–Bozóki, 2015; Ádám–Bozóki, 2016; Lamour, 2021, illetve a kereszténység migrációellenes diskurzusban betöltött szerepéről lásd: Vancsó, 2020). A vallás mint politikai diszkurzív eszköz használata gyakran kritikus hangnemben jelenik meg a Magyarországgal kapcsolatos elemzésekben (Walker, 2019; Martin–Gallagher 2020; Mueller, 2020; Coakley, 2021). Ezekben a tanulmányokban kevésbé vizsgálják a kulcspozícióban lévő politikai szereplők megnyilatkozásait a vallásról, valamint azt, hogy a vallás milyen szerepet tölt be a politikai közösség identitásának kialakításában.

MÓDSZEREK ÉS FORRÁSOK

A fent megfogalmazott állítások bizonyítására és a kutatási kérdések megválaszolására a végkimenetelt magyarázó folyamatkövetés jelenti a legmegfelelőbb módszert (Willis, 2014: 3.; Yanow et al., 2010: 112.). A folyamatkövetés annak vizsgálatára szolgál, hogy milyen hatások érvényesülnek a szereplők interakciójában, illetve, hogy milyen elméletek magyarázzák ezeket a hatásokat (Paterson, 2010: 971.). Ez a módszer kiválóan alkalmas a téma „sűrű” leírására, valamint lehetővé teszi a vizsgált jelenség vagy eseménysorozat kontextusra érzékeny elemzését.

Ez a kutatás főként angol és magyar nyelvű tudományos szakirodalomra, jelentésekre, politikai beszédek szövegátirataira és magyar sajtóforrásokra – beleértve a kormány hivatalos sajtóközleményeit is – támaszkodik. Orbán Viktor megnyilatkozásai a rendszer diskurzusának meghatározásában megkerülhetetlen szereppel bírnak, ennek megfelelően kiemelten támaszkodom a magyar miniszterelnöknek az itt vizsgált témához kapcsolódó megnyilvánulásaira.

A tanulmány a következőkben az alábbi részekből tevődik össze: először a kutatás alapjául szolgáló kereteket és fogalmakat (civilizációs állam, civilizációs diskurzus, virtuális felnagyítás) tárgyalom. Az általános keretrendszer követően a 2010 utáni magyar helyzet elemzése kerül középpontba. Ebben a részben a tanulmány szerkezete a magyar kormány diskurzusának civilizációs vonatkozású témái (revizionista múltértelmezés, migráció, segélypolitika, az EU- és nyugatellenesség, vallásos diskurzus és a magyar modell) szerint alakul. A tanulmány a következtetésekkel zárul, amelyben a magyar példára támaszkodva a civilizációs államok kilátásait értékelem.

A CIVILIZÁCIÓS ÁLLAM ÉS A CIVILIZÁCIÓS DISKURZUS

A civilizációkról szóló közbeszéd Samuel Huntington híres, a civilizációk összecsapásáról szóló könyve óta megélnékült a nemzetközi politikában. Bár a civilizációkat mint történeti és politikai elemzési keretet a 20. század uralkodó ideológiái (szekularizmus, kommunizmus, liberalizmus, fasizmus, nacionalizmus) marginalizálták, a globalizáció és a bipoláris rend vége felerősítette a civilizációk szerepéről szóló közbeszédet. A civilizációs identitás előtérbe kerülése nemcsak a globalizációra adott reakció, hanem maga is a globalizációs folyamat része. Az elmúlt évtizedekben tehát a civilizációs identitás „újrafelfedezésének” lehetünk tanúi (Bettiza–Petito, 2018: 39.).

A civilizáció mint elemzési egység létjogosultsága erősen vitatott, jelentősége mégis abban rejlik, hogy gyakran használják a kulturális és politikai vitákban, és gyakran tekintik „a nemzetközi politika intézményének és szereplőjének” (Yeşiltaş, 2014: 69.). Fabio Petito (2011: 767.) szerint a civilizációkat alapvetően kulturális és vallási értelemben szokás meghatározni, vagyis a civilizáció alapvetően egy kulturális egységet jelöl, amely a társadalmak (nemzetek) között elképzelt és/vagy tényleges kulturális kapcsolatokon alapul (Tetik, 2021: 4.).

Christopher Coker (2018) szerint ma „egyre inkább olyan világban élünk, amelyben a civilizáció a nemzetközi politika mindennapos részévé válik”. Coker könyvében az ún. civilizációs állam jelenségét a nyugati civilizáció, Japán, Kína, Oroszország, India és az iszlám civilizáció példáján keresztül vizsgálta. A „civilizációs állam” kifejezést egyébként először Martin Jacques népszerűsítette (2012), Zhang Weiwei (2012) pedig egy könyvet szentelt a jelenség magyarzatának. Weiwei (2012: 3.) szerint a vertikális világrend, amelyben a Nyugat a világ többi része felett áll, egyre inkább egy horizontális világrendnek adja át a helyét. Ebben az új, többpólusú világban helyi, regionális gyökerekből táplálkozó egységek, civilizációk emelkednek fel, amelyek alternatív víziót fogalmaznak meg a nyugati világ kulturális és értékrendbeli dominanciájával szemben.

Rachman (2019) szerint a civilizációs államok felemelkedése szintén egy új világrendet hozhat létre, amely legyőzheti a nemzetállam mint a legfőbb politikai szervezőegység dominanciáját, és így a 21. a „civilizációs állam” évszázada lehet. Definíciója szerint „a civilizációs állam olyan ország, amely azt állítja magáról, hogy nem csupán egy történelmi területet, egy adott nyelvet, vagy etnikai csoportot képvisel, hanem egy sajátos civilizációt” (Rachman, 2019). Rachman szerint nem csupán a nemzetállam „meghaladásáról” van szó, hanem a civilizációs állam eszméje alapvetően szemben áll az egyetemes emberi jogokkal, mivel abból indul ki, hogy minden civilizációnak saját értékei vannak. A civilizációs államnak a kisebbségek (beleértve a migránsokat is) sem lehetnek szerves részei, mivel ők nem rendelkeznek a civilizációt meghatározó fő identitással. Bruno Maçães (2020) szerint éppen ebben rejlik a civilizációs állam lényege: megvédi az egyén életmódját, illetve ezt az életmódot aktívan képviseli a nemzetközi porondon. Coker a civilizációs identitások ezen zérőösszegű küzdelmét „kulturális darwinizmus” névvel illeti (Coker, 2018: 82.).

Brubaker (2017b: 1211.) a civilizációs államot a nacionalizmus egy formájának és/vagy alternatívájának tekinti, attól függően, hogy az adott közösség identitásának határait mennyire tág körben húzzuk meg. Brubaker egy fontos külső hatásra is felhívja a figyelmet: az iszlám problematikájának az európai populizmusokban való növekvő térnyerésével „a kollektív én egyre inkább a tágabb civilizációs, nem pedig a szűkebb nemzeti fogalmakban határozza meg önmagát” (Brubaker 2017b: 1208.). Weiwei szerint a „civilizációs állam” kifejezés olyan államot ír le, amely egy egész civilizációra kiterjed úgy, hogy egyetlen másik állam sem tarthat igényt arra a civilizációra. A civilizációs állam tehát megtestesíti az adott civilizáció jelenét és múltját, és ma a modern nemzetállam formájában az adott civilizációs identitás egyedüli és legitim képviselője (Weiwei, 2012: 53.) – illetve ezt állítja magáról.

Ez a tanulmány a fentiekkel összhangban a civilizációs állam fogalmát használja egy adott államra (politikai vezetésre), amely azt állítja magáról, hogy egy adott civilizáció vezető képviselője (vagy birtokosa) és ennek megfelelő hatalmi kapacitásokkal rendelkezik (Weiwei, 2012: 53.). Ugyanakkor érdemes elkülöníteni egymástól a civilizációs államot és a civilizációs diskurzust folytató állam fogalmát. Míg az előbbi vezető szerepe és hatalmi képességei révén a külpolitikájában civilizációs diskurzust (is) folytat, addig az utóbbi úgy lép fel az adott civilizáció képviseletének igényével, hogy ez materiális és soft power képességeiből egyébként nem feltétlenül következne. Annak érdekében, hogy a vélt és valós szerepek közti ellentmondást áthidalja, a civilizációs diskurzust folytató állam a virtuális felnagyítás eszközével él.

Az antagonisztikus ellentételezésen túl a civilizációs diskurzus középpontjában általában a restauráció gondolata áll, amely a múltbeli nagyság képéből, erkölcsi és anyagi sikereiből, valamint kiszámíthatóságából táplálkozik. (Ebben a narratívában a történelmi idő két részre oszlik: az első a közelmúlt, amelyet

meg kell változtatni, a második a távoli múlt, amely a közelmúlt megváltoztatásához adja a követendő példát.) A múlt nemcsak a jelenhez kínál vezérfonalat, hanem gyakran a jövő felé mutató vízióként is felhasználható (Akçali-Korkut, 2012: 611.).

Ahhoz, hogy a civilizációs diskurzus hatékony legyen, nem feltétlenül kell valóságosnak vagy pontosnak lennie; a hihetőség sokkal fontosabb. A civilizációs államok szelektíven merítenek a saját civilizációs „örökségükből” annak érdekében, hogy egy koherens, mindenre kivetíthető világképet hozzanak létre, amely a politikai célokat, a mindennapi küzdelmeket kézzelfoghatóbbá teszi a közönség számára. Egy sikeres narratíva megmagyarázza a múltbeli sérelmeket, és víziót kínál a jövőre vonatkozóan. Eszerint az Orbán-rendszer alaptörténete gyakorlatilag egyetlen üzenetből levezethető: „mi, családban élő magyarok a külső nyomásnak ellenállva újjáépítjük Magyarországot”. Ennek az állításnak minden eleme kulturálisan és politikailag beágyazott tartalommal bír (Pető, 2021.). A nagy nyugat-keleti szembenállás, amelyben Magyarországnak nyugaton van a helye, de kelet felé húz, olyan átfogó történeti keretet kínál az Orbán-rendszer számára, amelyen keresztül a napi politikai és kulturális fejlemények megérthetőek.

VIRTUÁLIS FELNAGYÍTÁS

A civilizációs államok egyik fontos jellegzetessége a szuverenitás határain túlmutató ideológiai terjeszkedés (Acharya, 2020: 141.), vagyis az érdek- és befolyási terület identitáspolitika segítségével történő növelése. A civilizációs diskurzus ugyanis kibővített identitást alakít ki az ország számára. Magyarországot hagyományosan kisállamnak szokás tekinteni, mivel tágabb geopolitikai helyzetéhez képest kis gazdasági és katonai kapacitással, területtel és népességgel rendelkezik. A magyar jobboldali gondolkodók azonban elutasítják a 2010 előtti korszak „merjünk kicsik lenni” külpolitikai paradigmáját. Ez a fel fogás ugyanis háttérbe szorítja a politikusok felelősségét és kényszerpályára helyezi az országot (Lánczi, 2019: 119.). Ezzel szemben a 2010 óta hatalmon lévő magyar kormány „nem tartja magát sem kicsinek, sem gyengének” (Szalai, 2017: 3.). Ezt az új öntudatot a miniszterelnök ezekkel a szavakkal fejezte ki: „most, hogy kicsit jobb erőben vagyunk, lassan egy erős országgá válunk, az erőnket érdemes is megmutatni.” (Híradó, 2014).

A magyar NATO-tagság 1999 óta, az EU-tagság 2004 óta a virtuális felnagyítás eszközeiként is szolgálnak, hiszen ezek a nemzetközi intézmények a magyar külpolitika perspektíváját és mozgásterét szélesítik. Magyarország képességeinek, erejének és felelősségének virtuális felnagyításához a régió viszonylatában a határon túli magyar kisebbség léte (az anyaország részéről

pedig a nemzetpolitika folytatása) is hozzájárul. A kereszténység és a hozzá kapcsolódó kulturális hagyományok külpolitikai képviselete azonban a nemzet határokön átnyúló helyzeténél is kritikusabb szerepet játszik. A kereszténység révén a magyar kormányzat a nemzeti határokön és kapacitásokon túlmutató, kibővített érdekszférát jelöl ki a maga számára (Ardıç, 2014: 118.). A kereszténységnek mint a nyugati civilizációt meghatározó vallásnak a reprezentációja nagyrészt eltűnt a domináns nyugati politikai diskurzusból. Az Orbán-rendszer ezt az űrt látva a keresztény értékek politikai szférába történő beemelésével a kereszténység történelmi pozíciójának helyreállítására vállalkozott. Tulajdonképpen a (keresztény) nyugati civilizáció periferiáján a civilizáció alapjául szolgáló eszme képviseletében kíván vezető szerepet betölteni.

CIVILIZÁCIÓS DISKURZUS A 2010 UTÁNI MAGYARORSZÁGON

A Fidesz 2010-től kezdődő, és lényegében folyamatosan meglévő kétharmados parlamenti többsége elegendő erőt biztosít ahhoz, hogy új politikai, gazdasági és kulturális rendszert építsen ki Magyarországon. Ebben a részben a tanulmány közelebbről megvizsgálja a civilizációs állam jelenségét Magyarországon, valamint azt, hogy a kormány hogyan használja a civilizációs diskurzust a mindennapi politikai kihívások értelmezése során, vagyis, hogy Orbán Viktor vezetésével hogyan épít fel egy alternatív civilizációs projektet.

Ahogy a civilizáció mint fogalom meghatározásából is adódik, a civilizációs diskurzus vizsgálata az identitás és a makrokulturális ismertetőjegyek (kiemelten pedig a vallás) elemzését teszi szükségessé. Az identitáshoz kapcsolódóan a múltbéli eseményekhez való viszonyulás kiemelten fontos, mivel a történelmi mélység kijelöli egy-egy identitásközösség helyét a világban és viszonyulását a környező eseményekhez. Míg a migrációs válság alkalmat szolgáltatott arra, hogy a Fidesz-kormány meghatározza a politikai közösségének abszolút külső ellenpontját, addig az Európai Unióval és általában a Nyugattal kialakult konfliktusok révén kialakult egy belül lévő (azonos civilizáción belüli) külső ellenpont is. A magyar kormány civilizációs diskurzusának alapfeltetele, hogy az abszolút külső és a belül lévő külső ellenpontoktól való megkülönböztetés jegyében saját, alternatív civilizációs olvasatot kínál, és Magyarországra mint kivételes helyre, a V4-ek alkotta régióra pedig mint a Nyugattal szembeni kulturális és ideológiai ellensúlyra hivatkozik. A vallási identitás a civilizációs diskurzus alapja; a közös vallás révén képes egy nemzeti közösség a határain túli más nemzetekkel összekapcsolódni és közös civilizációt alkotni. Részben ez az összetartozástudat motiválja a Közel-Keleten és Afrikában aktív magyar segélyezési politikát. A magyar kormány civilizációs diskurzusának ezen elemeivel a tanulmány az alábbiakban részletesen is foglalkozik.

A múlt áldozata: a Fidesz felemelkedése

Bár Magyarország az 1990-es években a demokratikus fejlődés útjára lépett, a Fideszben uralkodó diskurzus szerint 1990-ben nem történt valódi rendszer-váltás, hiszen a régi kommunista elit, a liberálisok és a nemzetközi pénzügyi elit között „érdekszövetség” alakult ki (Lánczi, 2019: 114.), és a liberális-globalista baloldal továbbra is hegemoniát gyakorolt a magyar politikai színtér fölött. A jobboldali gondolkodók szerint így a posztkommunista Magyarországon egy gyenge legitimitással bíró kormány jött létre, amely kiszolgált a nyugati érdekeket (id. mű, 120.). Ez a nyugati „mainstreammel” szembeni önmeghatározás Orbán 2010-es hatalomra kerülésével új lendületet kapott. A kormánypárt a saját magáról kialakított szerepkonceptiójában állandó „szabadságharcot” folytat a nyugati politikai és gazdasági befolyással szemben, ugyanakkor ennek a szabadságharcnak a témái és fókuszpontjai megváltoztak az elmúlt tizenkét év alatt.

Eleinte a 2008-as gazdasági válság káros hatásai köré szerveződött a Fidesz politikai mozgósítása (Visnovitz–Jenne, 2021: 691.), bár Orbán rámutatott arra, hogy rendszerszintű válság zajlik, a központi téma továbbra is a Nyugat bizonytalan gazdasági helyzete maradt (Pesti, 2021: 20.). Ezzel szemben a retorika szerint a Fidesz-kormány „unortodox intézkedések” (államosítás, munkahelyteremtés, bankadó kivetése, fogyasztás ösztönzése) alkalmazásával sikeres alternatív fejlődési utat mutatott. A „gazdasági szabadságharc” révén az Orbán-kormány ki tudott lábalni a gazdasági válságból, növelte az állami („nemzeti”) vagyon arányát, és egyúttal csökkentette a nyugati pénzügyi intézetektől való függését.

Később a Nyugattól való kulturális és identitásbeli különbségek hangsúlyozása a migrációs válság kirobbanásával, illetve a nyugati multikulturalizmus elutasításával új szintre lépett. Míg gazdasági kérdéseket jellemzően a baloldali populisták helyeznek rendszerkritikájuk középpontjába, addig a jobboldali populista politika tipikus diszkurzív és cselekvési irányát a kulturális és az életmódhoz kapcsolódó témák jelölik (Brubaker, 2017a: 363.). A 4. Orbán-kormány idejére (2018–2022) – ahogy a migrációs válság aktualitása csökkent Magyarországon – az életmóddal összefüggésben álló kérdések (multikulturalizmus, szexuális kisebbségek, gender, demográfia) kerültek a magyar kormány nyugatellenes diskurzusának középpontjába. A retorika szerint – ezen kérdésekben elfoglalt álláspontja miatt – Európa „beteg”, hanyatlóban van, „képtelen fenntartani magát” (Visegradpost, 2017), és elvesztette vezető szerepét a globális gazdasági versenyben. A gyenge kulturális és gazdasági tevékenység tehát ebben a narratívában összefügg és egymást erősíti. A nyugati „mainstream” által kijelölt cselekvéssel szembeni alternatívát a magyar modell követése jelenti, amely a gazdaság, a migráció és a kultúra (életmód) kérdésében a kortárs nyugati ideológiáktól független utat próbál követni.

A migráció kihívása: biztonságiasítás és iszlamizálódás

Mivel a kormány belső ellenzéke gyenge maradt, a belpolitikai elképzelések „nemzetköziesítése” a Fidesz-kormány egyik fő jellemzőjévé vált a harmadik Orbán-kormány (2014–2018) idejére (Gazdag, 2021: 259.). A migráció kétségtelenül a magyar bel- és külpolitika legfontosabb témája volt 2014 után. Orbán úgy fogalmazott, hogy a bevándorlás a legmeghatározóbb folyamat Európában és radikálisan átalakítja az európai politikát. A miniszterelnök szerint napjainkban a nacionalisták és a globalisták szembenállása (és ezeknek a migrációhoz való eltérő hozzáállása) jobban leírja az érték- és érdekkonfliktusokat, mint a politikai paletta hagyományos jobboldali-baloldali felosztása (Walker, 2019). A 2015-ös migrációs válság lehetőséget teremtett Orbán számára, hogy diskurzusának elemeit (a Nyugat kritikája, a szuverenitás megerősítése, a hagyományos vallási értékek képviselése a politika szintjén) a nemzetközi színtérre vigye. A migráció problematikája a mindent átfogó civilizációs narratíva olvasztótégelyévé vált.

A magyar kormány a migrációs politika kapcsán a biztonságiasítás minden eszközét felhasználta, hiszen a migrációs kihívást „a nemzeti, gazdasági, kulturális és belső biztonságot közvetlenül fenyegető veszélyként fogalmazta meg” (Canveren–Durakçay, 2017: 864.). Orbán 2015 novemberében kijelentette: „a más kontinensekről és kultúrákból érkező emberek tömeges betelepítése veszélyt jelent kultúránkra, életmódunkra, szokásainkra és hagyományainkra” (idézi Mendelski, 2019: 1843.). A biztonságiasítás révén a hivatalos diskurzus a politikai közösség fennmaradását érintő egzisztenciális veszélyt vetítette előre (Metz, 2017: 246.).

A biztonságiasításon túl az euroszkepticizmus jellemzi a migrációs kérdés politikai megközelítését (Canveren–Durakçay, 2017: 857.). A biztonságiasítás (ellenség megteremtése) és az európaizáció (az egész kérdés európai kontextusba helyezése) kiegészíti egymást a magyar kormány diskurzusában. Mendelski (2019) szerint a migrációellenesség narratívája két kívülálló csoportot teremtett meg: egy elsődleges (a migránsok, az abszolút külső) és egy másodlagos kívülálló csoportot (az Unió vezetése/bürokratái, akik migrációpártiak; ők a külső-belső ellenoldal). Ebben az értelmezésben mindkét csoporttal szemben fel kell lépni, mivel azok veszélyeztetik az állam szuverenitását és biztonságát.

A Fidesz diskurzusában a migráció fenyegetése a civilizációk összecsapásának keretében értelmezhető. Eszerint a muszlim külföldiek egyre inkább összemosódnak az európai migrációpárti liberális „mainstreammel”. Ily módon a magyar kormány diskurzusa a nyugati civilizáción belül is meghúzza a „mi” és az „ők” közötti határvonalat, létrehozva egy belső törésvonalat, amely mentén az „igazi” európai értékeket képviselők kerülnek szembe a hagyományos európai (nyugati) civilizációs értékek „árulóival”.

A migrációs válság az iszlám különbözőségét állította az európai jobboldali politika középpontjába. A muszlim bevándorlók megjelenése Európa keleti periferiáján jelentősen hozzájárult a régió civilizációs diskurzusának megerősödéséhez (Brubaker, 2017b: 1209.). A „muszlim betolakodók” által támadott Magyarországot Orbán a „kereszténység védelmezőjeként” pozícionálta, ezzel felidézve az ország történelmi szerepét. Ugyanígy Magyarország déli határán a migráció megállítására létrehozott határzár a barbár és a civilizált európai világ közötti határt szimbolizálja (Scheiring–Szombati, 2020: 10.).

Az Európai Unió mint az új külső-belső ellenpólus

Orbán szerint az Európai Unió antidemokratikus eszközökkel próbálta kezelni a migrációs kérdést (a migrációs kvóta „rákényszerítése” a tagállamokra) – ezt a gyakorlatot pedig „brüsszelizmusnak” nevezte (Abouthungary, 2016). Ezzel szemben Orbán azt állítja, hogy ő a nép hangja (Európa-szerte) a brüsszeli technokrata-globalista elittel szemben: „Létrejött egy bizarr nagykoalíció: az embercsempészek, az emberjogi aktivisták és a brüsszeli bürokraták koalíciója. Ez a koalíció nem azon dolgozik, hogy véget vessen a népvándorlásnak, épp ellenkezőleg: azért dolgozik, hogy biztonságosan, gyorsan és jogszerűen ideszállíthassa és betelepíthesse közénk a migránsokat.” (Orbán, 2015b). Ezen érvelés szerint a demokratikusan senkinek sem felelős civil szervezetek politikai tevékenysége szintén támadás a demokratikus rend ellen. Ezzel indokolta Orbán a 2017-ben életbe lépett, „a külföldről támogatott szervezetek átláthatóságáról” szóló törvényt, amely a migrációt támogató civil szervezetek tevékenységét pénzügyi úton kívánta korlátozni.

A Fidesz diskurzusában az Európai Unió testesíti meg a külső-belső ellenpólust, amely „egy másik Európát”, „az új internacionalizmus fellegvárát” jeleníti meg (HungaryToday, 2019). Az Európai Unió a „nemzetközi tőke” és a „külföldi befolyás” szimbóluma. Soros György ellentmondásos személye jól illeszkedik ebbe a képbe, mivel Sorost olyan transznacionális globális pénzügyi spekulánsnak tartják, aki a tőke érdekeit helyezi előtérbe és akinek gazdaságpolitikája válságokat okoz. A migráció kérdésében Soros a nyitott határok elvét képviseli (az úgynevezett Soros-terv alapján), amely teljesen ellentétes a magyar kormány szuverenitáspárti álláspontjával.¹ Soros személye emellett a multikulturalizmus szimbóluma is, aki kiterjedt hálózatán, a Nyílt Társadalom Alapítványon keresztül a társadalmak kulturális és politikai liberalizálását támogatja.

Az Orbán-féle euroszkepticizmus a puha, politikaorientált euroszkepticizmus kategóriájába tartozik, mivel az integráció „tartalmának” megváltoztatására törekszik (belülről kívánja megreformálni), nem pedig az egész európai projektet kritizálja (nem célja kiléptetni Magyarországot az Unióból). Saját beval-

lása szerint Orbán ugyanis Európa pártján áll, de az Unióban teret kell engedni a sajátos magyar politikának (Szczerbiak–Taggart, 2000: 6.; Stewart, 2020: 10.). A magyar kormány uniós megközelítése az európai integráció „európai polgári” víziója helyett az EU-ra inkább mint kulturális közösségre tekint (Glencross, 2019: 9.). Az Orbán-rendszer civilizációs diskurzusa tehát a „nemzetek Európáját” állítja retorikájának középpontjába mint követendő példát az Európai Unió föderalista víziója helyett. Az előbbi lehetőséget teremt a „nemzeti” politikai entitások és az európai politikai sokszínűség felvirágzására, ennek révén pedig megerősítheti a (keresztény) identitást. A nemzet és a valóság (a kereszténység) védelme és ezen eszmék politikai napirenden tartása a magyar kormány civilizációs víziójának sarokkövét képezi.

A nyugatellenes civilizációs diskurzus két állításból épül fel: az első állítás a jelenlegi Nyugatot az erkölcsi hanyatlással azonosítja, a második pedig azt a célt tűzi ki, hogy megvédje Magyarországot a nyugati „dekadencia” káros hatásaitól. Magyarország Európa részeként ki van téve olyan nyugati kulturális folyamatoknak, amelyek a kormány szerint negatívan hatnak a hagyományos magyar identitásra (woke, Black Lives Matter, cancel culture, LMBTQ-mozgalom). Orbán szerint ezek nem csupán természetes folyamatokként jelentkeznek, hanem szándékolt kulturális támadások formáját öltik.² A támadók célja Magyarország identitásának megváltoztatása és egy új embertípus („*homo Brusselicus*”) bevezetése, amely valamilyen erős külföldi entitás érdekeinek felel meg.

Hungary Helps: túl Európán

A magyar kormány 2011-ben hirdette meg a „globális nyitás” politikáját, amely 2014-től „keleti nyitás” néven a magyar külpolitika által korábban elhanyagolt térségekkel való politikai és gazdasági kapcsolatok kialakítását és fejlesztését célozza. A 2015-ös migrációs válságot követően a magyar kormány jelentősen kiterjesztette a kapcsolatait a migráció származási országainak irányába, és együttműködési és segélyezési programba kezdett, különösen a Közel-Keleten és Afrikában.

A korábbinál célzottabb segélyezési politika elindítása elsősorban a kormány migrációs politikáihoz kapcsolódó narratívájának koherenciáját hivatott erősíteni. E politika szerint a potenciális migráns közösségeket helyben kell segíteni és ösztönözni kell őket arra, hogy eredeti környezetükben próbáljanak boldogulni.³ A program abban a tekintetben alternatív humanitárius koncepción alapul, hogy a magyar kormány nem kíván része lenni egy új, globális menekültelosztási rendszernek, amelyben az egyes országok tömegesen fogadják be a különböző kultúrákból érkező embereket. Ehelyett a program alapfeltevése az, hogy a helyi egyéneknek és közösségeknek a konfliktusoktól sújtott közel-keleti és afrikai társadalmakba való (vissza)integrációja révén

csökkenthetők a migrációt kiváltó tényezők. Ehhez közösségépítésre és infrastruktúra-fejlesztésre van szükség, vagyis iskolák, kórházak, templomok és közművek építésére. A program hivatalosan a(z üldözött) keresztényeket és a keresztényeket körülvevő közösségeket támogatja (de például egy „keresztény” kórház vagy iskola nem kizárólagosan keresztény felhasználású).

A humanitárius célokkal összhangban a magyar kormány a Hungary Helps programot civilizációs diskurzusában is felhasználja. A kormány képviselői a keresztényekkel szembeni diszkrimináció mértékét hangsúlyozva (Ujházy et al., 2021), egy eddig elhanyagolt témára irányítják rá a figyelmet az emberi jogi fórumokon. A Hungary Helps a világon az első, kormányzathoz kapcsolódó, üldözött keresztényeket támogató program. A csekély, de célzott támogatások révén a magyar kormány sikeresen problematizálta az üldözött keresztények helyzetét és a magyar erőfeszítéseket követendő példának állították be (HungaryHelps, 2018). Orbán a közel-keleti keresztényekben az európai keresztény civilizációt helyreállító szövetségeseket látja, ez a vélemény pedig beillik a romlatlan Kelet és a hanyatló Nyugat régi toposzába: „Akiken most segítünk, azok adhatják a legnagyobb segítséget Európa megmentésében [...] Mi megadjuk az üldözött keresztényeknek, amire szükségük van: otthonokat, kórházakat és iskolákat, cserébe pedig azt kapjuk, amire Európának a legnagyobb szüksége van: keresztény hitet, szeretetet és kitartást.” (HungaryToday, 2019).

A vallási diskurzus politikai felhasználása

A migráció, az EU-politika és a humanitárius politika kérdéseiben használt vallási-civilizációs diskurzusnak megfelelően a magyar kormány a kereszténységre mint a magyar nemzet kívánatos kulturális identitására hivatkozik. Az Alaptörvény 2018. június 20-án elfogadott hetedik módosítása kimondja, hogy „Magyarország alkotmányos önazonosságának és keresztény kultúrájának védelme az állam minden szervének kötelessége.”

A kormány diskurzusa a kereszténység kulturális jelentőségét és a mindennapi hagyományokban való láthatatlan jelenlétét hangsúlyozza ahelyett, hogy a kereszténység mélyen vallási, erkölcsi vagy dogmatikai tartalmára fókuszálna. A kereszténység védelme elsősorban a keresztény „terek” (Európa) megőrzését jelenti, nem pedig a keresztény „értékek” feltétlen érvényre juttatását (lásd például a szolidaritás értékének csorbulását a migrációs krízis kapcsán). Lényegében „Orbán kereszténysége teljesen szekuláris; inkább az identitás jelzőjeként funkcionál, mintsem a vallási gyakorlat vagy hit jeleként.” (Brubaker, 2017b: 1208.). Ez a fajta kereszténység a liberális értékek, különösen a globális társadalom és az internacionalizmus eszméi ellen foglal állást (Fekete, 2016: 4.). A kereszténység ekképpen a „normalitás” szinonimája, amelyet rendszeresen szembeállítanak a „gyökértelen” liberális kulturális diskurzussal.

Az Orbán által hivatkozott kereszténység azonban több mint identitás; „a társadalmi rend morális alapjainak roskadozását kívánja alátámasztani, és különösen a családot, a közösséget és a hagyományos értékeket kívánja megvédeni a féktelen individualizmus és a túlzó önkifejezés kultúrájának bomlasztó hatásaival szemben” (Brubaker, 2017b: 1204.). Orbán óva int a posztnemzeti, posztkeresztény vagy „poszttörténelmi” Európa kialakulásától (Furedi, 2017: 31.).

Orbán a 2018-as tusnádfürdői beszédében kereszténydemokráciaként határozta meg a 2014-ben még illiberálisként definiált rendszerét, egy évvel később pedig a „keresztény szabadságot” említette rendszere lényegeként (Pesti, 2021: 27.; Crone, 2021: 321.). A kereszténydemokrácia a hit által inspirált politikai eszmény (Hanus–Majchrák, 2021). Orbán a politika és a vallás szerves kapcsolatát hirdeti, amelyben a vallás a politika erkölcsi iránytűjeként szolgál (Orbán, 2007). Ebben a narratívában a keresztény szabadság egy belső és egy külső kihívással néz szembe: a belső kihívás a liberális ideológia hatása, a külső kihívás pedig az európai keresztény kultúrát fenyegető (muszlim) migráció.

A magyar modell mint alternatíva

A magyar kormány mögött álló választói támogatottság stabilitása és mérete lehetőséget ad arra, hogy a Fidesz stabil, stratégiai megfontolásoknak eleget tevő külpolitikát folytasson (Hettyei, 2021). A politikai rendszer belső legitimitációját nem a nyugati modellből, hanem a nemzeti érdekek képviseletéből meríti. Ennek a megközelítésnek az érvényre juttatásával a magyar kormány a 2010 előtti domináns mintakövető magatartást fokozatosan felváltotta a mintaadó magatartással (Csizmadia, 2017).

Orbán hírhedt 2014-es „illiberális beszéde” ebbe a mintaadó magatartásformába illik. A Tusnádfürdőn elhangzott beszéd azon az alapfeltevésen alapul, hogy globális verseny folyik az államok között annak érdekében, hogy a legsikeresebb kormányzati modellt megtalálják. Az érvelés szerint Szingapúr, India, Kína, Oroszország és Törökország – mint nem nyugati rendszerek – e tekintetben elől járnak, ezen országok gazdasági és politikai sikereit kell tanulmányozni és tapasztalataikat felhasználni. A miniszterelnök úgy véli, hogy a 19. század a nemzetállam, a 20. század a jóléti állam, a 20. század vége a liberális állam kora volt, napjainkban pedig eljött az ideje az úgynevezett „munkaalapú állam” bevezetésének (Orbán, 2014). Ez az állam tulajdonképpen egy „illiberális állam”, mivel „nem teszi ezt az ideológiát az államszerveződés központi elemévé, hanem egy attól eltérő sajátos, nemzeti megközelítést tartalmaz”⁴ (Orbán, 2014). Orbán a liberalizmust olyan ideológiának tekintti, amely az egyén felszabadulását hirdeti, vagyis a liberalizmusban az egyén függetlenedik minden kötöttségtől (határok, identitás, hagyományok) – ez pedig sze-

rinte morálisan megkérdőjelezhető, illetve az emberi természettel ellentétes. Állítása szerint az illiberalizmus ennek a szemléletnek az ellentéte: azon az elképzelésen alapul, hogy az állam nem lehet közömbös a család, a nemzeti kultúra, a vallás és a nemzeti határok iránt; az individualizmus ellen fel kell lépnie, valamint a közösség eszméjét kell támogatnia.

A rendszer politikai és gazdasági stabilizálása után Orbán egy új, a kultúra által meghatározott korszak megteremtését hirdette meg (Orbán, 2018). Bár a magyar kulturális életben elvileg továbbra is a baloldal túlsúlya érvényesül (Kristóf, 2021: 10.), a magyar kormány jelentős lépéseket tesz a jobboldali kulturális térfoglalásra, vagy legalábbis a liberális terek visszaszorítására (a kulturális szervezetek, a média és az egyetemek központosítása, a CEU elleni kampány, a Magyar Tudományos Akadémia átalakítása). Közép-Európa, különösen Budapest az utóbbi időben a konzervatív gondolkodók egyik globális központjává vált (Gianoncelli, 2021: 371.). Ezt támasztja alá a nyugati konzervatív jobboldal növekvő érdeklődése Magyarország iránt.⁵ Emmanuel Macron francia elnök is „inspirálónak” ismerte el a magyar kormány civilizációs ambícióit (Macron, 2019).

A magyar külpolitika egyik lényeges alapelve a másik ország belpolitikájába való be nem avatkozás (Hettyei, 2022). Orbán 2015-ben kijelentette: „úgy gondolom, tiszteletben kell tartanunk azon országok döntéseit, amelyek már eldöntötték, hogy nagy muszlim közösségekkel akarnak együtt élni: az olyan országok döntéseit, mint Franciaország vagy Németország.” (idézi Mendelski, 2019: 1838.). Ugyanakkor a magyar kormány is igyekszik befolyásolni az európai politikai napirendet, és támogatókat keres Európában. Hettyei (2021: 125.) az európai politika „hungarizálásának” nevezi azt a folyamatot, amely az európai politikát a magyar kormány preferenciái szerint alakítja. A gyakorlatban ez azt jelenti, hogy Magyarország uniós szinten nagyobb hangsúlyt szeretne fektetni a nemzeti kisebbségekre és a nemzeti szuverenitás védelmére („a nemzetek Európája” elve), kevesebb normativitást várna el az uniós politikai döntéshozatalban (Pesti, 2021: 11.), és egy sokkal határozottabb bővítési folyamatot támogat, különösen a Balkánon (Hettyei, 2021: 135.).

Orbán Balázs, a Miniszterelnökség stratégiai tervezésért felelős államtitkára a közelmúltban kifejtette, hogy a fenti gondolatokon alapuló „magyar modell” alkalmas lehet a nyugati országok konzervatív politikai ideológiájának megújítására is, hiszen Magyarországnak olyan történelmi és kulturális hagyományai vannak, amelyek az idegen befolyással szembeni folyamatos védekezésben alakultak ki.⁶ A világrend átalakulása miatt a nyugati országok a gyors változások negatív következményeitől szenvednek, ezért a magyar modell követése, a magyar tapasztalatok felhasználása megfelelő ellenszert kínálhat a globalizáció káros hatásai ellen (Orbán, 2022).

A magyar kormány a nemzeti szuverenitás híve, és ellenzi az EU-tagállamok belügyeibe való aktív beavatkozást. Ahhoz, hogy ez az álláspont sikeres

legyen az Unión belül, népszerűsíteni, terjeszteni kell, valamint delegitimálni kell az alternatívát. Ez nem védekező politikai és kulturális munka; ellenkezőleg: aktív, konfrontatív, „lázadó” konzervativizmus. Ráadásul az EU-n belüli konzervatív erők támogatásának megszerzése a Magyarországra nehezedő külső nyomás enyhítését is szolgálja, ezért az Európai Unió sikeres „hungarizálása” egzisztenciális kérdést jelent az Orbán-kormány számára.

Orbán elképzelése abból indul ki, hogy Magyarország történelmi sikere egy erős Közép-Európa meglétén áll vagy bukik. Ha Közép-Európa a periférián marad és nem alakít ki önálló hangot az Európa meghatározásáról folyó politikai küzdelemben (Glencross, 2019: 4.), akkor elbukik a nagyhatalmak közötti versenyben. A magyar kormányban Közép-Európára és tágabb értelemben a posztkommunista országokra, vagyis Magyarország „természetes szomszédságára” így egy alternatív civilizációs diskurzus alapjaként tekintenek a Nyugattal szemben. Az érvelés szerint ezek az országok gazdasági erejükkel és kulturális öntudatukkal immár a saját útjukat járhatják, nem kell követniük a Nyugatot. Orbán 2017-ben így fogalmazott: „27 éve, itt Közép-Európában abban hittünk, hogy Európa a jövőnk, most azt érezzük, hogy mi vagyunk Európa jövője.” (idézi Pesti, 2021: 149.). Majd egy nemrégiben tett megállapítása szerint: „Az EU egy német–francia tengely körül forgott, ez egy kétpólusú együttműködés volt. 2030-ra egy harmadik pólus felé haladunk: Közép-Európa, vagyis a V4-ek felé.” (Hanus–Majchrák, 2021). A magyar geopolitikai vízióban a Németországon kívüli közép-európai térséghez csatlakoznak a balkáni új tagjelölt országok. Ezekben az országokban a magyar vezetés olyan potenciális szövetségest, ideológiai partnert és érdekközösséget lát, amely erősítheti a „nemzetek Európája” elvét az EU-n belül (Huszka, 2017: 3.). Ezek az országok összehangolt politikájukkal elvileg ellensúlyt képezhetnének a francia–német politikai tengellyel szemben (Gazdag, 2021: 304.).

KÖVETKEZTETÉSEK

Ez a tanulmány a mai magyar politikai rendszer civilizációs diskurzusát vizsgálta, illetve a rendszer makrokulturális és diszkurzív olvasatát kínálta. Kiemelten foglalkozott a magyar politikai vezetésnek a nyugati liberalizmussal szembeni konfrontatív politikájának elemzésével, amelynek során specifikusan a kultúra és az identitás területére fókuszált.

A tanulmány megállapította, hogy külső tényezők (multipoláris nemzetközi rendszer, illetve a Nyugat relatív hanyatlása) lehetővé tették a feltörekvő államok számára, hogy a diaszpóra-politikákon túl az általuk képviselt vagy képviselni kívánt civilizációs hagyományra támaszkodva virtuálisan felnagysítsák politikai és kulturális aktivitásuk területét. Ez a törekvés egy eleve stabil és erős államhatalmat feltételez, ám az állam politikai és kulturális befo-

lyásának kiterjesztése tovább is erősítheti a civilizációs diskurzust folytató államokat. A civilizációs diskurzust folytató államok – így Magyarország is – az identitáspolitikai viták globális térnyerése közepette alternatív – múltra támaszkodó – világgépet fejlesztettek ki saját hagyományaik védelme és a kulturális globalizáció megakadályozása érdekében.

A civilizációs diskurzus a migrációs kihívás, az Európai Unió Magyarországot érintő nyomásgyakorlásának, valamint az új nyugati kulturális áramlatok elleni védőernyőként szolgál, ezeket a kérdéseket egymással összefüggésben kezeli. Ekképpen a civilizációs diskurzus révén a magyar kormány képes egy olyan világmagyarázat kialakítására, amely többé-kevésbé egységes rendszert alkot. Az Orbán-féle alternatív civilizációs projekt központja a nyugati világ európai periferiája (a Köztes-Európa), amelynek történelmi, gazdasági, társadalmi és kulturális hagyományai részben elkülönítik a Nyugattól.

A magyar helyzet – a nemzetközi tendenciákat nézve – nem egyedi, mivel a nemzetközi szinten több más, civilizációs diskurzust alkalmazó állam is létezik. Ezek esetében azonban a hagyományos civilizációs központok köré szerveződő államokról van szó, mint például Törökország, Oroszország, Kína, India. Magyarország példája ezekhez képest egyrészt azért sajátos, mert a magyar kormány nem egy, a nyugati (keresztény) civilizáció magterületéhez tartozó ország képviselőjeként lép fel a civilizációs értékek védelme érdekében, hanem e civilizáció periferiáján törekszik a magterület (Nyugat-Európa) politikai és kulturális rendszereinek átformálására.

Másrészt – ellentétben az imént említett országokkal – Magyarország esetében a civilizációs diskurzus nem reális hatalmon és képességen nyugszik. Vagyis míg a fentiek tükrében elmondható, hogy a magyar kormány civilizációs diskurzust folytat, addig Magyarország nem tekinthető civilizációs államnak. Sokkal inkább arról van szó, hogy a civilizációs diskurzus a magyar állam belpolitikai diskurzusának kivetülése, annak koherenciáját erősítő retorika, valamint a magyar külpolitikai „túlterjeszkedés” egyik, narratív szinten jelentkező megnyilvánulása. Minthogy azonban az utóbbi évek magyar külpolitikai lépései ebben a keretben is értelmezhetők, ezért kijelenthető, hogy a magyar külpolitikai gyakorlatot részben meghatározó jelenségről van szó. A civilizációs diskurzus csupán egy olvasata a kortárs magyar külpolitikának és az arról való kormányzati gondolkodásmódnak. Mint ilyen, nem magyarázhatja teljességében sem az egyes külpolitikai lépéseket, sem pedig a teljes külpolitikai irányvonalat.

Ami ennek a törekvésnek a kilátásait illeti, a magyar kormánynak egyelőre korlátozottak a lehetőségei ahhoz, hogy civilizációs projektjével áttörést érjen el: jelenleg a nemzetközi szinten, sőt regionálisan is, az Orbán-rendszer elszigeteltséggel néz szembe. Korai lenne azonban végleges ítéletet mondani a civilizációs diskurzus végéről: a hazai konszolidációt és a nemzetközi konfrontációt követően jelenleg is zajlik a magyar kormány kapcsolatépítése a

konzervatív-szuverenista politikai rendszerekkel. Ráadásul ez az identitás szervesen illeszkedik a rendszerváltás utáni jobboldali hagyományba, így annak lebontása, lebomlása egyhamar nem várható.

A magyar kormány konfrontatív civilizációs diskurzusa a hazai választók mozgósítását is célozza, ez a fajta revizionista külpolitika középtávon problémás lehet, hiszen bizonytalan időkben (pl. orosz–ukrán háború) elidegenítheti az ország vezetését a hagyományos szövetségeseitől. Magyarország számára a nyugati orientáció olyan gazdasági, társadalmi és kulturális realitás (a legfontosabb kereskedelmi partnerek európai és tágabb értelemben nyugati országok), amelyet stratégiai alapvetésnek kell tekinteni, amely a gyakorlatban azt jelenti, hogy az együttműködés alappillérei nem kérdőjeleződhetnek meg (Visnovitz–Jenne 2021, 693.).

JEGYZETEK

- ¹ Orbán érvelése szerint: „A mi álláspontunk egy szuverenitás álláspont, ami szerint minden nemzetnek, minden közösségnek, minden államnak joga van a saját fejlődéséről saját magának döntenie.” (Orbán, 2015a).
- ² Orbán nemrégiben úgy nyilatkozott, hogy „Ma [a Soros-terv] nem fizikai, hanem szellemi hódítás. Ennek a birodalomépítésnek a fegyverei a nyitott társadalom eszméje, a multikulturalizmus, a gender ideológia és a politikai korrektség.” (SopronMédia, 2021).
- ³ A program mottója így szól: „ne a bajt hozzuk ide, hanem a segítséget vigyük oda” (Híradó, 2020).
- ⁴ A demokrácia értelmezése is a kultúrharok terepévé vált. Orbán a másik oldalt antidemokratikusnak nyilvánította: „a liberalizmusnak semmi köze a demokráciához; éppen ellenkezőleg, a liberalizmus nem demokrácia.” (Orbán, 2018).
- ⁵ Ezt bizonyítja a közelmúltban az amerikai konzervatív jobboldal egyik legbefolyásosabb médiaszemélyisége, Tucker Carlson látogatása és az Orbán-rendszer magyarországi migrációs és kultúrpolitikájáról készített dokumentumfilmje (YouTube, 2022). Emellett az amerikai jobboldal egyik legfontosabb fóruma, a Conservative Political Action Conference (CPAC) 2022-ben Magyarországon tartotta egyik ülését, a következő, texasi ülésen pedig Orbán előadóként vett részt.
- ⁶ A magyar modell lehetséges filozófiai alapjairól lásd: Orbán, 2020: 167–175.

IRODALOM

Szakirodalom

- Acharya, Amitav (2020): The Myth of the ‘Civilization State’: Rising Powers and the Cultural Challenge to World Order. *Ethics & International Affairs*, Vol. 34, No. 2, 139–156. <https://doi.org/10.1017/S0892679420000192>.

- Ádám, Zoltán–Bozóki András (2015): From Surrogate Religion to Surrogate Democracy: Paganized Christianity and Right-Wing Populism in Hungary. *Political Science CEU*. <https://politicalscience.ceu.edu/events/2015-10-21/surrogate-religion-surrogate-democracy-paganized-christianity-and-right-wing>.
- Ádám, Zoltán–Bozóki András (2016): State and Faith: Right-Wing Populism and Nationalized Religion in Hungary. *Intersections. EEJSP*, Vol. 2, No. 1, 98–122. <https://doi.org/10.17356/ieejsp.v2i1.143>.
- Ardıç, Nurullah (2014): Civilizational Discourse, the ‘Alliance of Civilizations’ and Turkish Foreign Policy. *Insight Turkey*, Vol. 16, No. 3, 101–122.
- Bettiza, Gregorio–Fabio Petito (2018): Why (Clash of) Civilizations Discourses Just Won’t Go Away? Understanding the Civilizational Politics of Our Times. In: Davide Orsi (eds.): *The ‘Clash of Civilizations’ 25 Years On. A Multidisciplinary Appraisal*, E-International Relations Publishing. 37–51.
- Bremmer, Ian (2018): The ‘Strongmen Era’ Is Here. Here’s What It Means for You. *Time*. <https://time.com/5264170/the-strongmen-era-is-here-heres-what-it-means-for-you/>.
- Brubaker, Rogers (2017a): Why Populism? *Theory and Society*, Vol. 46, 357–385. <https://doi.org/10.1007/s11186-017-9301-7>.
- Brubaker, Rogers (2017b): Between Nationalism and Civilizationism: The European Populist Moment in Comparative Perspective. *Ethnic and Racial Studies*, Vol. 40, No. 8, 1191–1226. <https://doi.org/10.1080/01419870.2017.1294700>.
- Canveren, Önder–Fulya Akgül Durakçay (2017): The Analysis of the Hungarian Government’s Discourse towards the Migrant Crisis: A Combination of Securitization and Euroscepticism. *Yönetim ve Ekonomi*, Vol. 24, No. 3, 857–876. <https://doi.org/10.18657/yonveek.307339>.
- Coakley, Amanda (2021): Hungary’s Orban Tries to Snatch Mantle of Christian Democracy.” *Foreign Policy*, 2021. <https://foreignpolicy.com/2021/08/03/hungary-orban-fidesz-christian-democracy-right/>.
- Coker, Christopher (2018): *The Rise of the Civilizational State*. Polity.
- Crone, Manni (2021): Towards Great Ethno-Civilizations and Spiritual Empires? How the European New Right Imagines a Post-Liberal World Order. *New Perspectives*, Vol. 29, No. 4, 320–331. <https://doi.org/10.1177/2336825X211052976>
- Csizmadia Ervin (2017): *A magyar politikai fejlődés logikája. Összehasonlítható-e a jelen a múlttal, s ha igen, hogyan?* Gondolat.
- Esen, Berk–Sebnem Gumusu (2020): Why Did Turkish Democracy Collapse? A Political Economy Account of AKP’s Authoritarianism. *Party Politics*, Vol. 27, No. 6, 1075–1091. <https://doi.org/10.1177/13540688209237>.
- Fekete, Liz (2016): Hungary: Power, Punishment and the ‘Christian-National Idea.’ *Race & Class*, Vol. 57, No. 4, 39–53. <https://doi.org/10.1177/0306396815624607>.
- Furedi, Frank (2017): *Populism and the European Culture Wars. The Conflict of Values Between Hungary and the EU*. Routledge.
- Gazdag Ferenc (2021): *Három évtized magyar külpolitikája (1989–2018)*. Ludovika Egyetemi Kiadó.

- Gianoncelli, Eve (2021): The Unification of the 'New Right'? On Europe, Identity Politics and Reactionary Ideologies. *New Perspectives*, Vol. 29, No. 4, 364–375. <https://doi.org/10.1177/2336825X211052967>.
- Glencross, Andrew (2019): 'Love Europe, Hate the EU': A Genealogical Inquiry into Populists' Spatio-Cultural Critique of the European Union and Its Consequences. *European Journal of International Relations*, 1–19. <https://doi.org/10.1177/1354066119850242>.
- Hanus, Martin–Jozef Majchrák (2021): Dnes Už Neexistuje Liberálna Demokracia, s Liberálmi Vediem Zápas o Slobodu. *Postoj.Sk*, 2021. <https://www.postoj.sk/78144/dnes-uz-neexistuje-liberalna-demokracia-s-liberalmi-vediem-zapas-o-slobodu>.
- Hettyei, András (2021): The Europeanization of Hungarian Foreign Policy and the Hungarianization of European Foreign Policy, 2010–18. *Journal of Contemporary European Studies*, Vol. 29, No. 1, 125–138. <https://doi.org/10.1080/14782804.2020.1824895>.
- Hettyei, András (2022): The Illusion of Autonomy and New Others: Role Conflict and Hungarian Foreign Policy after 2010. *Journal of International Relations and Development*. <https://doi.org/10.1057/s41268-021-00228-w>.
- HungaryHelps (2018): Példaként tekint az Egyesült Államok a Hungary Helps Programra – Együttműködési megállapodás Washingtonban az üldözött keresztények védelméről. *HungaryHelps*. <https://hungaryhelps.gov.hu/2018/12/20/peldakent-tekint-az-egyesult-allamok-a-hungary-helps-programra-egyuttmukodesi-megallapodas-washingtonban-az-uldozott-keresztenyek-vedelmerol/>.
- Huszka, Beáta (2017): Eurosceptic yet Pro-Enlargement: The Paradoxes of Hungary's EU Policy. *Southeast European and Black Sea Studies*, Vol. 17, No. 4, 591–609. <https://doi.org/10.1080/14683857.2017.1367462>.
- Jacques, Martin (2012): China Is a Civilization State. *The Economic Times*, 2012. <http://www.martinjacques.com/when-china-rules-the-world/china-is-a-civilization-state/>.
- Korkut, Umut (2012): *Liberalization Challenges in Hungary. Elitism, Progressivism, and Populism*. Palgrave Macmillan.
- Kriesi, Hanspeter–Edgar Grande–Romain Lachat–Martin Dolezal–Simon Bornschier–Timotheos Frey (2008): *West European Politics in the Age of Globalization*. Cambridge University Press.
- Kristóf Luca (2021): *Kultúrúrsaták. Kulturális elit és politika a mai Magyarországon*. Gondolat–Társadalomtudományi Kutatóközpont.
- Lamour, Christian (2021): Orbán Urbi et Orbi: Christianity as a Nodal Point of Radical-Right Populism. *Politics and Religion*, 1–27. <https://doi.org/10.1017/S1755048321000134>.
- Lánczi András (2019): Harc a szuverenitásért. *Kommentár*, No. 3, 111–124.
- Maçães, Bruno (2020): The Attack Of The Civilization-State. *Noema*, 2020. <https://www.noemamag.com/the-attack-of-the-civilization-state/>.
- Martin, Garret–Carolyn Gallaher (2020): Viktor Orbán's Use and Misuse of Religion Serves as a Warning to Western Democracies. *The Conversation*. <https://theconversation.com/viktor-orbans-use-and-misuse-of-religion-serves-as-a-warning-to-western-democracies-146277>.
- Mendelski, Bruno (2019): The Rhetoric of Hungarian Premier Victor Orban: Inside X Outside in the Context of Immigration Crisis. In: Steven Ratuva (ed.): *The Palgrave Handbook of Ethnicity*, Palgrave Macmillan. 1829–1852.

- Metz Rudolf (2017): Határok nélkül? Orbán Viktor és a migrációs válság. In: Körösenyi András (ed.): *Viharban kormányozni. Politikai vezetők válsághelyzetekben*, MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont. 240–264.
- Moreh, Chris (2016): The Asianization of National Fantasies in Hungary: A Critical Analysis of Political Discourse. *International Journal of Cultural Studies*, Vol. 19, No. 3, 341–353. <https://doi.org/10.1177/1367877915573781>.
- Mueller, Jan-Werner (2020): Christian Democracy or Illiberal Democracy? *Project Syndicate*, 2020. <https://www.project-syndicate.org/commentary/christian-democracy-or-viktor-orban-illiberalism-by-jan-werner-mueller-2020-01>.
- Orbán Balázs (2020): *A magyar stratégiai gondolkodás egyszeregye*. MCC.
- Orbán Balázs (2022): Hungarian Conservative Thought: A Competitive Advantage. *Hungarian Conservative*, 2022. <https://www.hungarianconservative.com/articles/philosophy/hungarian-conservative-thought-a-competitive-advantage/>.
- Orbán Viktor (2007): The Role and Consequences of Religion in Former Communist Countries. *European View*, Vol. 6, 103–109. <https://doi.org/10.1007/s12290-007-0003-9>.
- Paterson, Barbara L. (2010): Within-Case Analysis. In: A. J. Mills–G. Durepos–E. Wiebe (eds.): *Encyclopedia of Case Study Research*, Sage. 970–973.
- Pesti Sándor (2021): *Magyarország külpolitikája 2010–2020*. Gondolat Kiadói Kör.
- Petito, Fabio (2011): In Defence of Dialogue of Civilizations: With a Brief Illustration of the Diverging Agreement Between Edward Said and Louis Massignon. *Millennium: Journal of International Studies*, Vol. 39, No. 3, 759–779. <https://doi.org/10.1177/0305829811402765>.
- Pető Péter (2021): Főszerkesztők vitája: asszonyosságok, inasok és kuncsorgók – avagy a NER vírus-kommunikációja. *YouTube*. <https://www.youtube.com/watch?v=beEctD6M4-Q>.
- Rachman, Gideon (2019): China, India and the Rise of the ‘Civilisation State’. *Financial Times*. <https://www.ft.com/content/b6bc9ac2-3e5b-11e9-9bee-efab61506f44>.
- Scheiring, Gábor–Szombati, Kristóf (2020): From Neoliberal Disembedding to Authoritarian Re-Embedding: The Making of Illiberal Hegemony in Hungary. *International Sociology*, 1–18. <https://doi.org/10.1177/0268580920930591>.
- Sherr, James (2008): A Dangerous Game. *The World Today*, Vol. 64, No. 10.
- Simonyi, András (2014): Putin, Erdogan and Orban: Band of Brothers? *HuffPost*. https://www.huffpost.com/entry/putin-erdogan-and-orban-b_b_5672236.
- Stewart, Blake (2020): The Rise of Far-Right Civilizationism. *Critical Sociology*, Vol. 46, No. 7–8, 1207–1220. <https://doi.org/10.1177/0896920519894051>.
- Szalai, Máté (2017): The Identity of Smallness and Its Implications for Foreign Policy – the Case of Hungary and Slovakia. *Journal of Contemporary Central and Eastern Europe*. <https://doi.org/10.1080/25739638.2017.1406182>.
- Szczerbiak, Aleks–Paul Taggart (2000): Opposing Europe: Party Systems and Opposition to the Union, the Euro and Europeanisation. SEI working papers, No. 36. <https://www.sussex.ac.uk/webteam/gateway/file.php?name=epern-working-paper-1.pdf&site=266>.
- Szilágyi Emese (2015): Centralizációs lépések – az erős állam eszméje. *Közjavak*, Vol. 1, No. 2, 7–10. <https://doi.org/10.21867/KjK/2015.2.2>.

- Tarrósy, István–Vörös, Zoltán (2014): Hungary’s Global Opening to an Interpolar World. *Politeja*, Vol. 28., 139–162.
- Tetik, Mustafa Onur (2021): Discursive Reconstruction of Civilisational-Self: Turkish National Identity and the European Union (2002–2017). *European Politics and Society*, Vol. 22, No. 3, 374–393. <https://doi.org/10.1080/23745118.2020.1779004>.
- The Economist (2018): *How Democracy Dies. Lessons from the Rise of Strongmen in Weakstates*. <https://www.economist.com/leaders/2018/06/16/lessons-from-the-rise-of-strongmen-in-weak-states>.
- Ujházi Lóránd–Boér Zoltán–Kaló József–Petruska Ferenc (eds.) (2021): *Budapest-jelentés a keresztényüldözésről 2021*. Mondat Kft.
- Vancsó, Anna (2020): The Role of Christianity in the Discourse on Migration in Hungary – Christian Leaders and the Various Interpretations of Christianity. In: Moa Kindström Dahlin–Oscar L. Larsson–Anneli Winell (eds.): *Religion, Migration, and Existential Wellbeing*. Routledge.
- Varga, Mihai–Aron Buzogány (2021): The Two Faces of the ‘Global Right’: Revolutionary Conservatives and National-Conservatives. *Critical Sociology*. <https://doi.org/10.1177/08969205211057020>.
- Visnovitz Péter–Erin Kristin Jenne (2021): Populist Argumentation in Foreign Policy: The Case of Hungary under Viktor Orbán, 2010–2020. *Comparative European Politics*, Vol. 19, 683–702. <https://doi.org/10.1057/s41295-021-00256-3>.
- Walker, Shaun (2019): Orbán Deploys Christianity with a Twist to Tighten Grip in Hungary. *The Guardian*, 2019. <https://www.theguardian.com/world/2019/jul/14/viktor-orban-budapest-hungary-christianity-with-a-twist>.
- Weiwei, Zhang (2012): *The China Wave. Rise of a Civilizational State*. World Century Publishing Corporation.
- Willis, Ben (2014): The Advantages and Limitations of Single Case Study Analysis. *E-IR*, 2014. <https://www.e-ir.info/2014/07/05/the-advantages-and-limitations-of-single-case-study-analysis/>.
- Yanow, Dvora–Peregrine Schwartz–Shea–Maria José Freitas (2010): Case Study Research in Political Science. In: Albert J. Mills–Gabrielle Durepos–Elden Wiebe (eds.): *Encyclopedia of Case Study Research*. 108–113.
- Yeşiltaş, Murat (2014): Turkey’s Quest for a „New International Order“: The Discourse of Civilization and the Politics of Restoration. *Perceptions*, Vol. 19, No. 4, 43–76.

Források

- Abouthungary (2016): PM Orbán: ‘Europe’s Big Problem Is Brusselism, the Stealthy Withdrawal of Powers from the Nation States. *Abouthungary*, 2016. https://abouthungary.hu/speeches-and-remarks/Prime_Minister_Viktor_Orbán_interviewed_on_Kossuth_Rádió_s_180_Minutes_program.
- Híradó (2014): *Orbán: Lassan egy erős országgá válunk, az erőnket érdemes is megmutatni*. <https://hirado.hu/2014/09/06/br-orban-lassan-egy-eros-orszagga-valunk-az-eronket-erdemes-is-megmutatni/>.
- Híradó (2020): *Gulyás Gergely speciális karácsonyi szabályokban bízik*. <https://hirado.hu/belfold/cikk/2020/12/01/gulyas-gergely-specialis-karacsonyi-szabalyokban-bizik>.

- HungaryToday (2019): Orbán: Europe Can Only Be Saved by Returning to Christianity. *Hungary Today*, 2019. <https://hungarytoday.hu/orban-christianity-europe-persecuted/>.
- Macron, Emmanuel (2019): Ambassadors' Conference – Speech by M. Emmanuel Macron, President of the Republic. *Ambassade de France En Lettonie*, 2019. <https://lv.ambafrance.org/Ambassadors-conference-Speech-by-M-Emmanuel-Macron-President-of-the-Republic>.
- Orbán Viktor (2014): A munkaalapú állam korszaka következik. *Miniszterelnok.hu*. <https://2015-2019.kormany.hu/hu/a-miniszterelnok/beszedekek-publikaciok-interjuk/a-munkaalapu-allam-korszaka-kovetkezik>.
- Orbán Viktor (2015a): Orbán Viktor beszéde a külképviselet-vezetők értekezletén. *Kormany.hu*. <https://2015-2019.kormany.hu/hu/a-miniszterelnok/beszedekek-publikaciok-interjuk/orban-viktor-beszede-a-kulkepviselet-vezetok-ertekezleten-2015>.
- Orbán Viktor (2015b): Orbán Viktor beszéde a Fidesz – Magyar Polgári Szövetség XXVI. kongresszusán. *Miniszterelnok.hu*. <https://miniszterelnok.hu/orban-viktor-beszede-a-fidesz-magyar-polgari-szovetseg-xxvi-kongresszusan/>.
- Orbán Viktor (2018): Prime Minister Viktor Orbán's Speech at the 29th Bálványos Summer Open University and Student Camp. *Miniszterelnok.hu*. <https://miniszterelnok.hu/prime-minister-viktor-orbans-speech-at-the-29th-balvanyos-summer-open-university-and-student-camp/>.
- Orbán Viktor (2021): 15 éves a Nézőpont Intézet – Orbán Viktor ünnepi beszéde (2021-11-24) – Hír TV. *YouTube*. https://www.youtube.com/watch?v=V7_W1KFRWYE.
- SopronMédia (2021): Hűség napja Sopronban a népszavazás 100. évfordulóján. *YouTube*. https://www.youtube.com/watch?v=uP_inuPZFJI.
- Visegradpost (2017): Viktor Orbán Designates Globalization and Financial Speculators as Threats for Identity. *Visegradpost*. <https://visegradpost.com/en/2017/10/25/viktor-orban-designates-globalization-and-financial-speculators-as-threats-for-identity/>.
- YouTube (2022): Magyarország Soros György ellen. *YouTube*. <https://www.youtube.com/watch?v=LH4F4U5r2lo>.

RECENZÍÓ

Győri Boldizsár

Milyen az ideális politikuskarakter? Egy realista válaszkísérlet

MILYEN AZ IDEÁLIS POLITIKUSKARAKTER? EGY REALISTA VÁLASZKÍSÉRLET

Győri Boldizsár
(Semmelweis Egyetem)

A recenzió beérkezett: 2023. március 18., véglegesítve: 2023. március 21.

(Illés Gábor: A realista politikus – A cselekvés perspektívái a realista politika-elméletben. Gondolat Kiadó, Budapest, 2021)

Illés Gábor könyvének címe, bár pontos megfogalmazása a könyvben taglaltnak, egy jóval fajsúlyosabb kérdést feszeget, mint amire első látásra számítanánk. A szerző célkitűzése, hogy realista megközelítésből választ adjon a következő kérdésekre: Milyen a kívánatos politikuskarakter? Melyek a politikai tudás kívánatos formái?

Ahhoz, hogy Illés vállalkozását kontextusában tudjuk értékelni, érdemes már az elején tisztázni, mit ért Illés realista megközelítés alatt. A huszadik század második felében, elsősorban John Rawls nyomán erősödtek meg és a huszonegyedik századra a politikaelméletben váltak szinte egyeduralkodóvá azok az alapfeltevéseikben kantiánus igazságosság-elméletek, amelyek a politika és a politikus számára a realista kritikusaik szerint „moralizáló”, preskriptív feladatokat ír elő. A realisták által moralistáknak nevezett ellentábor a realisták szerint a politikai döntéshozatalban az absztrakt erkölcsi elveket és eszméket helyezik előtérbe, anélkül, hogy figyelembe vennék a politikai világ gyakorlati realitásait és korlátait. Ilyen előírás például, hogy a politikai közösséget irányító politikus(ok) dolga az igazságosság megvalósítása valamilyen előre megadott szempont szerint. Az igazságosság-elméletek (amelyek a politikai „moralizmus” közé tartoznak a realisták szerint) nem tartják alapvető fontosságúnak, hogy a preskriptív következtetések megvalósíthatóságát figyelembe vegyék; a cél a politikusok számára „világítótoronyok” állítása, amelyeknek orientálniuk kell a politikai közösséget kormányzó döntéshozót.

Ezzel a szemlélettel vitatkozik az elmúlt tíz évben reneszánszát élő realizmus, amely a politika alapvető természetét figyelembe véve kíván elméletet alkotni, és elhatárolja magát az absztrakt fogalmakkal dolgozó és univerzális érvényességre törekvő, sokat kritizált igazságosságelméletekkel szemben. Ennél közelebbi meghatározást a realizmussal kapcsolatban nehéz adni, amely nap-

jainkban próbál a szemünk láttára egy, önmagában megálló paradigmává kristályosodni, ám Illés Wittgensteintől kölcsönvett kifejezésével élve felfedezhetőek „családi hasonlóságok”, amelyek összekötik a realista szerzőket. Ezek a családi hasonlóságok, Illés tárgyalásában „realista toposzok” a következők:

- a. A politika autonómiája: a politika mércéjének a politika szférájából kell származnia, levezetődnie. Ha más, mondjuk a moralizmus területéről átvett mércét alkalmazunk, azzal nem vesszük figyelembe, hogy a politikára sajátos szabályok vonatkoznak, vagy másodlagosnak tekintjük őket.
- b. A politika mint a „lehetséges művészete”: a politikus feladata az adott szituációban rendelkezésre álló legjobb alternatíva megtalálása, nem az általa szituációtól függetlenül preferált megoldás erőltetése. A helyes politikai cselekvésnek tehát mindig figyelembe kell vennie a körülményeket.
- c. Kezdetben volt a tett: elsősorban az elméletalkotás korlátaira hívja fel a figyelmet, miszerint a rendszerezett tudás, az elmélet nem mindig tudja jól előre jelezni vagy utólag értékelni a politikai cselekvést.

Ez a három toposz képezi Bernard Williams, az újjászülető realizmus egyik alapító atyjának kritikáját is a mainstream politikaelmélettel szemben. Illés bőven merít Williams munkásságából, Max Weber és a kortárs Raymond Geuss gondolatainak kifejtése és felhasználása mellett. A realista attitűdhöz hűen Illés nem próbál egyetlen szerző mellett leragadni: a három gondolkodót egymástól különválasztva, gondolataik érvényességét körülhatárolva kísérli meg a szerző az ideális politikuskarakter vizsgálatát és a politikai tudás kívánatos formájának felderítését.

Ahhoz, hogy a kortárs realizmus felnőhessen a mainstream politikaelmélet kritikusaként szerepéből és önálló iskolává váljon, meg kell mutatnia, hogy az ő elméleteinek nagyobb a magyarázó ereje, mint az igazságosság-elméleteknek és Williams által „politikai moralistáknak” hívott elképzeléseknek. Ehhez viszont elengedhetetlen, hogy az elmúlt évtized módszertani tisztulást célzó belső vitái után a realisták valódi akadályokon mutassák meg, hogy az ő elméleti előfeltevéseikre épülő kísérletek hatékonyabban oldanak meg elméleti vagy gyakorlati politikai problémákat. Illés Gábor könyve egy ilyen próbálkozás.

Illés válaszkísérlete követi a harmadik realista toposz („kezdetben volt a tett”) megállapítását, a szerző ugyanis nem akar absztrakt fogalmakkal dolgozó, univerzális választ adni egy olyan kérdésre, amely mindig, valamilyen időben és partikuláris történelmi kontextusban fordul elő. Éppen ezért Illés sem próbálkozik egyetlen átfogó válasszal előállni, ehelyett ideáltipikus szcenáriókat állít fel és megvizsgálja, hogy adott helyzetekben milyen a kívánatos politikuskarakter.

Illés kiindulópontja, hogy a politikát – végső soron – cselekvő egyének formálják, akiknek a céljait a szerző három csoportba sorolja: fenntartás, védel-

mezés vagy felforgatás. A fenntartás célja a rend és a stabilitás megőrzése békeidőben. A védelmezés problémáját illusztrálhatjuk egy külső katasztrófa, pl. egy gát átszakadásával, de mindenképpen olyan veszéllyel, ami kívülről tör rá a politikai közösségre. A felforgatás pedig a túlbürokratizált, már-már fojtogatóan szabályozott körülmények esetén következhet be, ahol a politikus cselekvési tere szinte megszűnik, így az egyetlen cselekvésnek elsősorban a cselekvési tér bővítésére kell irányulnia. Weber politika-definíciója is egy ilyen helyzetben születik: a XX. század elején dolgozó szociológus számára a politikus cselekvésének mozgásterét javarészt már nem külső körülmények fenyegetik, hanem az – éppen az ő idejére kiépülő – bürokratikus államapparátus, ami szinte önálló akarattal rendelkezve szabotálja el vagy teljesíti a politikus akaratát a végrehajtás során. Ezért fogalmaz úgy Weber (*Tanulmányok*. Budapest, Osiris Kiadó, 1998), hogy a politika „kemény deszkák erőteljes és lassú átfúrása”, ahol a kemény deszkák a bürokráciát jelképezik.

A fenti három fogalmat, mint a realista politikusok előtt álló lehetséges cselekvési problémákat Illés a kontingencia fogalmának bevezetésével alapozza meg: a kontingencia szó jelentése „az, ami sem nem szükségszerű, sem nem lehetetlen, azaz »lehetne másként is«” (Illés, 2021: 12). A szerző háromfélélt különböztet meg, ezek a történeti (történelmi esetlegesség), háttér (külső körülmények esetlegessége), vagy operatív (a politikus kreál új helyzeteket, alternatívákat, a „kezdetben volt a tett” toposzának megfelelően) kontingenciák. Az átfogó elméletalkotásnak tehát három-három, párba állítható, különböző lehetősége jelentkezik – amikor a szerző felteszi a kutatási kérdést (Milyen az ideális politikuskarakter?) –, amelyek attól függenek, hogy mik a cselekvő céljai, és milyen külső körülmények között kell dolgoznia.

A fenntartás mint cselekvés a történeti kontingenciával állítható párba, ahol a politikus célja a múltban (történelmileg) kialakult cselekvési gyakorlatok, szabályrendszerek szerinti működés biztosítása. A védelmezés cselekvési problémája a háttérkontingenciával állítható párba, azaz akkor, amikor külső forrásból eredő veszély fenyegeti a politikai rendet, ám ez a külső fenyegetés ilyen értelemben testet ölthet egy polgárháborús frakcióban is és nem feltétlenül *fizikailag* jelent külsőt. A felforgatás cselekvési problémáját a szerző az operatív kontingenciával köti össze: ezalatt olyan helyzeteket ért, amikor a túlszabályozottság, a bürokrácia acélkemény burka jelenti a politikus számára a legfőbb akadályt.

A könyv első felében a kontingencia fogalmát és a különböző cselekvési perspektívákat mutatja be a szerző főleg Bernard Williams, Raymond Geuss és Max Weber munkássága segítségével. A megközelítésmód Illés megfogalmazásában az „analitikus fogalmi elemzés”, ahol a különböző szerzők fogalmainak rekonstruálása mellett kritizálja is azokat, belső kiegészítéseket eszközöl és párbeszédet kezdeményez másik történelmi horizontokban alkotó szerzőkkel (Thuküdidész, Machiavelli, Nietzsche). A könyv második felében Illés az

analitikus narratíva módszerével halad tovább, azaz előre kijelölt elméleti szempontok mentén ír le, elemez és hasonlít össze történeti eseteket. Az tehát, hogy milyen az ideális politikus, nagyban függ attól is, hogy honnan tesszük fel ezt a kérdést és milyen cselekvési problémák érdekelnek minket (ideáltípusaik a könyvben: fenntartás, védelmezés, felforgatás).

A fenntartás esetében a kívánatos politikuskaraktert a kiszámíthatóság jellemzi, és ezért maga a *karakter* lesz kiemelkedő fontosságú, hogy korlátozza és kiszámíthatóságot kölcsönözzön a döntései számára. Ilyen karakterjegy az állhatatossággal párosult ítélőképesség. Az állhatatosság mint politikusi karakterjegy kívánatos lehet Williams nyomán egy liberális demokrácia választójának szemszögéből, akinek fontos, hogy a politikus ígéreteit betartsa, adott vállalásait teljesítse, illetve a választók pillanatnyi hangulatingadozásai ellenére is képes legyen cselekedni. Az ítélőképesség pedig sarkalatos tulajdonsága minden realista politikusnak, aki – a politikai moralistákkal ellentétben – cselekedete előtt nem csupán annak morális jóságát vagy rosszságát igyekszik eldönteni, hanem az ítélet körülményei iránt is érzékeny, vállalásának végrehajtását a körülmények figyelembevételével teszi, nem pedig vakon – ilyen értelemben, írja Illés, a jó politikaelmélet is esztétikai kell hogy legyen, az eredeti görög szó, aiszthészisz ugyanis alapvetően érzékelést jelent. Állhatatosság és ítélőképesség nem konfliktusmentesen egészítik ki egymást az ideális politikuskarakterben, ám egymás kiegészítése nélkül mindenképpen bukásra ítélik a karaktert, aki hordozza őket.

A védelmezés problémája esetén is a legfontosabb tulajdonság a már fentebb említett ítélőképesség, amely magába foglal egyfajta előrelátást, de a körülmények figyelembevételét is. Illés az ítélőképesség nélküli állhatatosságot a méloszi oligarchák esetével példázza, akik a nyilvánvalóan reménytelen harcot is vállalják az athéniakkal szemben, pusztulásra ítélve ezáltal a közösségüket. Így az állhatatosságnak mindenképpen ítélőképességgel kell párosulnia: ilyen politikus volt például Churchill, aki kitartott a náci elleni küzdelemben akkor is, amikor mások a békekötést preferálták volna, vagy Mitterand, aki az ítélőképesség segítségével adja fel vállalkozását, egy baloldali-szocialista alapokon nyugvó gazdaságpolitika kiépítését Franciaországban. Az ítélőképesség hiánya és a vállalkozás melletti kitartás példajaként említi Illés Tony Blairt, aki az iraki háború megindítása mellett szinte kizárólag azt az érvet hozta fel, hogy az a „right thing to do”, ezzel pontosan azt a hibát elkövetve, amit Williams is megemlít: a politikai ítélőképességet a morális jó-rossz közötti választásra szűkíti le.

A felforgatás esetén, amelynek célja a status quo elutasítása, alternatívák kreálása (lásd de Gaulle és az Ötödik Köztársaság létrehozását) esetén a képzelőerő és a karizma bizonyultak kiemelkedő fontosságú tulajdonságoknak egy ideális politikus esetében. Illés itt Weber és Geuss munkáit vizsgálva jut arra a következtetésre, hogy a politikai döntéshozónak – a radikális Geuss sze-

rint – a fennálló rendszer leuralja a képzeletének a horizontját, megfosztva őt a valódi alternatíváknak még az elgondolásától is; Weber nyomán pedig kiemeli a karizma szerepét, ami egy felforgató operatív kontingencia kiaknázásához elengedhetetlen. A két tulajdonság jól szemlélteti Illés szerint Weber és Geuss eltérő történelmi helyzetét, amiben az elméleteiket megfogalmazták: Weber a „Tudomány mint hivatás” előadását többek közt forradalmat tervező diákoknak tartotta, így szavainak hatása a status quo felforgatására potenciálisan sokkal nagyobb hatásúak lehettek, mint Geussé, aki önmaga is megfogalmazza kételyeit a baloldali-radikális kritika hatásosságával kapcsolatban. Kettejüknek a felforgató politikus képével kapcsolatos különbségét Illés szerint a status quohoz való viszonyuk jellemezheti: Geuss politikusa radikális képzelőerejének köszönhetően teljesen szakít a korábbi status quóval (diszkontinuitás), míg Weber karizmatikus politikusa nem szakít teljes mértékben a korábban fennálló rendszerrel, sokkal inkább *reformál*, mint lebont. A kontinuitás példájára Illés de Gaulle-t hozza fel: „A de Gaulle által javasolt rezsim tehát egy politikai hagyomány kreatív átértelmezését, de semmiképpen sem megtagadását jelenti: képzelőereje egy mélyebb kontinuitást hoz létre a fennállóval.” Lenin ezzel szemben teljesen elszakad önmagától és a valóságtól is, politikai tevékenysége Illés találó fogalomhasználatával élve a játék *ilinx* fajtájára hasonlít: ilyen, amikor a gyerekek egy körhintában addig forognak, hogy elveszítik a külvilág stabil érzékelését, és egy teljesen új látásmóddal gazdagodnak.

A fenti felsorolásból is kitűnik, hogy az Illés által felvetett kérdésre „Milyen az ideális politikuskarakter?”, a háromféle kontingencia- és cselekvési probléma szemszögéből eltérő tulajdonságok emelhetők ki, az állhatatosságtól a képzelőerőig. A szerző is elismeri a könyv végére érve, hogy ezek a tulajdonságok aligha kombinálhatóak egyetlen személyben. Megvizsgálva azonban az általa felsorolt tulajdonságokat (előrelátás, ítélőképesség, stb.), az érzékelés, érzékenység vissza-visszatérő felbukkanása arra vezeti a szerzőt, hogy megpróbálja a kívánatos tulajdonságokat egyetlen attitűdben szintetizálni. Isaiah Berlin valóságérzék-fogalmából kiindulva Illés megállapítja, hogy Berlin fogalma jól szintetizálja a realista attitűdöt, amelynek lényege, hogy a realistáknak nem célja univerzálisan érvényes igazságokat megtudni vagy megvalósítani a politikáról, vagy a politikában. Ehelyett ravasz róka módjára (Berlin az aspektuslátás fogalmát egy a rókákról és sünökről szóló példázat mentén vezeti elő, ahol a realisták a rókáknak feleltethetők meg), kiindulási alapnak tekinti a valóság redukálhatatlanságát, pluralizmusát, az értékkonfliktusok kiiktathatatlanságát. A politikai sikerhez valóságérzék kell, és minden rendszerező próbálkozás, egysegősítő vízió az „élet valóságától való eltávolodás” (Illés, 2021: 265.).

Berlin valóságérzék-fogalma azonban Illés szerint nem tud számot adni egy kiemelt realista cselekvési problémáról, a felforgató cselekvésről. A berlini valóságérzék kiegészítve megalkotja tehát saját fogalmát, melyet aspektuslátásnak hív, amely látásban benne rejlik a valóságra való nyitottság (hiszen

látásról beszélünk), de egyfajta szándékosság is arra, hogy a látó *alakítsa* is, hogy mit lát – beemelve ezzel a képzelőerő és a felforgató politikus alternatívakreálását is.

A könyv végére tehát az eredetileg feltett kérdésre nem kapunk egyértelmű választ, hanem csak olyanokat, amelyek a szerző által rendszerezett, ideáltipikus cselekvési problémák és külső körülmények fennállásakor működnek. Az elméletalkotó látszólagos kudarcát Illés a realista elméletalkotás „centrifugális”, széttartó mivoltával magyarázza, és nem tartja egy elmélet korlátoltságát hibának akkor, ha az univerzalisztikus megfejtés igényéről való lemondás egy, a partikuláris probléma esetében jobb magyarázóerővel bír.

Illés Gábor könyve egy egyszerű kérdésre akar választ adni egy olyan elméletalkotói iskola megközelítéséből, amely elutasítja az átfogó válaszokat. Ennek megfelelően a könyv által adott válaszok érvényességének egyensúlyoznia kell a túlzott általánosítás és az elaprózódás között, mert előbbi irrelevánssá, utóbbi pedig alkalmazhatatlanná tenné a végkövetkeztetéseit. Ezt az egyensúlyt a weberi ideáltípusok használatával sikerül megteremtenie, bár az aspektuslátás és a valóságérzék tulajdonságok behozatalával mégis megpróbál egy átfogó kritériumot találni, ami véleményem szerint túl általános ahhoz, hogy releváns kritériumként jelenjen meg a politikusok realista értékelésekor.

Ebből fakadóan a könyv kifejezetten jó bevezetőként szolgálhat a realizmussal ismerkedők számára, mert szinte minden fontosabb realista szerzőt felhasznál. A példa kedvéért szó van Thuküdidészről, Machiavelliről, Max Weberről, Bernard Williamsről, Andrew Sablról, Raymond Geussról, Michael Walzerről, Thillyréről és Matt Sleatról. Wittgenstein Tractatusának kombinálása Berlin valóságérzékeivel vagy Roger Caillois *ilinx*-fogalmának Leninnel való párosítása eredeti szintézisek, amelyek nem jöhettek volna létre a klaszszikus, illetve neorealisták világában való magabiztos mozgás nélkül.

A jelen írás elején feltüntetett tét, vagyis a realisták elméletalkalmazó potenciálja a *politikai* magyarázatára nem kicsi, és természetesen nem egyetlen mű feladata demonstrálni azt. Úgy gondolom, hogy a vizsgált ideáltípusok közül kettő, azaz a fenntartás és védelmezés cselekvési problémájakor megfogalmazott karakterjegyek közel járnak a valósághoz, ám a felforgató politikai cselekvés elméleti leírása, mivel lényegét tekintve rendkívüli, alapjaiban kudarcra ítélt vállalkozás. A legvékonyabbnak itt is a szerző szabályteremtő kísérlete érződik, ám ez nem az ő hibája, hanem az általa választott téma (a rendkívüli politikai cselekvés) természetéből fakad, hiszen az e fajta cselekvés esszenciáját a kiszámíthatatlansága adja. A realisták elmúlt évtizedben lezajlott módszertani-elméleti vitái után üdítő egy, a valóság leírásának feladatával birokra kelő kísérletet olvasni, különösen magyar nyelven.

ABSTRACTS

Zoltán Balázs
JOHN RAWLS AND THE HORSES

In this essay I am interrogating John Rawls' political theoretical magnum opus, know enjoying a canonical status. The question I am asking is how it treats radical or metaphysical evil. In the first part, I show how the Book is relevant for political theology; how the author ties the essence of evil to the violation of self-respect or self-esteem. In the second part, I make use of Jonathan Swift's *Travels of Gulliver*, in particular, of the Fourth Travel to discuss the Rawlsian conception, for the operation of the horse society reflects the premises of the theory of justice to a stunning accuracy. Swift helps us to distinguish between three layers of evil: natural, externalized, and internal, inextirpable evil. Moreover, he shows us how the Rawlsian political theological solutions to handling evil bear serious implicit hazards; and in the end, they fail.

Keywords: John Rawls, Jonathan Swift, Gulliver, radical evil

Attila M. Demeter
ON PERPETUAL PEACE AND ITS CHANCES TODAY
(FREELY FOLLOWING IMMANUEL KANT)

My aim in this study was to reflect on the possibilities of perpetual peace in our world today, relying on the short essays that Kant wrote in the last two decades of his life, the subject of which was the philosophy of history. In the first part of the study, I used his essay on *Perpetual Peace* as a starting point (since Kant laid down the basic conditions for this peace in it), and I examined whether these conditions have been met to some extent. The conclusion of this part is that the developments that have occurred since Kant's time can give us reason for some cautious optimism: the conditions he set have been partially fulfilled. However, this optimistic picture immediately changes if, while pondering about perpetual peace, we consider another of Kant's writings, which was the first in his series of short essays on the philosophy of history, and to

which Kant gave the title *Idea for a Universal History with a Cosmopolitan Intent*. I attempted to analyze this in the second part of my study, based on the conviction that by reading the two texts together, we get a much more complete picture of how Kant thought about the direction of history and the conditions for perpetual peace. Although this essay partly anticipates the main ideas of the text on *Perpetual Peace*, written more than ten years later (Kant here also considers the republican government and the creation of a “federation of peoples” as the conditions for peace), at the same time it differs from it, because here Kant also develops a general concept of the “system” of history. In the second part, thus, I examined what hopes this vision of history holds for eternal peace. My conclusion is that this essay of Kant’s leads us not so much to answers, but rather to questions, and that any answer to these questions will be equally unsettling.

Keywords: Immanuel Kant, philosophy of history, perpetual peace

Fanni Kontró – Pál Susánszky

PROTESTS FOR BETTER EDUCATION IN HUNGARY 2015–2021.

Social movement studies and political sociology literature define political protests as a tool for citizens to voice their discontent. Also, protests allow people to thematise different issues. However, there has been less previous research on what types of grievances lead to protests and what types of issues do not show up in public demonstrations.

This research aims to fill this gap in the literature and reveal issues that are followed by political mobilization. In our analysis we use three datasets 1) the protests registered by the police between 2015 and 2021, 2) publications in scientific journals focusing on education, and 3) articles in the specialized press. We present the map of issues based on the written sources and it is compared with the protest events focusing on education.

The results show that not all of the issues presented in the written sources have led to protests. While 25 per cent of the publications mention the issue of equal opportunities and discrimination in schools, this problem was only mentioned in four per cent of the protest events. Moreover, nearly 80 per cent of protests focused on the issue of autonomy, while it was only discussed in 26 per cent of the publications.

Keywords: protests, education, political equality

Andrea Éltető – Judit Ricz
GREEN INDUSTRIAL POLICY IN HYBRID REGIMES
– RHETORIC VERSUS PRACTICE

The article aims to show the environmental risks of the recent hybrid regimes regarding the increased state interventionism and the revival of industrial policies. In the democratic Western countries, green economic strategies have become very popular, but we know less about contemporary autocracies. Hungary – being a hybrid electoral autocracy within a democratic integration – is our case study, where green industrial policy does not exist in practice. Green aims are emphasized in the governmental rhetoric and strategies, but these serve only as one tool among others to rent-seeking and maintain the ruling power. Via several cases the article describes the mechanisms of how environmental institutions are captured or hollowed out, instrumentalising green aims and neglecting or repressing civil initiatives, which are systemic characteristics of illiberal hybrid regimes.

Keywords: Green industrial policy, hybrid regime, Hungary, environmental Protection

Dudlák Tamás
THE RISE OF CIVILIZATIONAL STATES. CIVILIZATIONAL DISCOURSE IN
HUNGARY AFTER 2010

This article reconstructs the dominant civilizational narratives of the current political system of Hungary. The main argument is that the civilizational discourse is connected to the global rise of identity politics and serves to strengthen the power of the states amid the constant challenges against state sovereignty. A particular focus is given to the analysis of the confrontational policies of the Hungarian government towards Western liberalism in the fields of culture and identity.

This paper first discusses the research concepts (civilizational state, civilizational discourse, culture war, strong state, virtual enlargement). Afterward, the article analyses the case of Hungary after 2010. In this section, the layout of the paper will be structured according to the civilizational themes of the Hungarian government's discourse (revisionist interpretation of the past, migration, aid policy, anti-Westernism, religious discourse, the Hungarian model, and regional aspirations). The paper concludes by assessing the prospects for civilizational states based on the Hungarian case.

Keywords: civilization, Fidesz, Christianity, Orbán, discourse

CONTENTS

POLITICAL THEORY

- *Zoltán Balázs*: John Rawls and the Horses 7
- *Attila M. Demeter*: On Perpetual Peace and its Chances Today
(Freely following Immanuel Kant) 27

POLITICAL PARTICIPATION

- *Fanni Kontró – Pál Susánszky*: Protests for better education
in Hungary 2015–2021 49
- *Andrea Élteső – Judit Ricz*: Green industrial policy in hybrid
regimes – rhetoric versus practice 72
- *Dudlák Tamás*: The Rise of Civilizational States.
Civilizational Discourse in Hungary after 2010 98

BOOK REVIEW

- *Boldizsár Győri*: What is the ideal political character?
Realistic answer attempt (*Illés Gábor: A realista politikus – A cselekvés
perspektívái a realista politikaelméletben*) 123

- ABSTRACTS 129

TISZTELT LEENDŐ ÉS KORÁBBI SZERZŐINK!

Örömmel értesítjük Önöket, hogy a *Politikatudományi Szemle* 2018. évi 2. számától minden cikkünk egyedi internetes azonosítót, úgynevezett **DOI** megjelölést kap. Ezzel a lapunk nemzetköziesedik, mert a különböző keresőmotorok gyorsabban és hatékonyabban tudják cikkeinket megtalálni.

A DOI azonosítót a szerkesztőség **automatikusan** fogja **adni** az egyes cikkeknek. Felépítése a következő lesz: <https://10.30718/POLTUD.HU.2018.2.8>. A törtvonal előtti rész az ún. **DOI prefix**, amit **minden egyes cikk** megkap az előzetes regisztrációnk alapján. Ez tehát egy állandó elem. A POLTUD.HU utal a lapunkra, a többi rész viszont mindig változik, hiszen az aktuális lapszámhoz és oldalszámhoz igazodik. A DOI azonosító örök, ugyanakkor pénzbe kerül. A DOI-t a szerkesztőség szolgáltatásként nyújtja az Önök számára, ezért a költségeket saját maga állja.

Ezzel Önöknek, Tisztelt Szerzők, tehát nincs külön dolguk.

A DOI ugyanakkor kölcsönösségi, viszonyossági alapon működő rendszer, ezért elvárásokat fogalmaz a szerkesztőségekkel és a szerzőkkel szemben.

Tisztelettel kérjük Önöket, hogy ezentúl az irodalomjegyzékben jelzett hivatkozások és szakirodalmak **mindegyikénél** tüntessék fel az **adott cikkre vonatkozó PONTOS és TELJES DOI azonosítót** [például laptársunknál, a Socio.hu-nál a következő azonosítóról van szó: <https://10.18030/socio.hu.2018.1.69>]. Az egyes cikkek hivatkozását a következő helyen találja meg: <https://search.crossref.org/>

A CrossRef-regisztrációnk során, ami lehetővé teszi a DOI használatát, szerkesztőségünk vállalta, hogy elfogadja ezt a feltételt, azaz minden cikknél feltünteti a szakirodalmi hivatkozásokhoz tartozó DOI azonosítót. Kérjük tehát, hogy Önök is tegyenek eleget ennek az egyébként nem túl nagy kérésnek. Amikor készítik az irodalomjegyzéket, másolják be a vonatkozó cikkhez tartozó DOI azonosítót, és illesszék be a hivatkozás végére.

Kérjük, ne feledjék, mindig a teljes azonosító feltüntetésére van szükség!

Örüljünk együtt ennek az újdonságnak!

Üdvözlettel,

a *Politikatudományi Szemle* szerkesztősége

SZERZŐINKHEZ

(A PUBLIKÁLÁS FELTÉTELEI)

1. A Politikatudományi Szemle című referált folyóirat magyar nyelven beküldött kéziratokat – tanulmányokat és könyvrecenziókat – fogad el.

2. A kéziratok minimális terjedelme tanulmányok esetén 40 000 karakter, recenziók esetén 15 000 bruttó (azaz szóközökkel együtt értendő) karakter. A kéziratok maximális terjedelme tanulmányok esetén 50 000, kivételes esetben 60 000 leütés, a recenzióké pedig 25 000 leütés lehet. Az egyes szakterületeket áttekinteni kívánó „state of the art” illetve a „review of article” műfajú szövegek esetében a minimális karakterszám 30 000 a maximális 50 000 bruttó leütés lehet.

3. A kéziratokat Word formátumban kérjük a *posze@tk.mta.hu* címre elküldeni.

4. A kéziratnak tartalmaznia kell:

- a. egy magyar szöveg-összefoglalót;
- b. egy angol nyelvű szöveg-összefoglalót (abstract);
- c. kulcsszavakat, valamint
- d. a szerző titulussát és pontos munkahelyi adatait. A szerző neve a tanulmány felett szerepeljen.

5. Szöveg közbeni kiemelésként *dólt betű* alkalmazható; ritkítás, aláhúzás, vastag betű, csupa nagybetű csak egészen kivételes esetben fogadható el.

6. A közvetlen hivatkozásokat a szövegtörzs tartalmazza, ezek ne jegyzetekben szerepeljenek. Minden idézetet, hivatkozást igénylő állítást vagy kifejezést követően zárójelben tüntessék fel a szerző vezetéknevét, az idézett vagy hivatkozott mű publikálásának évszámát és – ha szükséges – az idézett oldalakat a következő formában: (Arendt, 1992: 25.) vagy (Arendt, 1992: 135–138.).

7. A jegyzetek a főszöveg kiegészítéseit tartalmazzák (tehát nem hivatkozásokat). A jegyzetek helyét a tanulmányon belül felső indexben lévő arab számmal jelöljék (így: ¹), a jegyzeteket pedig kérjük a szöveg végén számozott formában elhelyezni. Indokolt esetben lábjeget alkalmazható, amelyet – ha csak kis

számban fordul elő – a szövegben csillaggal (*) kell jelölni, s az oldal alján kell elhelyezni.

8. Kérjük, hogy a felhasznált irodalom jegyzéke csak a ténylegesen hivatkozott publikációkat tartalmazza. Az explicit módon hivatkozott forrásokon kívül az irodalomjegyzék legfeljebb még 10–15 forrásmegjelölést tartalmazhat.

A Politikatudományi Szemle 2018. évi 2. számától minden cikkünk egyedi internetes azonosítót, úgynevezett DOI megjelölést kap. Kérjük szerzőinket, hogy az irodalomjegyzékben jelzett hivatkozások és szakirodalmak **mindegyikénél** tüntessék fel az **adott cikkre vonatkozó PONTOS és TELJES DOI azonosítót, így: [https://doi.org/...](https://doi.org/)**

9. Az irodalomjegyzéket a tanulmány végén közöljük, a következőképpen oldva fel a szöveg közti utalásokat:

a) könyveknél:

Arendt, Hannah (1992): *A totalitarizmus gyökerei*. Budapest, Európa.

b) tanulmánykötetben, gyűjteményes kötetben megjelent szövegek esetében: Mickiewicz, Ellen (2000): Institutional Incapacity, the Attentive Public, and Media Pluralism in Russia. In: Richard Gunther and Anthony Mughan (eds.): *Democracy and the Media*. Cambridge, Cambridge University Press. 29–79.

c) folyóiratban megjelent tanulmány esetében:

Selck, J. Torsten (2004): On the Dimensionality of European Union Legislative. *Journal of Theoretical Politics*, Vol. 16, No. 2. April, 203–222. pp. <https://doi.org/10.1177/0951629804041119>

10. A táblázatokat és az ábrákat megfelelően formázva, az eredetüket feltüntetve, a szövegbe építve kérjük. A fekete-fehér ábrákat Excel formátumban, a közlés előtt kérjük mellékelni. A táblázat formázási szabálya:

1. táblázat. Cím.

elnevezés	adat 1	adat 2
párt 1	33,0	0,33
párt 2	34,0	0,34
párt 3.	33,0	0,33
Összesen	100,0	1,00

* megjegyzés.

Forrás:

11. A szerkesztőségbe beérkezett – formailag megfelelő – kéziratokat a szerkesztőség előzetes szűrése után két opponensnek küldjük ki. Az opponensek szerzők nevének feltüntetése nélkül kapják meg a kéziratokat. A közlés feltétele két opponens támogató véleménye. Az opponensek által javítandónak értékelt kéziratokat átdolgozásra visszajuttatjuk a szerzőkhöz. A két opponens egybehangzó elutasítása esetén a kéziratot nem publikáljuk.

12. Kézirat beérkezési és lehetséges közlési határideje.

beérkezési határidő	a közlés első lehetséges határideje
január 15.	első szám
március 15.	második szám
május 31.	harmadik szám
szeptember 15.	negyedik szám

A szerkesztőség fenntartja magának a jogot, hogy az egyes cikkek közlési sorrendjét, maga határozza meg.

13. A szerkesztőség a beérkezett kéziratokért honoráriumot nem fizet.

Köszönjük, hogy megfelelően előkészített kézirat beküldésével segítik munkánkat.